3 1761 07034780 2

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/pidzemnarosyia00step

С. М. КРАВЧИНСЬКИЙ.
(С. СТЕПНЯК).

ПІДЗЕМНА РОСИЯ.

Переклав із російської мови

Евген Косевич.

ZHYTTIA I SHKOLA
DR. W. LUCIW
58 CULLODEN ROAD
STAMFORD, CONN.
U. S. A.

НАКЛАДОМ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.
1901.

LIBRARY
DEC 9 1968
UNIVERSITY OF TORONTO
DK
629
K7319
1901

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Зміст.

	Стор.
Передне слово	V—XVI
Вступ.	
Нїґілїзм	1—9
Пропаґанда	9—23
Терористи	23—34
Революцийні профілї:	
Яків Стефанович	36—46
Дмитро Клеменс	47—56
Валериян Осїнський	56—66
Петро Крапоткін	67—74
Дмитро Лизогуб	74—80
Геся Гельфман	80—84
Віра Засулич	84—92
Зофія Перовська	92—123
Нариси з житя революціонерів:	
Московський підкоп.	
Пустельники	124—127
Підкоп	127—132
Дві утечі	133—147
Переховники	148—164
Тайна печатня	164—173
Подорож до Петербурга	173—212
Закінчене	213—245

Передне слово.

Книжка, яку подаємо в перекладї нашій громадї, се одна з найголоснїйших книжок на сьвітї. Вона перекладена вже на всї европейські мови і діждала ся кількох видань, що найлїпшим доказом її вартости і інтересности предмета, про який в нїй говорить ся.

Можна справдї не жалїти, але стидати ся, що аж тепер появляєть ся український переклад, на самому послїдку, навіть по перекладї в жидівській жарґоновій мові, тодї як ледви чи справи і подїї, що обговорюють ся в сїй книжцї, представляють для кого иньшого тілько безпосередного інтересу, як для нас Українцїв. Таж дуже цїкаво пізнати і вглянути в сї подїї, які так трівожили гордого російського деспота, які в найзначнїйшій части відбували ся на нашій земли, в які львину частину працї вложили наші брати російські Українцї і за які й Україна мусїла солоно заплатити безлїчю зломаних екзистенций, безчисленною втратою людий, яких сї злощасні відносини відірвали від України, а потім ввергли в розпалену

пащеку царського молоха. Серед иньших обставин були б сї люди славою України, а так пропали дармо, а для України двічи пропали.

Підземна Росия — се не хроніка революцийного руху; вона не реєструє нам події за подією, не розвиває постепенно всїх образів тої крівавої панорами. Та вага її в чому иньшому. Її вага в тонкому психольоґічному аналїзї товчка тих подїй.

Мало коли доводить ся читати що небудь із більшим інтересом, як писаня Степняка-Кравчинського, як раз ізза того тонкого аналїза навіть подробиць, на перший погляд незначних і дрібних, які він уміє справдї майстерно зібрати в одну цїлість і надати їм широке осьвітленє.

Перша частина і закінченє книжки кидають вязку яскравого проміня, як раз на сю еволюцию в думках серед російської громади, вяжуть в одну орґанїчну цїлість окремі події і облегшують зрозуміне сих незвичайних прояв у людській історії, що найбільший володар на сьвітї, перед яким дріжить цїла Европа, який нинї ще найпевнїйше забороло реакциї по всїх краях, мусїв дрожати перед невеличким гуртком людий і мав до вибору лишень дві дороги: або згодити ся на домаганя сього гуртка, або наложити головою.

Середина книжки — поодинокі житєпвсні нариси — се немов ілюстрациї до висновків автора. Волосє стає дубом, коли читаєш сю мартирольоґію, а від читаня відірвати ся годї.

Автор „Підземної Росиї“ Сергий Михайлович Кравчинський, звісний в печатї під іменем Степняк, се один із найчільнїйших людий, яких видало революцийне поколїнє. Він родом

по батькови Білорос, по матері Українець, родив ся 1852 р. на Україні, де його батько був військовий лікар. Ось важнійші дати з його житя. В 1862 р. віддали його в військову ґімназию. По скінченю ґімназиї (сїм кляс) перейшов у Московську Олександрівську Висшу Військову школу, а по скінченю курса в 1870 роцї в висшу Артилерийську школу в Петербурзї. По короткій службі він покидає раз на все царське військо і аж до кінця свойого житя бореть ся завзято в революцийних рядах. В 1875 роцї іде до Герцеґовини і бере участь у повстаню проти Турків.

В 1877 р. бере участь у нападї італїйських революціонерів на Беневент і дістаєть ся в італїйську тюрму, з якої увільняє його в 1878 р. амнестия нового італїйського короля.

Він їде до Женеви, а з відти сейчас вертає в Росию і стає редактором революцийної часописї „Земля і Воля“.

Дня 16 серпня 1878 р. убиває він у білий день на многолюдній Петербурській вулицї шефа жандармів Мезенцева. Аж по пяти місяцях пощастило ся товаришам вислати його за границю, де жив до кінця житя.

За його почином орґанїзуєть ся там у 1891 р. „Англїйське товариство приятелїв свободи в Росиї“, -- яке видає під його редакциєю на анґлїйській мові місячник „Свобідна Росия“, — і „Фонд свобідної Росийської преси“.

Дня 23 грудня 1895 р. помер Кравчинський справдї траґічною смертю. Його переїхав поїзд тодї, як він задуманий переходив через зелїзничий шлях до Волховського, на засїданє „Фонда свобідної Росийської преси“, на якому мали полагодити безлїч важних справ.

Се найважнїйші дати що так скажу, з внїшного житя Кравчинського, серед яких розвиваєть ся і пливе широкою струєю його внутрішне житє. Се одна з тих постатий, яких природа надїлила сильним чутєм, ясною думкою і сильною рукою, а до сих вроджених прикмет треба ще додати великий запас всесторонного знаня, яке придбав собі пильною лєктурою.

Житєписець Кравчинського Ширяєв*) догадуєть ся, що він уже в ґімназиї і в Олександрівській Висшій школї мабуть безлїч читав, працював над собою і роздумував. Се певне, що до Артилєрийської школи прийшов уже як скінчений революціонер. Ширяєв наводить спомини про Кравчинського в тому періодї його житя, які йому передав Л. Шишко, шкільний товариш Кравчинського. Я позволю собі навести сей уступ.

„Пригадую собі його хмарне лице і його постать, що все сидїла похилена над книжкою. Він не кидав книжки навіть як переходив з одної кімнати в другу. Він добачав у книжках і в суспільних науках тодї наймогутнїйшу збрую революцийного руху в Росиї; тому читав і вчив ся з витревалою і пристрасною енерґією. Вчив ся і читав не задля самої науки і не для себе; се була Рахметївська**)

---

*) Arkadij Schiriaeff: S. M. Stepniak-Krawtschinski, eine politisch biographische Skizze.

**) Рахметов — се головна постать із романа Чернишевського „Что дѣлать“?, якому Кравчинський приписує в II. роздїлї нариса: „Нїгілїзм“ такий вплив на молодїж. Се чоловік сильного характера, що посьвячує все для ідеї і силою зелїзної волї ломить усї перешкоди і поривае за собою своє окруженє.

постать у повному розуміню сього слова; в віднесеню до Кравчинського, як і до иньших революціонерів, виходила постать Рахметова немов би списана з житя.

В 18 році житя зложив Кравчинський собі свою Ганібалеву присягу і від сеї хвилї була його думка звернена на щось велике і безмежно дороге, що стояло дуже далеко від його особистих житєвих справ. Він готовив ся до революцийної діяльности, проводив днї і ночи над книжками з сею дивною невтомимою енерґією, яка була його прикметою. Нас дивувала все його знана незвичайна память і його хмарна енерґія. Кравчинський мав великий вплив на всїх членів невеличкого революцийного кружка, що заложив ся в Артилєрийській Школї і ми глядїли на нього як на визнатного чоловіка.

По скінченю Артилєрийської Школи вислужив рік як офіцир, щоби собі придбати трохи гроший, потім виступив із армії і вступив у Петербурську лїсничу школу — природно, без наміру кінчити там курс. Він хотїв жити в Петербурзї, між революцийним студентством і мати як найменьше обовязкової студентської працї. Розсьміяв би ся був на думку про свою особисту кариєру, про яке небудь уряженє свойого житя. В тому часї для таких людий як Кравчинський був особистий героїзм втїленєм революцийної ідеї, се не була нїяка проґрама, нїяке понятє про невідмінний хід річий, що майже приневолює чоловіка приставати до руху — але в першому рядї обуренє самої особистости, в імя суспільних ідеалів. Чоловік не міг жити серед таких державних порядків, не міг знести терпінь, які

його окружали, не міг простити погибелї найлїпших російських людий. Особистий моральний розвій, сила особистого почутя і особиста енерґія, се була підстава революцийного руху. Росия пережила вже (або може ще переживає) героїчний період житя, як уся сила публичного протеста, зводить ся до кількох одиноких людий, що промощують дорогу широкому суспільному рухови. Вони стояли одинокі, але їхня революцийна енерґія була безмежна, і для них не був нїякий ступінь самопосьвяти недосяжний. Вони носили в собі самих жерело революцийного руху. Звісно, що протягом довгих лїт малі гуртки таких людий, представляли в Росиї революцийну борбу і приневолювали царську автократію до лякливого переполоху. Одним із таких людий був Сергій Кравчинський. В 1872 р. пристав до тїсного кружка, що був звісний від свойого основателя Чайківського. Крім Чайківського належали тодї до того кружка ще ось які люди: Перовська, Куприянов, Сердюков, Л. Корнїлова, князь Крапоткін і и. Вже саме істноване того кружка було готовим революцийним заговором; лишало ся ще означити найблизшу цїль. Нїякі небезпеки, нїякі особисті згляди не могли тих людий здержати, як поставили собі цїль. Звісно, що як раз тодї почало ся революцийне „ходжене в народ“. Кравчинський був одним із ініцияторів того руху. В зимі 1872—73 р. викладав історию і економію фабричним робітникам на Васїлевському Острові і приєднав із поміж робітників перших сьвідомих революціонерів. Вплив його могутньої особистости був дуже великий на всїх, що були з ним у зносинах, а робітники поважали його дуже.

З весною 1873 р. почала ся переносити по части на жадане самих робітників революційна пропаґанда на села. Кравчинський покинув лїсову школу, надягнув мужицьку свиту і пішов на службу до поміщика у Тверському окрузї.

В осени 1873 р. вертає в Петербург, але швидко вдягає знова мужицьку свиту і вибираєть ся разом із Рогачевим як трач на вандрівку по Тверському окрузї. Треба завважати, що Кравчинський, ще коли був у Лїсовій школї, почав виробляти собі фізичну силу і що допровадив у тому напрямі до великих успіхів. По Рогачеву був він найсильнїйший між знайомими менї революціонерами. Помимо недостачі вправи міг цїлий день працювати як трач і не звернути нїчиєї уваги. Та сим разом увязнили трачів recte пропаґандистів в одному селї на жадане сїльських властий. Їх мали перевести до міста і замкнути на ніч до сїльського арешта, під доглядом двох вартівників. В ночи зайшов Кравчинський в розмову з вартівниками і так з'єднав їх собі, що вони самі порадили йому і Рогачеву втїкати. Кравчинський повернув знова в Петербург, щоби побачити ся зі своїми товаришами і зі знайомими робітниками. Тут збираєть ся в дорогу і вчащає між иньшими до мулярських артелїв, які збирають ся в Петербурзї звичайно в тих домах, що будують ся; там читає їм по роботї вечерами книжки і веде пропаґанду. Найблизша його подорож була між релїґійну секту Молоканів. Підчас своєї мандрівки познайомив ся Кравчинський з одним Молоканином, який подав йому адреси своїх співвизнавців у Володимирському окрузї. Кравчинський постано-

вив пізнати близше сей терен і перестудиював Біблію, зглядно Євангелиє; при його незвичайній памяти не було се йому тяжко. Вже в великому пості в 1874 р. вибрав ся в означене село, познайомив ся близше з начальником місцевих Молоканів, придбав собі в їхніх очах славу дуже обзнайомленого з релїґійними справами і перебув у них аж до Великодня, при чому три останні дні великого посту не сьмів нічого їсти. Весну 1874 р. прожив у Москві, де переселили ся останки розбитого в Петербурзї кружка Чайківців. Тут у Москві написав між иньшими свою байку про „Мудрицу Наумовну". Лїто 1874 р. прожив знова на мандрівках поміж народом, був у Нижному Новгородї, в Одесї — і тут кінчать ся мої особисті спомини про його революцийну дїяльність у Росиї. В серпнї 1874 р. мене увязнили і я стратив його на довго з очий. Тодї увязнили майже всїх членів кружка Чайківцїв.

Кравчинський був одним із немногих, що остали ся вільні. Він був привязав ся пристрасно до своїх товаришів; його тяжко діткнуло розбитє кружка, з яким вязало ся цїле його особисте і революцийне житє. Потім розказувала менї Татяна Івановна Лебедова, яка померла на примусових роботах, що Кравчинський подобав у 1875 р. на духово недужого, безнастанно мовчав, говорив що небудь і не добачав, що дїєть ся кругом нього. Вона дивувала ся, що його не увязнили, бо він жив у Петербурзї без нїякої обережности, хоч полїция шукала його всюди. Як завсїгди берегла його і тодї його відвага, що в нехтованю небезпеки доходила до абсурдів. Як із початком 70-их років був у Москві, вже як „нелеґаль-

ний“, т. є. з фалшивим пашпортом, ходив нераз на сходини з одним увязненим по причині процеса Домушинців і то лишень ізза простого бажаня побачити ся зі знайомим. Загалом сьому чоловікови було невідоме почуте страху і він брав ся за найкарколомнїйші підприємства і роздумував лишень про їхню вдачу, що природно дуже пособляло тому, що пощастило не одно найнебезпечнїйше підприємство“ *).

З кінцем 1873 р. починають ся увязненя, яких наслідком була довга слїдча вязниця, а потім голосний процес „193-ох“ в 1877 р.! Увязнили коло 1.000 людий, та не пощастило ся поліциї дістати в свої руки ще 57 людий, за якими шукала зі всею енерґією. На сїй проскрипцийній лїстї був Кравчинський на другому місцї.

Роки від 1875—1878 прожив Кравчинський за границею доволї авантурничим житєм; бере участь у Боснїйському повстаню, в нападї італїйських революціонерів на Беневент і опиняєть ся в італїйській тюрмі. Про останнє він не радо згадував; видно що його погляди на вагу того нападу змінили ся опісля.

Вертає в 1878 р. в Росию і стає редактором тайної часописї „Земля і Воля“.

Се час, в якому кінчаєть ся процес „193-ох“, а рівночасно починаєть ся період терора. Сиґнал до нього дає вистріл Віри Засулячівної до Трепова 31 марта 1878 р. В шість днїв опісля боронить ся в Одесї оружно Ковальський і товариші перед находом поліциї, а 14 серпня 1878 р. довершує Кравчинський

*) Arkadij Schiriaeff l. c.

атентат на петербурського шефа жандармів Мезенцева.

По атентаті він полишив ся в Петербурзї, веде дальше редакцию і публїкує з нагоди смерти Мезенцева проклямацию „Смерть за смерть“. Аж під напором товаришів виїздить за границю. Лишень із трудом пощастило ся товаришам вдержати його за границею; в три недїлї по приїздї в Швайцарию хотїв вертати знова в Росию.

По роках активної участи наступає період журналїстичної і письменницької дїяльности Кравчинського. Безлїч його артикулів в анґлїйських, французьких, нїмецьких, італїйських і заграничних росийських часописях, написаних зі справдїшним талантом і великим знанєм і розумінєм росийських відносин, знайомить Европу з найновійшою історією Росиї і дає їй спромогу порозуміти і здати собі справу з тих подїй, яких відголос доносить ся часом голосним відгомоном, часом лишень тихим стоном, із просторів темного царства.

Тій цїли мало відповісти також заложене в 1891 р. „Англїйське товариство приятелїв свободи в Росиї“ зі своїм орґаном, що виходив під редакциєю Кравчинського на анґлїйській мові в Анґлїї і Америцї, а на нїмецькій в Швайцариї*).

Рівночасно засновуєть ся з почином Кравчинського „Фонд Свобідної Росийської Преси“, в якого склад входять крім нього М. Чайковський, Л. Шишко, Ф. Волховський і М. Войнич. Цїль сього фонда „вдоволити відчутій те-

*) Диви про се: С. Степнякъ: Заграничная агитація.

пер у Росиї потребі свобідного, печатного слова“ *).

Крім безлїчи меньших і більших часописних артикулів, брошур і т. и. публїкаций, полишив більші твори як: Подпольная Россія, Русскіе крестьяне, Русская туча на востокѣ і и., а крім сього романи:

Царь-журавль и царь-чурбанъ (у двох томах).

Андрей Кожуховъ.

Домикъ на Волѣ.

Штундистъ Павелъ Руденко — і драму

Новообращенный, в яких всюди сюжетом є російський революцийний рух.

В Анґлїї став Кравчинський не лишень звісний як письменник і знавець російських відносин, але його дім — як пише звісний критик Брандес**) — став місцем, де стрічали ся поступові письменники і артисти всякого рода і всяких народностий, а заразом осередком для кольонїї російських вигнанців, що живуть у Льондонї.

Здаєть ся, що коли перевід „Підземної Росиї“ на українську мову виходить пізнїйше, як вийшов на иньших мовах, то хвиля в якій виходить, робить його подвійно цікавим. Найновійші подїї в Росиї, які потрясли умами цїлої Европи, самі собою просять ся, щоби познайомити ся з тими ясними проблисками горожанської самосьвідомости на чорному тлї темного царства і з тою героїчною боротьбою

---

*) Диви про се: Вл. Бурцевъ. „За сто лѣтъ“, сборникъ по исторіи политическихъ и общественныхъ движеній въ Россіи.

**) Юрий Брандес: Передне слово до „Андрея Кожухова.

за свободу, яку вели діти всїх націй, що живуть на просторах російської держави, зі з'орґанїзованою дикою бандою опришків під проводом царя, а які так тїсно і орґанїчно вяжуть ся з нинїшними подїями. Маємо надїю, що українська публика прийме як найбільш радо і симпатично сю книжку, а тим самим уможливить видане иньших книжок про російський революцийний рух.

В кінцї вважаю за відповідне подати одно пояснене. Прикметника „російський“ вживав я анальоґічно до „русскій“ в російському ориґіналї в територияльному, а не етноґрафічному значіню, як його вживає і Кравчинський.

Евген Косевич.

Нїгілїзм.

I.

Як звістно, слово нїгілїзм ввів у російську мову покійний І. С. Турґенєв, який охрестив тим іменем окремий умовий і моральний напрям, що проявив ся був між російською інтелїґенциєю при кінци пятьдесятих і початком шістьдесятих років.

Не була ся назва анї більше бистроумна, анї більше вірна, як безлїч иньших, що їх вигадав той сам Турґенєв, коли вже не згадувати про Щедрина. Та справдї поталанило їй — можна сказати — в порівнаню з ровесниками. З великого романа Турґенєва, якого ще й досї достаточно не оцїнено, перейшла ся назва швидко до звичайної бесїди. Слово нїгілїзм здобуло собі право горожанства найперш як лайка, потім як ознака, яку гордо приняла та фільософічна школа, що в оден час заняла була найвиднїйше місце в російському інтелєктуальному життю.

Як первісний нїгілїзм по пятнайцяти роках зійшов зовсїм зі сцени в Росиї і про нього забули, знов воскресла ся назва і почала жити за границею, та тут розжила ся так здорово, що не проженеш її вже нїчим.

Правдивий нїгілїзм, який знали в Росиї, се була борба за визвіл думки з пут всякого рода традициї, що йшла рука в руку з борбою за визвіл робітничих кляс із економічної залежности.

Основою того напряму був без'условний індивідуалїзм. Се значило скинути в імя особистої свободи, всякі пута, які накладає на чоловіка суспільність, сїмя, релїґія. Нїгілїзм — се була пристрастна і здорова реакция против деспотизма не полїтичного, але морального, що пригнїтає особистість в приватному, інтимному житю.

Та треба признати, що наші попередники, і то в перших часах, з'уміли були внести в ту зовсїм мирну борбу того самого бунтовливого духа протеста і се оживленя, які характеризують пізнїйші рухи. Сей період стоїть сього, щоби про нього — сказати кілька слів, бо се прольоґ тої великої драми, яка відіграла ся опісля.

Перший бій зведено на точцї релїґії. Та не був він анї довгий, анї запеклий. Побіда прийшла легко, бо нема на сьвітї країни, де релїґія так слабко пустила би коріня між інтелїґентною верствою суспільности, як у Росиї.— Попереднє поколїнє держало ся сяк-так церкви та радше з чемности, як із пересьвідченя. Та як лиш підняв ся до бою гурт молодих письменників, що вооружили ся добутками природних наук і позитивної фільософії, а ще й талановитих, загорілих прозелїтів, християньство повалило ся немов би стара на пів розвалена будівля, яка лиш тому держить ся, що доси нїкому не прийшло на гадку підсадити під неї свої плечі.

Пропаґанда материялїзма йшла двома дорогами, а здобутки, що їх придбано одною дорогою, пособляли і доповняли придбаня на другій. З одної сторони переводили і писали твори, що містили в собі несхитні арґументи против всякої релїґії і загалом против всього надприродного. Щоби встерегти ся перед тягаминою з цензурою, вбирали надто свобідні думки в неясну, мрачну форму; та вона нікого не вводила в блуд. Пильні читачі вспіли вже привикнути до тої „езопівської“ мови, яку витворили першорядні представники російської лїтератури. Поряд із сим йшла устна пропаґанда. Вона опирала ся на сих даних, що їх приносила наука, а в кінцевих висновках не вязали її вже зовсїм згляди на цензуру, які мусїли брати під розвагу письменники. Атеїзм став свого рода релїґією, а прихильники тої нової віри розбрели ся, як апостоли, по всїм усюдам і глядїли всюди живих душ, щоби їх спасти від християнської поганї. Тайні печатнї прислужили ся і тут. Видали лїтоґрафований перевід твору Бюхнера: „Сила і Материя“, що з'єднав собі широку популярність. Книжку читали потайки без згляду на небезпеку, яка вязала ся з тим, а розійшла ся вона в тисячах примірників.

Раз впало менї в руки письмо В. Зетцева одного зі співробітників „Русского Слова“, що було поновним орґаном старого нїгілїзму. В тім письмі, що було призначене для тайної печатнї, пише автор згадуючи про свій час і про закиди, які роблять нинїшні нїгілїсти тодїшнім: Кляну ся на все сьвяте, що ми не були еґоїсти, як ви нас називаєте. Признаю, то була помилка, та ми вірили в се глубоко, що боремо ся за щастє цїлого людства і кождий з нас

охотно пішов би був на шафот і положив свою голову за Мелєшота і Дарвіна". Сї слова приневолили мене засьміяти ся, та були вони без сумніву зовсїм щирі. Як би справдї дійшло до чогось подібного, то сьвіт мав би на стільки траґічний, на скільки сьмішний вид: людий, які йдуть на муки, щоби доказати що правда по стороні Дарвіна, а Кюве помиляв ся, щось, як двіста років тому протопіп Авакум і його сторонники клали голови на колоди і йшли на костри за право писати Ісус через одно „І" а не через два, як у Греків і „двоїти" Аллилуя, а не „троїти", як постановила державна церков. Се дуже характерна черта російської натури, розбирати з пристрастю, що доходить до фанатизма, питаня, з якими Европеєць спокійно погодив би ся, або осудив би їх. Та в сїм випадку проповідь материялїзму не стрічала навіть серьозної противности. Не було кому боронити захитаних престолів богів. Духовенство у нас не мало на щастя нїколи морального впливу на суспільність. А правительство, щож воно могло почати против чисто умовому напрямови, який не проявляв ся в ніяких внїшних проявах?

Так побідили в бою майже без натуги, побідили до краю, безповоротно. Материялїзм став свого рода пануючою релїґією просьвіченої верстви і відай злишне говорити про се, якої ваги було для дальшого розвою революцийного руху увільнене від релїґійних пересудів.

Та нїгілїзм став до бою не лишень з релїґією, але і зі всїм, чого основою не був чистий, позитивний розум, а се змаганя, хоч і як оправдане само по собі, звели нїгілїсти 60-их

років до абсурда. Вони відкидали зовсїм штуку, як одну з прояв ідеалїзма. Тут дійшли вони до Гераклевих стовпів, проголосивши устами одного зі своїх пророків славну гадку, що швець більший від Рафаеля, бо він робить пожиточні річи, а картини Рафаеля зовсїм нї до чого. В очах правовірного нїгілїста сама природа — се лиш доставник материялів для хемії і технольоґії. „Природа не храм, а лиш ляборатория, а чоловік се робітник в нїй“, говорив Турґенївський Базаров.

II.

Нїгілїзм вельми прислужив ся Росиї в одній незвичайно важній справі — в розвязцї жіночого питаня; він, розумієть ся, признав повну рівноправність жінки з мужчиною. Як в кождій країнї, де нема політичного житя, так і в Росиї сальон се одиноке місце, де обговорюють ся інтересні питаня. Тим способом занимає жінка-ґаздиня відповідне для неї місце в умовім житю осьвіченої сїмї швидше, чим ставить ся питаня про її суспільну рівноправність. Ся обставина, а ще в більшій мірі крайне з'убожінє шляхти по визволї мужицтва були сильним товчком до питаня про жіночу еманципацию і забезпечили йому повну побіду.

Жінка, се невільниця під покровом подружя, в любови. Тому ясно, що як вона відзиваєть ся в обороні своїх прав, то все починає від домаганя свободи любови і подружя. Так було в старинному сьвітї, так було в XVIII столїтю у Франциї, в часи Жорж Занд. Так само було і в Росиї.

Та у нас жіноче питанє не обмежило ся на вузкім домаганю „свободи любови“, що в своїй сути не є що иньше, як право вибрати собі пана. Російські жінки порозуміли швидко, що найважнійша річ добути саму свободу, а питанє про любов лишити особистому розсудови. А що свобода не мислима без економічної самостійности то і борба приняла иньший вид; метою її стало вбезпечити жінці приступ до висшого образованя і до тих професий, до яких образованє дає приступ мужчині.

Ся борба була довга і запекла, бо на дорозї стояла наша патриярхальна, передпотопова сїмя. Російські жінки виявили в нїй много відваги і героїзма і надали їй той сам пристрастний характер, який проникав всї суспільні рухи останнього часу. В кінци жінка побідила і само правительство мусїло се признати.

Вже нї оден батько не страхає своєї неслухняної доньки, що втне косу, як вона захоче їхати в Петербург вчити ся медицини або слухати яких небудь „курсів“. Молода дївчина вже не мусить задля сього тїкати з рідної хати і вже не треба її приятелям „нїгілїстам“ вишукувати „фіктивного подружя“, щоби впевнити її самостійність.

Нїгілїзм переміг на цїлій лїнії і, йому не лишаєть ся нїчого більше, як спочити на лаврах. Два перші домаганя з трійцї його ідеалів, що їх проголосив роман „Что делать“, свобода думки і осьвічена подруга житя, здїйснили ся. Не ставало ще третього — „розумної працї“. Та він інтелїґентний чоловік, а Росия потребує осьвічених людий, тож легко може він знайти для себе дїло по вподобі.

Ну а щож дальше? питає сильний і відважний молодець, що приїхав з якогось далекого закутка Росиї і відвідав свойого давного учителя.

Щож, одвіча той, я добив ся свого і по свойому щасливий. Певно, каже молодець, я се бачу, ти щасливий. Та як ти можеш бути щасливий, як у твоїй рідній країнї люди мруть із голоду, як правительство віднїмає у народа останнїй гріш, а його посилає з торбами? А може ти сього не знаєш? А як знаєш, то що ти зробив для твоїх братів? Чиж ти сам не говорив колись, що будеш бороти ся за щастя всїх людий?

І правовірного турґенївського нїгілїста бентежить сей невблаганий погляд, що не признає компромісів, тому що віра і ентузиязм, які його одушевляли в перші роки борби пропали по побідї. Тепер він не що иньше як розумний і витончений Епікуреєць і кров вже вільнїйше кружляє в його обваженїлім тїлї. А молодець піде зажурений і не перестане завдавати собі томлячого питаня: що робити?

Приходить рік 1870. Телеґрафічні дроти і щоденна часопись дають сучасному чоловікови змогу немовби пробувати по всїм усюдам. І перед молодцем стає образ величезного города, що підняв ся за оборону народнїх прав. З тревогою, що спирає віддих, стежить він за всїми перипетиями тої страшної драми, яка відграєть ся на берегах Секвани. Він видить потоки крови, він чує передсмертні стони жінок і дїтий, що їх розстрілюють на улицях Парижа. Але по що тих слїз і тої крови? За що конають сї люди? Вони конають за визвіл робітника, за велику суспільну ідею нашого часу. І в той сам час

він дослухуєть ся пісні російського мужика, що її зложили віки терпіня, нужди, гнету. — Такий стає перед ним той „сївач і охоронець“ російської землї, що пригнїтає його безвихідна праця і нужда, вічний раб то панів, то урядників, то свого таки брата, кулака. Правительство навмисне держить його в темноті, а всякий обдирає, всякий толочить його в багно і нїхто не подасть йому помічної руки. Нїхто? О нї, нї! Молодець знає тепер, що йому робити. Він простягне свою руку до мужика. Він вкаже йому путь до свободи і щастя. Його серце наповняє любов до того бідного мученика і з жаріючим зором складає в глубинї своєї душі сьвяточну присягу — посьвятити цїле своє житя, всї свої сили, всї думки, визволови свойого народа, що все терпить, щоби лиш йому, пестїєви судьби, дати спромогу жити в достатку і роскоші, вчити ся і любувати ся штукою. Він скине з себе свій панський стрій, що його дотик палить вогнем тїло, натягне грубу мужицьку свиту і постоли, покине богатий дім родичів, в якім йому душно немов у тюрмі і переселить ся між народ в яке небудь забуте в глуші село і там слабий і розпещений паничик буде робити тяжку мужицьку роботу, буде терпіти всякі злиднї, щоби лише занести в сю нещасну сферу слово розради, евангелію наших часів — социялїзм. Що для нього засланя, Сибір, смерть? Ним цїлим володїє його велика, промінна ідея, цїлюща як добродійне сонце полудня, він не дбає про терпіня і навіть смерть готов стрінути з усьмішкою щастя на лици.

Так родив ся социялїст-революціонер з 1872—74 років. Так родили ся і його попередники Каракозівцї, невеликий гурт вибраних

людий, що виховали ся під безпосередним впливом зростаючого тоді Інтернаціонала.

Перед нами два типи розвою суспільної думки в Росиї. Оден, що належить до десятиліття 1860 - 1870; другий, що появив ся 1871 року.

Годі уявити собі більше противенство. — Нігіліст стремить будь-що-будь до власного щастя, якого ідеалом — „розумне“ житя „мислячого реаліста“. Революціонер шукає щастя других і приносить йому в жертву своє власне. Його ідеалом житя повне терпінь і мученицька смерть.

І дивною примхою долї першого з них, якого не знали і не могли знати нїгде крім його вітчини, Европа не охрестила нїяким іменем, тодї, як другого, що здобув собі таку грізну славу, охрестила іменем його попередника. Яка іронїя!

Пропаґанда.

I.

Російський революцийний рух, як вже висше згадано, був наслїдком західно-европейських ідей і подій, що сильно вплинули на уми російської молодїжи, яка силою незвичайних російських відносин була вже на перід прихильна до принятя тих впливів із незвичайним запалом. Тепер стрібуємо розібрати дїйсні причини, які викликали такий наслїдок і напрям в якім вони впливали, кожду осібно. Як ми вказали на жерело і гирло великої ріки, му-

симо тепер перечислити її приплиби і визначити подрібно напрям її бігу.

Розібрати вплив західної Европи, се річ не незвичайно трудна.

Ідейні зносини Росиї з Европою не переводили ся, без згляду на всї охоронні заходи цензури. Заборонені книжки, як Прудона, Фурєра, Уена і иньших социялїстів старої школи все доходили тайком в Росию, навіть в часи по азиятськи жорстокого і підзорного деспотизма Миколая.

Та задля трудностий, що вязали ся добуванєм сих цїнних книжок і задля язика, що робив їх недоступними безлїчі читаючої публики безпосередний вплив тих письменників не був дуже великий. Вони впливали на широкі верстви читачів завдяки гуртови сьвітлих популяризаторів социялїстичних ідей, що заняли в часи, про які бесїда, видне місце в російській лїтературі. Передували між ними деякі незвичайно талановиті люди двох останнїх поколїнь: Н. Г. Чернишевський, глубокий мислитель, учений і їдкий полєміст, що мучеництвом заплатив за свою благородну місию; а ґенїяльний публицист Добролюбов, що став з конечности критиком і хоч умер в 26 роцї житя, з'умів лишити по собі глубокий слїд, який не затер ся до нинїшного часу; професор і письменник Михайлов, якого засудили на каторжні роботи за бесїду до студентів і безлїч иньших. — Видавцї лондонського „Колокола“, першого орґана свобідного слова в російській мові, Герцен і Оґарьов, висловляли і прояснювали за границею той напрям. Сї письменники підготовляли ґрунт для цїлого руху, що проявив ся пізнїйше, бо

виховали на принципах социялїзма цїле поколїня 70-их років.

По страшнім вибуху Паризької Комуни, що потряс цїлим цивілїзованим сьвітом, вступив російський социялїзм в боєву фазу свойого розвитку, переходячи з кабінетів і з невеличких зборів в села і робітнї.

Безлїч причин пособляла тому, що російська молодїж так палко приняла принципи революцийного социялїзма, які голосила Комуна. Ми обмежимо ся тут лиш на їх вказаню

Початок російського відродженя, се була, як звістно, безталанна кримська війна, яка немилосерно виявила гниль цїлого російського суспільного ладу. Конечність реформ стала наглядна для всїх тих, хто лише з'умів призадумати ся над питанем цїлости Росиї. Почали ся реформи. Та заходи обновити Росию, що почали ся під проводом самодержавного імператора, який бажав лишити непорушне все: і свої сьвяті „права“, хоч від них слїд було почати, знесеня старих порядків і прероґативи шляхти, яку він хотїв мати по своїй сторонї в страху перед революциєю. — такі заходи мусїли конечно вийти половинні, лукаві, суперечні, словом — мертво-народжені. Ми не станемо їх піддавати критицї, тим більше, що нема на се нїякої потреби; тепер вся „льґальна“ і умірковання преса на всї заставки переказує те саме, за що тільки докорів сипало ся на голови социялїстів, а власне, що всї реформи Олександра II показали ся дуже недосконалі і що преславний визвіл мужицтва лише погіршив його материяльне положеня, бо цїни, що їх установлено за викупно мізерних надїлів, значно перевисшають дохід із землї.

Нещасне положенє мужицтва т. є. $^{9}/_{10}$ населеня, що погіршало ся з кождим днем, приневолило всїх, хто турбував ся будучністю вітчини застановити ся серіозно. Треба було конче шукати якоїсь дороги до поправи положеня люду і певно, що суспільна думка булаб звернула ся до законних і мирних способів, якби по визволї мужицтва зі шляхоцького ярма, був Олександер II визволив Росию зі свойого власного ярма і дав їй хочби малу дрібку полїтичної свободи. Та як раз до сього не показував він найменшого наклону. А як вже раз лишило ся самодержавство в повній могучости, можна було мати надію лишень на добру волю імператора. Та з часом та надія чим раз більше меншала. Олександер II в ролї реформатора видержав пробу дуже коротко.

Польське повстанє, яке здавлено з усїм звістною жорстокістю, було сиґналом реакції, яка з кождим днем ставала більше люта. Тепер вже треба було лишити всї рахуби на мирні і леґальні способи. Треба було — або мовчки покорити ся, або глядїти иньшої дороги ратунку для вітчини; і звичайно хто любив Росию, рішив ся на останнє. Таким чином рука в руку з лютістю реакциї зростав революцийний фермент і повставали тайні кружки одні за другими по всїх городах Росиї.

Вистріл Каракозова, що був наслїдком того заворушеня, був для Олександра II грізною осторогою. Та він не хотїв того зрозуміти; що більше від р. 1866 подвоїла ся лютість реакциї. За кілька місяцїв знищено все, на чім лишив ся слїд лїбералізма з перших років царюваня.

Се були справдїшні вакханалії реакциї.

II.

Той хто по роцї 1866 вірив ще в можливість яких поліпшень иньшою як насильною дорогою, мусїв бути слїпий, або лукавий. Революцийний фермент дужчав і доволї було малої іскри, щоби поки що скрите ремство вже перемінило ся в загальний вибух. Як сказано, ролю такої іскри відіграла Паризька Комуна.

Скоро по Комунї, значить ся з кінцем 1871. р. основуєть ся в Москві тайний кружок „Домошинців“, а в 1872. р. основуєть ся в Петербурзї кружок Чайківців, що має свої віти в Москві, Києві, Одесї, Орлї і Таґанрозї. Метою тих орґанїзаций було вести социяльно-революцийну пропаґанду між робітниками і мужицтвом. Поряд з сими більше або меньше широкими орґанїзациями була безлїч малих кружків із такою самою проґрамою. Безлїч людий кинула ся тодї окремо без згляду на якібудь кружки „в народ“ для пропаґанди. — Рух счинив ся рівночасно на ріжних місцях і був просто конечним наслїдком положеня Росиї, яке розглядали через призмат социялїстичних ідей, що їх розсїяли між інтелїґенциєю Чернишевський, Добролюбов, Герцен і иньші.

Швидко прибула ще нова могутня хвиля з за границї до тих російських течій. Жерелом її був „міжнародний робітничий Союз“, що, як звістно, прийшов до найбільшого розцьвіту протягом кількох років, які слїдували за Паризькою Комуною. Тут також треба відрізнити дві осібні дороги, якими діставав ся в Росию вплив Інтернаціонала; се діяло ся з одної сторони дорогою лїтератури, а з другої дорогою

безпосередного впливу на поодиноких людий. Два письменники, бесїдник і аґітатор Михайло Бакунїн, що оснував анархістичну чи федералїстичну секцию Інтернаціонала і замітний фільософ і публїцист Петро Лавров, прислужили ся дуже своїм пером нашій справі: перший як автор книжки про „Революцию і федералїзм“, в якій розвиває думку про конечність негайнього повстаня; другий як редактор журнала „Впередъ“, якого видавництво спочивало майже виключно на його плечах. Без згляду на незгоду в деяких питанях, оба сї письменники признавали мужицьку революцию за одинокий спосіб, що зможе справдї змінити нестерпне положенє російського люду.

Та Інтернаціонал мав і безпосередний вплив на російський рух. Тут мусимо звернути ся трохи в зад тому, що на сїй точцї революцийний рух сходить ся з чисто індивідуалїстичним рухом з т. з. „нїгілїзмом“, про який говорило ся висше. Борба за еманципацию жінки зійшла ся зі стремлїнєм жінок до висшої осьвіти. Вступ до висших наукових закладів був російським жінкам запертий, і вони рішили ся виїздити за границю, щоби там добувати знаня, якого їм відказувала вітчина. Свобідна Швайцария, що давнїйше для нікого не замикала нї своїх границь, нї своїх унїверситетів, зробила ся улюбленою країною сих нових прочан, а славний город Цюрих був в оден час їх Єрусалимом. Молоді дївчата, мало що не дїтваки, зі всїх сторін Росиї — з над Волги, тихого Дону, з Кавказа і далекої Сибіри з легонькими клунками в руках і майже без засобів, самі вибирали ся за тисячі верстов, бо палила їх жадоба знаня, яке одно могло їм вбезпечити

самостійність, до котрої стреміли. Та як знайшли ся в країні, що була предметом їхніх мрій, стрічали тут не лише медичні школи, але разом з ними і широкий суспільний рух, про який богато з них не мало найменьшого понятя. І тут ще раз виявляла ся ріжниця між колишнім нігілїзмом і социялїзмом пізнійшого поколїня.

„Що се вся та наука, — завдавали собі питаня молоді дївчата, — хиба не спосіб до добутя вигіднійшого положеня між привілейованими верствами до яких ми вже приналежні? Хто скористає зі всїх привілеїв, що їх дає ...е крім нас самих? А як нїхто, то яка ріжниця між нами і між цїлою безлїчю тих кровопійців, що живуть потом і сльозами нашого бездольного люду?“

І місто медичних викладів, дївчата почали вчащати на засїданя Інтернаціонала, зглибляти полїтичну економію, твори Маркса, Бакунїна, Прудона і иньших творців европейського социялїзма. Скоро став Цюрих з місця научної роботи, одним величезним клюбом. Вість про се розійшла ся по всїй Росиї і притягала сюди цїлі сотки молодїжи. Тодї то видало над міру обережне царське правительство безглуздий і ганебний указ з 1873. року, який розказував всїм Росиянам під загрозою винятя їх із під закона, сейчас забирати ся з того страшного города.

Правительство трафило як раз пальцем в небо.

Дїло в тім, що Росияни, які жили в Цюриху вже і без того укладали більше або меньше ясні пляни повороту до вітчини, щоби ширити там ідеї Інтернаціонала і указ зробив лиш

се, що місто повороту по однбму і по черзї — вернули майже всї і разом. Тут стрінули їх із запалом приятелї в Росиї і вони безпроволочно з цїлим молодечим запалом стали заходити ся коло ширеня ідей міжнародного социялїзма.

III.

Так в зимі 1873. року збирало ся що тиждня чимале число робітників в однїй з убогих лїпянок, що розсипали ся по окраїнах Петербурга, кругом князя Петра Крапоткина, який викладав їм основи социялїзма і революциї. Богатий козак Обухов, що майже кожав від сухот, робить се саме на берегах свого рідного Дона. Поручник Леонїд Шишко вступає як ткач до одної петербурської фабрики, щоби вести пропаґанду. Иньші два члени того самого гурту, Дм. Рогачев з одним зі своїх приятелїв вибрали ся як трачі у Тверську ґубернїю, щоби вести пропаґанду між мужицтвом. На донос якогось місцевого поміщика їх арештували в зимі 1873. року, та вони утїкли при помочи мужиків із рук полїциї, дістали ся в Москву і там заняли ся пропаґандою між молодїжию. Тут стрінули ся вони з двома жінками, що з тою самою метою приїхали з Цюриха. Так сї обі течії, одна місцева, друга, що плила з за границї, стрічали ся на кождому кроцї і обі стреміли до одного і того самого. Заборонені книжки і журнали голосили: „Надійшов час знищеня старого буржуазийного сьвіта. На його розвалинах пора вже збудувати новий сьвіт, якого основою є братерство всїх людий, в якому не буде вже нї сльоз, нї нуждп. Тож до працї!

Най живе революция, одинокий спосіб здійстненя того золотого ідеала!“ Студенти і студентки, що повернули з за границї, розпалювали молоді душі оповіданями про велику борбу, яку розпочав західно-европейський пролєтарнят, про Інтернаціонал і його славних творців, про Комуну і її мучеників і готовили ся разом зі своїми новими приклонниками йти „в народ“, щоби ввести в житя свої ідеї. І випитували неспокійно тих, поки що ще нечисленних товаришів, що були вже в спромозї перебувати на селї: що се таке та могуча і загадочна народня верства, той народ, що їхні батьки лише страшили їх ним, а який вони всеж таки любили всею пристрастию своїх молодих серць, хоч його ще не знали? І сї, яких питали і які вже давнїйше перейшли через сї муки сумнївів і страху, оповідали їм із запалом, що той страшний народ — добрий, простий і легковірний, як дитина, що він стрічає своїх приятелїв, не лише без всякої підозрливости, але принимає щирим серцем у свої дружні обійми; що їх промов слухав із глубоким відчутєм; що всї, старі і молоді, як скінчив ся довгий робучий день, збирали ся коло них в якій небудь темній закуреній кімнатцї, де вони при слабім сьвітлї скіпки говорили про социялїзм, або читали яку небудь книжку, що мали при собі; що сїльські сходини кінчили ся, як лише в селї з'явив ся пропаґандист, ба мужики лишали свої сходини і йшли його слухати. І відтак, як начертали картину неімовірних терпінь того бездольного люду, яких вони самі були очевидцями, вказували на ті слабі признаки, може і збільшених їхньою увагою, які їх впевняли, що той люд не такий вже приголомшений, як думають; що

серед нього починаєть ся деякий фермент, розходять ся дивні вісти і поговори, які вказують, що його терпливість вичерпуєть ся і що для Росиї зближаєть ся час грізних подій.

Та ціла безліч ріжнородних і могучих впливів яка ділала на вразливі, незвичайно схилні до запалу уми російської молодіжи, викликала той широкий рух 1873—1874 років, за яким починаєть ся нова революцийна ера в Росиї.

Нічого схожого не було ні передше, ні потім. Здавало ся, що тут швидше впливало якесь об'явленя, як пропаґанда. З початку ми ще в силї вказати на сю або иньшу книжку, сю, або иньшу особу, під якої впливом сей чи той чоловік пристає до руху: та потім се зробило ся неможливе. Немов якийсь могутній голос незвістно з відкиля розносив ся по краю і закликав всїх, в кім була жива душа, на велике дїло ратунку вітчини і людства. І всї, в кім була жива душа відгукали ся, йшли за сим голосом жалїючи і ремствуючи на своє минуле житя, кидали родинний захист, богацтво, почести, сїмю, приставали до руху з тим радістним ентузиязмом, з тою горячою вірою, яка не знає перешкод, не числить жертв і для якої страждання і погибель, се як раз найбільш горяча і безвпинна заохота до дїяльности.

Ми не станемо тут говорити про безлїч молодих людий, які належали навіть до аристократичних родів, а по пятнайцять годин на добу проводили на роботї в фабриках, в робітнях, в полї. Се прикмета молодости, відвага і готовість до жертв. Цїкаве се, що зараза розширила ся навіть на дорослих людий з забезпеченим становищем, на якого придбанє потратили свої

красші, молоді сили — на судів, лікарів, офіцирів, і сї не були зовсїм найменьше горячі прихильники справи.

Ледви, чи можна сей рух назвати полїтичним. Се був радше якийсь хрестоносний похід і визначав ся вповнї заразливим та пажерливим характером релїґійних рухів. Люди стреміли не лишень до осягненя визначених цїлий, але заразом вдоволяли глубокій потребі особисто морального очищеня.

Та сей благородний рух не видержав і не міг видержати стрічі з грубою і жорстокою дїйстністю.

Не тому, щоби російський мужик показав ся рівнодушним або ворожим до социялїзма. Російський нарід спосібний віднести ся до социялїзма симпатичнїйше і розумнїйше від иньшого, бо перш усього робучий люд привик до асоциаций для всякої продукциї і від непамятних часів орудує спільно головним способом продукциї землею. Як він коли небудь зробить революцию — то під окликом социялїстичних домагань. Та революция все потребує трівкої орґанїзациї, яку можна перевести лишень дорогою пропаґанди социялїстичної, або чисто революцийної. Та що годї було її вести явно, то показало ся конечним взяти ся за тайну пропаґанду, яку неможливо вести по наших селах

Кождий, хто там поселяєть ся, чи він ремісник, чи сїльський учитель, чи писар, сейчазвертає на себе загальну увагу немовби сидїс в лїхтарнї. В додатку ще мужик зовсїм не спосібний задержати тайну перед своїми сусїдами. Як ви хочете, щоби він не поговорив із сусїдом. що його знає від тільки років про таку незвичайну подію, як читанє книжки, а тим більше

*

як в нїй говорить ся про таку звичайну, справедливу і гарну справу, про яку йому говорить социялїст. Таким чином як лише пропаґандист з'явить ся у кого небудь зі своїх приятелїв, то вість про се сейчас розходить ся по цїлому селї і за якої пів години кімната вже заповняєть ся довгобородими мужиками, що спішать послухати незнайомого і не вважають за потрібне повідомити про се нї його, нї його ґосподаря. Як кімната занадто мала для цїлої тої юрби, то ведуть гостя до сїльського громадського будинку, або навіть просто на вигін, де він прочитує свої книжки, або говорить бесїду під голим небом. Природно, що при такій поведїнцї могло правительство без всякого труду розвідати ся про аґітацию, яка вела ся між мужицтвом.

Арешти йшли швидко за арештами. По оповісткам правительственного циркуляра було трийцять сїм ґуберній „заражених" пропаґандою. Нїхто не знає докладно числа арештованих: в однїй справі т. з. „193-ох", що тягнула ся через чотири роки, дійшло воно по даним офіцияльної статистики до тисяча чотирох сот.

Та за тими, що погибли, виступали на арену відважно нові ряди борцїв, аж в кінцї завдяки величезному числу жертв почав бій видимо тихнути. Рух протягнув ся через два роки раз зростаючи, то знов меншаючи. Та конець кінцем треба було неминуче признати, що головою годї розвалити стїну. З 1878 роком характер руху переміняєть ся. Закинено широку пропаґанду т. є. одно, що булоб в силї дати товчок до мужицького повстаня, а її місце заняли т. з. „поселеня" — невеличкі кольонїї,

що їх закладали вже маючи на прикметї довшу або коротшу дїяльність на раз вибраному місцї.

Щоби виминути підводні скали, о які розбив ся рух давнїйших років, кольонїсти вели працю дуже обережно, старали ся не звертати на себе уваги, не робити розголосу, вести свою аґітацию лише серед таких мужиків, яких вони знали особисто, що се люди певні і розсудливі. Кольонїї меньше наражали ся на небезпеку, щоби їх відкрили і перетрівали з перемінним щастєм кілька років, та замітних слїдів своєї дїяльности не полишили.

Та ясно, що вони і не були в силї здїлати дуже богато, як взяти на згляд безмірність Росиї і конечність нароком обмежити круг їхньої роботи, навіть в межах вибраних місць.

IV.

Процеси пропаґандистів, що відбували ся в 1877 і 1878 роках, се ознака кінця того першого періода революцийного руху в Росиї, та рівночасно і його апотеози.

Російське правительство, захотїло йти слїдом французької другої Імперії, яка так складно з'уміла повертати червоним маревом, постановило, щоби суд над першою більшою справою — т. з. процес 50-и — відбув ся публично; воно мало надїю, що перепуджені привілейовані верстви злучать ся тїснїйше коло престола і закинуть всякі недотепні ідеї. Та рахуба показала ся хибна. Навіть ті, що ворожо відносили ся до революціонерів, зачудували ся їх дивною готовістю до саможертви.

„Та то сьвяті!“ — вигукували всї, кому пощастило бути присутним на тім памятнім судї.

Великий процес „193-ох“ в найблисшім роцї лишень побільшив те вражінє.

І справдї, все благородне і велике в людській природї немовби згромадило ся в сїй горстцї героїчної молодїжи. Вони з запалом посьвятили ся своїй великій ідеї і бажали жертвувати не лишень своє житя, будучність, становиско, але навіть свою душу. Їх стремлїнєм було кинути всякі иньші гадки, всякі особисті прихильности і посьвятити ся зовсїм і беззглядно своїй справі. Риґоризм став доґматом, а був такий час, що молоді люди обох полів придержували ся в обопільних відносинах, як найбільше строгого аскетизма.

Пропаґандисти не бажали нїчого для себе. Вони були найчистїйшим уособленєм саможертви. Та були се люди зовсїм не підхожі до страшної борби, яка їх ожидала. Тип пропаґандиста 70-их років належав до таких, які визначають ся радше в релїґійних, як в революцийних рухах. Його віра — се социялїзм, його бог — се народ. Без згляду на се, що дїйстність вказувала на щось противне, він, твердо вірив, що нинї-завтра счинить ся революция так, як в середновіччину люди иноді вірили, що зближаєть ся страшний суд. Невблагана дїйсність завдала лютий удар тій сьвятій вірі, бо показала йому його бога такого, який він є, а не такого, якого змалювала його уява. Він був охочий до жертв як і передше; та недоставало йому вже анї давнїйшого невпинного запалу, анї давнїйшої жадоби борби. Зневіривши ся раз, він стратив всю надїю на побіду, а як ще

бажав для себе вінця, то тернового, а не лаврового. Він йшов на муки як християнин перших віків з ясним зором і терпів їх з цїлковитим спокоєм духа, — навіть з утїхою, бо був сьвідомий, що терпить за свою віру. Він любив всїх, не ненавидїв нїкого, не виймаючи навіть власних катів.

Се пропаґандист 1872—1875-их років. — Було в ньому через край много ідеалїзма, щоби міг видержати тяжку і люту борбу, яка ожидала його. Він мусїв перемінити ся або пропасти.

І вже почав витворювати ся иньший тип революціонера, ладéн заняти його місце. На небосклонї завиднїла хмарна стать, яку осьвічувало неначе пекольне полумя, гордо піднявши голову з зором, що палав визовом і пімстою, стала промощувати собі дорогу серед переляканої юрби, щоби непохибним кроком вступити на арену історії.

Се був терорист.

Терористи.

I.

Роки 1876 і 1877 були найхмарнїйші і найприкрійші для російських социялїстів. — Рух „в народ“ стояв дуже дорого. Деспотизм в приступі несамовитого страху, що його обгорнув, скосив безпощадно цїле поколїнє молодїжи. Тюрми заповнено вязнями. Як старих не ставало, клали нові. Та якіж були наслїдки сих всїх жертв? Вони були надмірно незамітні, як зрівняти їх з величю безуспішних змагань!

Чого можна було сподївати ся по незначній горстцї мужиків і робітників, що пристали до ідей социялїзма? Що могли здїлати розкинені де-не-де „кольонії“? Хмарна була минувшість, темна і безвідрадна будучність.

Та рух не був в силї здержати ся. Заворушена революцийна молодїж, яка палала жадобою дїяльности, шукала лишень иньшої дороги до здійстненя тої самої цїли. Та годї було її швидко відшукати серед обставин російського житя. Шуканина була довга і небезпечна і безлїч жертв повалило ся в дорозї, бо була се неначе шуканина за виходом з темної печери, яку розрили безоднї і проваля, де кождий крок в перід треба оплатити цїною неодного житя і лишень стогін тих, що повалили ся вказує живим дорогу.

Ходжене „в народ“, се була незвичайна своїм героїзмом проба сили слова. Тепер слїдувало стрібувати противної дороги — дороги дїла.

„Ми піймали облизня тому, що ми були пусті балакуни, неспосібні до справжнього дїла“. Се був гіркий докір, який робили собі люди, що пережили великий рух, перед новим революцийним поколїнєм, що занимало їхнє місце. Оклик: „До дїла!“ став такий загальний, як кілька років передше був оклик: „в народ!“

Та до якогож дїла взяти ся?

Не користолюбна жадоба, яка спонукувала їх дїлати все для народа і лишень для народа заставила революціонерів перш усего попіклувати ся про розбудженє руху серед мужицтва. Перші кружки т. з. „бунтарів“, яких метою

було негайне повстанє, відносять ся ще до 1876 року.

Та „бунти“ годї штучно викликати: вони приходять самі з себе. Лишень проба Стефановича, який вміло покористував ся розбурханєм умів наслїдком місцевих потреб і домагань, довела бодай до хвилевого успіха. Та і тут відкрили змову далеко швидше, як дїло доспіло до повстаня. В иньших випадках, були наслїдки ще сумнїйші.

Те змаганє викликати бунт принесло в городах иньшу форму; революціонери перший раз стрібували вийти на вулицю.

Роки 1876, 1877 і перші місяцї 1878 року, се був період більше, або меньше значних демонстраций, як похорони Чернишева і Падлевського, демонстрация на Казанській площі, що скінчила ся так траґічно і на кінець одеська демонстрация в день засуда Ковальського, яка була справжнїм боєм, з убитими і раненими по обох боках і сотками арештованих на другий день.

Годї було незрозуміти, що тою дорогою не зайдеш далеко. Сили революціонерів і правительства були так над міру нерівні, що подібні демонстрациї не могли довести до чого иньшого, як до добровільної посьвяти імператорському Молохови цьвіту російської молодїжи.

Городська революция, або навіть хоч трохи значнїйший розрух, виявляють в Росиї зовсїм незвичайні трудности. В наших городах гуртуєть ся лишень вельми незамітна частина населеня краю, тай то три четвертини сих городів, не що иньше, як більші села віддалені одно від одного на сотки верстов. Городи, в справдїшному значіню того слова з 40—50 тися-

чами населеня гуртують в собі яких чотири процент населеня т. є. сливе чотири міліони. І нема нічого легшого для правительства, що користуєть ся воєнними силами цілої держави, як повернути в справжний воєнний табор пять або шість головних городів Росиї, в яких лишень мислимий який небудь рух, що воно вже і справді зробило

Треба все мати на примітї сказане, щоби порозуміти причини всего, що стало ся дальше.

Всякого рода демонстрациї залишено: з 1878 роком вони остаточно зникають.

Та вже і в тім періодї зміняєть ся тип революціонера чимало. Він вже не такий, який був пять літ передше. Він ще не мав нагоди прославити ся яким небудь подвигом вартним справжного борця, та його гадки постійно йшли в тому напрямі, він без вину морочив одно і те саме: що куля певнійша від слів, плекаючи в своїй души з дня на день кроваві наміри, він не міг остояти ся перед впливом власних слів і гадок, не міг не закрасити ся їх краскою, не задеревіти, не зреволюціонїзувати сам себе: се прикмета чоловіка. А тимчасом правительство робило все, що від нього залежало, щоби приспішити процес тої переміни ще недавного мрійника в чоловіка дїла.

Арештували на основі найменьшого підозріня. Яка небудь адреса, письмо від приятеля, що пішов „в народ“, сьвідоцтво, що його виморочили від дванайцятьлїтного хлопчини, який з переляку не знав що відповідати при допитї, вистарчали, щоби запроторити чоловіка в тюрму і мучити його роками в страшній, самотній вязниці. Вистане лишень пригадати, що за час вступного слїдства в справі „193-ох“, яка тяг-

нула ся через чотири роки, число самовбійств, випадків божевіля і смерти між політичними вязнями дійшло до величезної цифри 75. Засуди суда „особаго присутствія“, що був слухняним знарядом в руках правительства, були незвичайно жорстокі. Засуджували людий на десять, дванайцять, пятнайцять років каторжних робіт за кілька революцийних розмов з гуртком робітників, за прочитанє або переданє книжки до прочитаня. Таким чином за те, що діеть ся зовсім свобідно в якій небудь західно-европейській державі, у нас карали нарівні з убійством. Та сї зьвірства, що їх прибрали в правну форму, не вдоволили правительства; воно збільшало ще страждання політичних вязнів підлими тайними приписами. Яке невиносиме було їх становище, можна догадувати ся з того, що в Харківській Центральній тюрмі — в тім „домі страху“ — счинило ся кілька „бунтів“, які почали ся виключно в тій метї, щоби домогти ся зрівнаня їх стану з кримінальними злочинцями. Від часу до часу доходили на сьвіт способами, що їх уміють вишукати тільки вязнї, від сих живцем похоронених людий письма, нашкрабані на клаптику бібули, які звіщали про гидкі, безглузді жорстокости, що їх дїлали з вязнями дозорцї, щоби прислужити ся начальству. Сї письма переходили з рук до рук, звістки переказували ся з уст до уст і витискали між всїми сльози жалю і гнїву і засївали в душах навіть лагідних людий гадки про кров, ненависть і пімсту.

II.

Перші кроваві події склали ся на рік або два, заки настав справжний терор. Поки що були се відрубні факти, без ніякої поважної політичної ваги: та вони були наглядним доказом, що змаганя правительства почали вже давати овочі і що „молоко любови“ социялїстів попередного поколїня поволи переміняло ся в жовч ненависти. Напади, якими руководила пімста, звертали ся з початку против найблизших ворогів, шпіонів і їх убили в ріжних сторонах Росиї сливе пів тузина.

Одначе не було сумнїву, що сї перші заходи мусять повести за собою дальші. Як вже теряти час на убійство якого-небудь шпіона, то чогож щадити жандарма, що додає йому духу до його гидкого ремесла, або прокурора, що користуєть ся його доносами, щоби увязнити, або на кінець жандармського шефа, що управляє всїм. А дальше годило ся подумати і про самого царя, бо на підставі його власти має силу цїла та орда. Льоґіка відносин мусїла приневолити революціонерів перейти по всїх сих щеблях оден по другім і їм годї було не перейти по них тому, що може Росиянину недоставати чого хочеш, лишень не відваги дійти до останнїх консеквенций.

Та склала ся подїя першорядної ваги, що дала могучий почин до руху, — що той перехід, на який при иньших обставинах, треба би було може і років, сподїяв ся сливе сейчас.

24 сїчня 1878 року залунав памятний вистріл Вери Засуличівної. По двох місяцях увільнив її присяжний суд.

Нам нема потреби говорити про подробиці самої події і процеса, анї вказувати на їх велику вагу. Всякий, хто пережив той час, памятає в якому горячковому зворушеню жила тодї цїла суспільність, вся публика без ріжниці віку, становища, партий. Легко уявити собі, що мусїло дїяти ся серед революціонерів.

Засуличівна зовсїм не була терористка. Вона була ангелом пімсти, жертвою, що добровільно віддала себе на заколенє, аби змити з партиї ганебне пятно смертельної образи. — Було очевидне, що як всякий підлий учинок повинен дожидати своєї Засуличівної, так той, що його вчинив, може спати спокійно і дожити до сивого волоса.

А однак подія з 24 сїчня мала величезну вагу для розвою тероризма. Вона осяяла його своєю авреолею саможертви і дала йому санкцию громадського признаня.

Оправданє Засуличівної се був величний осуд цїлої системи самоволї, яка приневолила ту дївчину підняти свою местну руку на ката. Преса і суспільність однодушно привитала вирок присяжних.

Якже стрінуло правительство той народний голос?

Олександер II особисто відвідав Трепова, якого напятнувала загальна погорда і перевернув до гори ногами цїлий город, щоби віднайти увільнену Засуличівну і замкнути її знова в тюрму.

Безличнїйше годї було об'явити свою погорду для справедливости і публичної опінїї.

Невдоволенє змогло ся. До палючого почутя образи прилучила ся ще гіркість зневіри.

Тут слїдувало би дати нарис чисто лїберального руху, який почав ся з початком минувшого царюваня між осьвіченими верствами російської суспільности. Та тому, що годї се зробити в кількох словах, я замічу лишень, що подія, яка надала йому незвичайної сили, була турецька війна, що так як кримська, виявила всї хороби нашого суспільного ладу і розбудила надїю на нові переміни, а власне по тім, як Олександер II дав Болгариї конституцию.

Поворот імператора в столицю по походї збіг ся з процесом Засуличівної.

Ілюзиї лїбералів розвіяли ся, немовби дим; і тодї звернули вони свій зір на одиноку партию, яка борола ся з деспотизмом, — на социялїстичну. Перші проби зближеня до революціонерів з їх боку, щоби заключити союз відносять ся до 1878 року.

III.

Однак правительство видимо рішило ся роздрочити до крайности не лишень лїбералів але і революціонерів. В поганому почутю пімсти, воно подвоїло жорстокість в відносинах до тих з поміж них, які були в його власти. Олександер II дійшов аж до того, що змінив вирок власного Сената, який в видї стараня о помилуванє увільнив більшу часть підсудних в справі „193 ох“.

Та що се за правительство, яке так наступцем глумить ся над краєвими законами, яке не опирає ся і не бажає опирати ся, нї на нарід, нї на суспільність, нї на нїяку відрубну

клясу, нї навіть на закони, що їх само сотворило? — Що воно представляє, як не втїлене грубого насильства?

Против такого правительства, все дозволено. Воно вже не речник волї більшости, а з'орґанїзована самоволя. Воно може домагати ся не більшого пошанівку, як ватага придорожних розбійників, які убивають, грабують і ріжуть поки по їх боцї сила.

Та як освободити ся від тої ватаги, що сховала ся за лїс баґнетів? Як освободити від неї вітчину?

Годї було і думати взяти приступом кріпость царизма, як се дїяло ся в иньших щасливійших краях. Треба було обійти ворога з заду, счепити ся з ним лице в лице позаду його неприступних позиций, де не помогли би йому всї його леґіони.

Так почав ся тероризм.

Породила його невависть, кормила любов до вітчини і віра в недалеку побіду, він виріс і подущав в електричній атмосфері ентузиязма, який викликав геройський учинок.

16 серпня 1878 року т. є. в пять місяців по увільненю Засуличівної терроризм кинув відважно в лице самодержавію визов, через факт убійства шефа жандармів і голови цїлої ватаги ґенерала Мезенцова. З того дня він не вгавав, йшов ґіґантським кроком в перід, все кріпшав і здобував ґрунт, аж в кінци дійшов до свойого апоґея в страшному поєдинку з чоловіком, що був уособленем деспотизма.

Я не буду переказувати його подвигів: вони вже записані пламенними буквами на картинах історії. Тричи стрічали ся вороги лице в лице; тричи по волї долї переміг він теро-

риста. Та по кождій потері знимав ся терорист знова грізнїйший і більше могучий, як передше.

За замахом Соловєва, слїдував замах Гартмана, за ним страшний вибух в Зимному Двірци, який, здавало ся, перейшов все неправдоподібне, що могла придумати уява. Та ось прийшов 1 март. Знова опинили ся вороги лицем в лице і сим разом всемогучий імператор повалив ся конаючи під ноги свойого ворога.

В кінци побідив терорист, в тому нещасному поєдинку, який стояв тільки жертв.

* *
*

Серед юрби, що впала навколїшки, він один держить високо свою голову, яка нїколи не поклонила ся перед ворогом, хоч пронибло її тільки громів.

Він прегарний, грізний, непобідно чарівний, бо в ньому сполучили ся оба найвисші типи людської величі: мученика і героя.

Він мученик. — Він розуміє, що від тої хвилї, як заприсят ся в глубинї своєї душі освободити вітчину, засудив себе на смерть. — Він мирить ся з нею поглядом на своїй бурливій дорозї. Стрічає її без страху — як того потреба — і з'уміє умерти не тремтячи, та не як християнин старого сьвіта, але як вояк, що привик глядїти смерти прямо в лице.

В ньому не лишило ся нї крихти релїґійного подвижництва. Се борець, весь з мязів і з жил, що нїчим не пригадує химерного ідеалїста попередної епохи. Се дорослий чоловік; неможливі до здійстненя мрії його молодости розвіяли ся з лїтами. По переконаням рішучий социялїст, він все таки розуміє, що социяльна

революция потребує довгої підготовляючої праці, якій годі знайти місця в краю неволї. І тому смирний і рішучий, він уступає конечности і обмежує на хвилю свої домаганя, щоби їх знова розширити, як прийде пора. Поки-що у нього одна межа: знищити ненависний деспотизм і добувши для своєї вітчини се, що давно вже мають всї цивілїзовані народи у сьвітї — полїтичну свободу, дати їй можність йти дальше твердим кроком по дорозї до всесторонної свободи. Тої сили душі, тої невпинної енерґії, того духа саможертви, які його попередник добував із красоти свойого ідеала, він добуває тепер з величі завданя, яке поклав собі метою, з сильних мук, які родить в його груди ся нечувана борба, що завертає голову і спирає дух.

Який вид! Чи видїв хто коли що таке? Одинокий, без імени, без засобів він приняв ся за оборону оскорбленого, пониженого народа. Він викликав на смертельний бій наймогутнїйшого у сьвітї імператора і цїлі роки видержав натиск всїх величезних його сил. Гордий як сатана, що підняв ся против свойого бога, він поставив власну волю — против волї чоловіка, що сам оден між народом рабів присвоїв собі право рішати все за всїх. Та яка ріжниця між тим земним богом, а старозавітним єговою Мойсея! Як він корчить ся під сьмілими ударами терориста! Як він ховаєть ся, як дріжить! Правда він ще держить ся і хоч громи, що їх мече дрожачою рукою, часто не доходять до мети, за се як влучать, вбивають на смерть. Та що за горе? Люди конають, а ідея безсмертна.

І отся борба, що пожирає все, отся велич завданя, отся віра в беззглядну побіду, дода-

ють йому того холодного, вирахуваного ентузиязма, тої сливе надлюдської енерґії, яка дивує сьвіт. Як він родив ся сьмілий, то в тій борбі він стане героєм; як йому доля не поскупила енерґії — то тут він стане лицарем; як доля дала йому твердий характер — тут він перемінить ся в залїзний.

* *
*

Се чоловік з сильною, повною індивідуальністю. Нема в ньому, та він і не шукає за тими пахощами моральної красоти, які обертали пропаґандисти немов би в істоту не з сього сьвіта. Він не звертає свойого зору в глибину своєї душі; він впялив зір в ворога, що його ненавидить всїми силами душі. Се заступник гордої, непохитної особистої волї. Він бореть ся не лишень за пригнїчений народ, не лишень за суспільність, що нидїє в атмосфері неволї, але і за себе самого, за любих йому людий, яких він з любови обожає, за приятелїв, що нудять сьвітом в темних казаматах центральних тюрем і простягають звідти до нього свої висилені руки. Він бореть ся за самого себе. Він присяг бути вільний і буде вільний хоч би се і не знати кілько стояло. Перед нїяким ідолом не приклонять ся його колїна. Він віддав свої сильні руки справі народа, та вже його не обожує. І як заблудший народ скаже йому: „Будь рабом!“ він закличе гнївно: „Нїколи!“ і піде своєю дорогою, погордить його злобою і проклятєм, повен твердої віри, що на його могилї оцїнять його люди по заслузї.

Революцийні профілї.

Переказавши коротко історію революцийного руху в десятилїтньому періодї від 1871 до 1881, я стрібую тепер ввести читача в нутрішнє житя підземної Росиї і познайомити його хоч з деякими з тих грізних людий, які тільки разів того приневолили згрігнути ся, перед яким все дрожить.

Постараю ся показати їх такими, які вони справдї, не збільшаючи, анї не зменшаючи їхньої вартости. Правда, щоби змалювати такі постатї, як Зофія Перовська, Віра Засуличівна, Дмитро Лизогуб — треба пера не такого, як моє. Кажу се не задля скромности, а в почутю безмежного подиву і захвату, який викликають в минї ті люди і який викликали би у всякого, хто знав би їх так добре, як я. Нехай читач стараєть ся сам справити недостачі моїх нарисів і заповнить живими красками блїді, сухі профілї, які я нарисував. Що до мене, то ручу лишень за одно: за вірну правду. Тому то мушу упередити любителїв сензацийних дрібниць, що їх жде велике розчарованя через те, що в дїйсному житю йде все далеко простїйше і тихше, як людям здаєть ся. Нїчого відай додавати, що в моїй книжцї не знайдеш нїчого, що могло би компромітувати кого небудь. З того згляду може бути читач спокійний. Я нарочно обмежив ся на факти і особи, про які можу спокійно говорити.

Що до вибору сюжетів і зґрупованя осіб, то я мав на прикметї одиноке, по можности як найлїпше, прояснене загального характера руху. З огляду на се я вбрав моє оповідане

в форму нехай в дечому і за легку для сюжета, форму особистих споминів, як найбільше підхожу, щоби зберегти деякі подробиці і дрібниці, які хоч і як маловажні самі собою, то як взяти їх вкупі дають релєфнїйший і повнїйший образ відмін житя революцийної Росиї.

Яків Стефанович.

I.

Лїтом 1877 р. панувало незвичайне замішанє між представниками власти Чигринського повіта.

Жандарми снували ся по всїм усюдам, немов божевільні, станові і ісправник збили ся зі слїду і не мали спокою нї в день нї в ночи. Сам ґубернатор загостив в повіт.

Що таке стало ся?

Дїло було в тім, що полїция дізнала ся через попів, які нарушили тайну сповіди і стали доносщиками, що між мужицтвом склав ся страшний заговір, яким кермують „нїгілїсти, очайдушний і на все здатний народ.“

Та годї було розвідати про подробиці, бо мужики дізнавши ся, що попи видають, перестали ходити до сповіди. А тимчасом годї було тратити час; заговір ріс не що дня, але що години. На се вказувала безлїч тревожних признак. Зі страху, щоби не зрадити себе по пяному, заговорщики зовсїм перестали вживати горівки, а в селах, де була їхня більшість, рішили навіть позамикати шинки. Се був очевидний доказ, що рух дужчав. Та як збагнути його тайни і зробити кінець його дальшому

розповсюдненю, анї труси, що їх переводили навгад, нї сотки арештовань, не довели нї до чого.

Від мужиків годї було добути й слова: навіть різками годї було їх приневолити до говореня. Здавало ся, що оружне повстанє неминуче. Ходили вісти, що заговірщики немов паризькі санкюльоти, готовили тайком списи і купували топорі і ножі. Ісправник післав своїх людий на ярмарок перебраних за торговцїв залїзом і сподївав ся так розвідати, хто буде купувати оружє. Та заговорщики відгадали його наміри і нїоден з них не дав зловити ся на сю вудку.

Полїция була в розпуцї і рішучо не знала що почати. Та раз пізним вечером з'явив ся в ісправника оден коршмар, якийсь Конограй і розповів, що до нього заходив мужик на імя Приходько. Він ледви держав ся на ногах з голоду і утоми і здорово підхмелений, чаркою випитої горівки, став кричати, що се все швидко буде „инакше", що він вже „присягав", що він сам видїв „бумагу". Очевидно він був оден з тих, що їх втягнули до заговора і Конограєви прийшло на думку вкрутити ся самому туди через нього. Та тому, що до сього треба було видко якоїсь присяги, він прийшов до ісправника по дозволенє зложити її. Ісправник не тямив себе з захвату. Він обома руками благословив його і не лишень дав дозвіл присягати кому і як треба, але для заохоти обіцяв йому гроші і землю. Конограй відшукав Приходька, розговорив ся, вдавав прихильного справі і його допустили до присяги. Потім Приходько показав йому „бумагу", яка була не що иньше як устав тайного товариства. Коно-

грай прочитавши, звернув ся до Приходька і сказав йому просто: „Слухай, я виджу, що ти все знаєш. Тепер вибирай: або підемо разом з тими паперами до ісправника і тоді тебе помилують і ще дадуть скільки схочеш гроший, або тобі прийдеть ся круто тому, що папери преціньне дуже тяжкі і я можу сам їх занести

Попавши таким сьвітом у два огні, бездольний замість убити Конограя став зрадником. Він сам знав не дуже то багато, та і того не багато було досить, щоби дібрати ся постепенно до остатнього. В недовгому часї поліция держала вже в руках всї нитки заговора і знала імена заговірників. Се не був жарт. Число заговірників доходило до трох тисячів і заговір як би поставив його на воєнну стопу, ростягав ся на кілька ґуберній; сиґнал до повстаня мали дати в одно з найблизших сьвят.

Цїлу сю знамениту орґанїзацию перевів протягом яких вісьмох місяців своїми силами лишень оден чоловік іменно Яків Стефанович.

Він придумав плян дивоглядний через злуку відваги з безличністю, величавости і практичности з цїлковитою безпринципністю. Суть сього пляна була в тім, щоби піднести народ против цїлого ладу і самого царя в імя царя. Стефанович уложив і доручив сам собі тайний царський манїфест, який взивав народ до загального повстаня з огляду на цїлковите безсиле самого царя і цїлковите поневолене його через дворянство і чиновництво. То була стара „самозванщина“ прибрана в нову канцелярську форму. Такої безсовістної містифікациї, а заразом і такого могучого знаряда до того, щоб заворушити уми російської мужицької товпи, не

придумав нї оден злодїйський гільтяй з разинської анї пугачівської ватаги.

Принцип Стефановичівського пляна—ошуканство народа, хоч би і для його добра і піддержуванє мерзенної царської леґенди, хоч би і з революцийними цїлями — партия відкинула безусловно і він не мав нї одного наслїдувача. Та енерґія має непобідимий чар, а ще для Росиян, між якими так мало людий з енерґією. Крім того плян Стефановича мав ще одну прикмету, незалежну від потураня монархічним пересудам: була се перша і поки що одинока проба перевести народню орґанїзацию не на основі загальних теорий, але місцевих стремлїнь, якими були в Чигиринському повітї борба общинників з індивідуалїстами „душевиками“.

Як би там не було, був Стефанович в оден час ледви чи не найпопулярнїйший чоловік в партиї. Його бесїда перед судом се була велика несподїванка як для його приятелїв, так і для посторонних людий. Пристрасть ходити манівцями погано собі з нього зажартувала. Вбравши мужиків в шори для добра революциї в чигиринській справі, забажав підчас процеса вбрати правительство в шори для добра свободи надягнувши на себе маску монархізма. Він помилив ся, і правительство пошило його в дурнї, а се останнє було гірше від першого.

Під час, про який бесїда, Стефанович стояв в апоґею своєї слави. Його чигиринська справа не повела ся. Правительство маючи в руках всї документи, арештувало більш тисячі людий, між ними майже всїх провідників. Немногим пощастило ся скрити ся. Небавом арештували і Стефановича, устроївши на дорозї засїдку тодї,

як він вибрав ся разом зі своїм приятелем Львом Дейчом на якусь стрічу з немногими участниками заговора, що спасли ся. Івана Бохановського, що печатав всї документи і проклямациї, які відносили ся до заговора, придержали кількома днями швидше. Арештованих запроторили в київську тюрму, де їх держали під строгим доглядом. Суда над ними сподївали ся лїтом 1878 р. і нїхто не сумнївав ся, що головних виновників не мине смертна кара.

II.

Те лїто провів я в Петербурзї. Тут бував я часто у талановитої артистки Олександри Малиновської,[1]) що була одним з найвірнїйших членів партиї. Зрештою не мав я з нею нїяких дїлових зносин, бо вона хоч і дуже прислугувала ся орґанїзациї, працювала не в тій ґрупі, до якої я належав. Та неможливо було устояти ся чарівній принадї тої артистично красної вдачі і її принадній розмові, повній дотепу і чару. І не я оден з поміж нашої братії нелеґальних позваляв собі на те невелике нарушенє правил конспірациї.

Так заходив я з часта до неї. Раз прийшовши трохи швидше, як звичайно, не застав хозяйки і рішив ся підіждати її повороту. Кілька хвиль згодї, ввійшла в кімнату Маша Коленкина, що була велика приятелька київських „бунтарів“ і Малиновської.

---

[1]) Її арештували зимою 1879 р. Умерла в казанському домі божевільних.

Ми розбалакали ся. Пів години проминуло незамітно. Нараз в передкімнаті роздало ся голосне дзвонене. Не могла се бути Малиновська, бо я знав її дзвонене; не міг бути також ніхто з „наших“, тому що наші так не дзвонять. Так задзвонити міг лишень чоловік, що має власть. Показало ся, що се просто післанець з телеґрамом. Телеґрам був адресований до хозяйки, та Колєнкина розпечатала його не дожидаючи приходу своєї приятельки, чому я зовсїм не дивував ся, бо знав, що вони обі були в великій дружбі. Та годї було не счудувати ся, як я побачив, що все здержлива Маша глянувши на телеґрам, нараз скочила з місця, сплеснула в долонї, стала підскакувати і дуріти в приступі шаленої утїхи.

Що се таке? спитав я її здивований.

Дивіть! дивіть! закричала даючи менї телеґрам.

Я прочитав його; адрес, потім всего три слова: родив ся хлопець, тїште ся. Потім підпис і більше нїчо.

Чого ви так радуєте ся? запитав я. Чи ви так дуже любите хлопцїв?

Який тут хлопець! закричала Маша, тріпаючи руками. Вони втекли з тюрми!

Хто вони? де? як?

Стефанович, Дейч і Бохановський! З Київа!

Всї три?

Всї, всї.

Тут вже і я не міг видержати на місци.

За кілька днів прийшло письмо з вісткою про скорий приїзд Стефановича і Дейча в Петербург. Я з великою нетерпливістю дожидав стрічі з ними, особливо зі Стефановичем, з яким я кілька лїт тому мав дїлові зносини.

Я попросив приятеля, що мав його стрінути в почекальні, щоби привів його до мене, як можна сей час по приїзді.

Я мешкав тоді за пашпортом одної високопоставленої особи, мав до розпорядимости кімнати з окремим входом і був в поважані у сторожа і хозяйки.

В назначений день я сидів в дома і дожидав Стефановича, що повинен був приїхати поїздом, який приходив о 10 годині. Та я знав, що заки вибереть ся до мене, буде мусіти де небудь передягнути ся і „очистити ся“ т. є. освободити ся від шпіонів, які слідили за ним зі стациї. Таким чином він ледви вспів би бути у мене перед північю. Та вже від 11. години почала мене тревожити нетерплячка і я що мінути споглядав на годинник.

Час минав страшно поволи. Дім, в якому я мешкав, був при довгій предовгій вулиці, що нею повинні були прийти мої гості. Я вийшов поглянути, чи не йдуть.

Се була одна з тих чарівних петербургських ночий, які найбільш причаровують в нашій столиці. Вечірня і рання зірниця немов би цілували ся на блідому, беззвіздому небі, що з нього лило ся струями ніжне, рожеве, фантастичне сьвітло; легонькі, золотисті облаки йшли звільна в чудово-прозорій атмосфері. Як я любив давнійше ті ясні ночи, коли бувало сам у маленькій душегубці з двійним веслом в руках колисав ся серед филь величної Неви, немов би висячи в просторі між безмірним небозводом і бездонною глибінню другого звода, який відбивав ся на темній поверхні ріки. Як жеж за се зненавидів я потім ті зрадливі жандармські ночи.

Годї було оставати на вулицї тому, що я міг звернути на себе увагу першого стрічного шпіона або якого поліциянта, що обходив свій обруб — не дуже мила перспектива в таку ніч. Я повернув домів.

Моя нетерплячка змагала ся з кождою хвилиною. Та як в кінци вибила дванайцята година і все ще не було нікого, почала ся для мене справдїшна мука, про яку знає лишень російський революціонер, що пустивши від себе навіть на недовгий час приятеля, брата, жінку, не певен, чи не розстав ся з ними на завсїгди. Уява рисувала менї вже найхмарнїйші картини, як нараз з десять мінут по півночи, почали зі стуком відчиняти браму, а згодом роздало ся ступанє по моїх сходах. Я відчинив двері. Се були вони. Я пізнав сейчас Стефановича. По арештованю його відфотоґрафували, як дїєть ся зі всїми полїтичними вязнями. По його утечі роздали відбитки полїцийним аґентам з приказом шукати його і ясно, що деякі з них дістали ся в наші руки. Не кажучи й слова, я кинув ся йому на шию і взяв в мої обійми. Потім подякував я горячо приятелю і завів Стефановича в кімнату не зводячи з нього дружного погляду. Годї було вірити очам. Ми мали його за пропащого без воротя. Кат був вже закинув йому петлю на шию. І нараз той чоловік стоїть тут, немов би нїчого не склало ся; живий, жвавий, охочий до борби й дїяльности.

Вийшло якось само з себе, що ми від разу стали вести розмову оден із другим через ти, як старі приятелї. Ми згадали про наші давнїйші зносини. Він не сподївав ся стрінути ся зі мною в Петербурзї, бо на провінциї гово-

рили йому, що я ще в Женеві. Познайомлений вже з подробицями його утечі, я розвідував ся, яким чином пощастило ся йому перекрасти ся через купу шпіонів, що заповняли всї стациї.

Він засьміяв ся і сейчас почав розповідати. А я все глядїв на нього, на того страшного чоловіка, що нїчим не зневірений і лишень завдяки своїй незломній енерґії, з'умів безумовно заволодїти тисячами тих упірних, невірливих мужиків і легко міг би стати проводирем грізного повстаня.

Він був середного росту, сухорлявий, з запалими грудьми і вузкими плїчми; фізичних сил у нього здаєть ся було дуже не богато. Я не стрічав поганїйшого з лиця чоловіка; та се погане лице було принадне. В його сїрих очах сьвітив розум, а в усьмішцї було щось хитре і нїжно глумливе, як і в характері українського народа, до якого він належав.

Як оповідав про які небудь вдатні хитрощі, що їх придумав, аби збити з пантелику поліцию, реготав з цїлої душі, при чім показував два ряди зубів, білих як слонева кість. Цїлий його вигляд з тим поморщеним чолом, холодним, твердим поглядом, висловляв рішучість і непохитну власть над самим собою. Я запримітив, що він в розмові зовсїм не ґестикулював.

Ми розмовляли про спільних приятелїв, яких він відвідав по дорозї, про проєкти, з якими він приїхав у Петербург, і про безлїч иньших справ.

Годї було не чудувати ся над тверезістю його думок про ріжні питаня, які він все розбирав з незвичайно оригінальної і практичної

точки погляду, а особливо над його знанем людий; йому було досить кількох днів знайомства, щоби добре пізнати чоловіка; хоч треба сказати, що в його характеристиках був завсїгди наклін до песимізма. Давно вже почало благословити ся на сьвіт, як ми перервали в кінци нашу розмову і лягли сяк так спочивати.

III.

Стефанович прожив у Петербурзї цїлий місяць. Ми часто стрічали ся з собою і я був в цїлковитій спромозї добре з ним познайомити ся: а пізнати його — значило полюбити. То ориґінальна і незвичайно зложна вдача. Він без сумнїву чоловік, з природи дуже розумний і незвичайно сильний характер. Такі люди стають серед сприяючих обставин творцями історії. У нього є в високій мірі незвичайна кебета володїти товпами, яка виявила ся в чигиринській справі. Та він не з тих, що йдуть прямо до мети, немов би арматня куля, яка звалює і торощить все по дорозї. Нї, він вважає за краще вести дїло нишком, він подаєть ся як треба, та лишень тому, щоби при першій добрій нагодї надолужити своє. Деякі уважають Стефановича за лукавого. Та сей суд ледви справедливий. Він лукавий лишень в „полїтицї.“ В особистих зносинах з приятелями він звичайний, сердечний і щирий. Загалом се чоловік незвичайно вдержливий, зовсїм замкнутий в самім собі. Він говорить мало, нїколи на зборах. Прислухуєть ся звичайно похиливши долї голову, немов дрімаючи. Не вдаєть ся нїколи в теоретичні спори і відносить ся до них з ве-

ликою погордою, а як йому прийдеть ся бути при читаню якої небудь „проґрами“ або „поясняючої уваги“, то часто зовсїм засне, чого доказом його голосний хропіт. То виключно чоловік дїла, та не дїла в вузкім розуміню того слова, як люди, що не в силї анї хвилини бути без якої небудь роботи. Він уміє дожидати. То чоловік широких плянів, найлїпший тип орґанїзатора, якого довело ся менї коли небудь стрічати. Він особливо надаєть ся до тої тяжкої ролї зі своїм ясним і незвичайно практичним умом, твердим і обережним характером і знанєм людий і вмілістю поводити ся з ними.

Великий скептик у зносинах з людьми, він рівночасно спосібний до приязни, що межує з обожанєм. Найблизший його приятель був Л. Вони все жили разом, з виїмком хвиль, в яких на се не дозволяли „справи“. В таких випадках вони що дня обмінювали ся довгими листами, які переховували і запопадливо берегли їх перед чужим оком, що давало причину до постійного глузованя товаришів.

Без згляду на всї житєві незгодини, Стефанович нїколи не зривав зносин зі своїм батьком, старим, сїльським сьвящеником, що було доволї небезпечне в положеню чоловіка, за яким перевертали цїлі городи до гори ногами, як лишень полїция підозрівала, що він там живе. Він дуже любить і шанує свойого батька і часто говорить про нього з особливим вдоволенєм розказуючи анекдоти з його житя і наводячи обривки з його листів, що вказують на його здоровий, простий розум і чесне щире серце.

Дмитро Клеменс.

Клеменс - се оден з найстарших Чайківців; тепер йому коло пятьдесяти літ. Його арештували в марті 1879 р. і заслали в Сибір, де він від того часу живе постійно.

В ньому нема нічого конспіраторського. Він звичайний чоловік, щира душа, веселий розмовник, і незрівнаний оповідач. Його легке, цьвітисте оповідане, прикрашене образами і порівнанями, красуєть ся всїми скарбами російської народної мови, якою він орудує чудово з Крилівським майстерством.

Він ледви чи не оден з наших найлїпших пропаґандистів. У нього питома і зовсїм неможлива до наслїдуваня поведїнка в розмові і веденю пропаґанди. Се не пристрастна, натхнена проповідь Брошковської, не сократівський невідпертий метод ґеніяльного молодця Михайла Куприянова, що вмер у тюрмі в 19 роцї житя. Клеменс веде свою пропаґанду всю в жартах. Він регочеть ся і приневолює класти ся зі сьміху старих і молодих мужиків, що його слухають, хоч і як вони звичайно рівнодушні. Та він завсїгди хитро підсуне в свої жарти яку небудь серіозну думку, що немов гвіздь забєть ся їм в голови. Мало кому пощастило ся стягнути тільки приклонників з поміж мужиків і городських робітників.

Бесїди, які йому приходило ся проголошувати деколи в якім небудь шиночку, виходили справжнїми перлами штуки. Пригадую собі, як я бувало вибравши ся з ним в дорогу по селах, цїлими годинами не міг зважити ся вмішати ся в розмову і перервати невичерпану

струю його блискучих імпровізаций, і забувши про пропаґанду, я любував ся естетичною втїхою слухача.

Годї сказати, щоби Клєменс був уродливий. Радше навпаки. Та його лице з тих, що досить на нього глянути раз, щоби на все лишило ся в памяти. Горішна його частина з широким фільософським чолом, з живими чорними, нїжними і задумчивими очима, в яких від часу до часу спалахнуть іскри здержаного сьміху показує в ньому Европейця, в цїлковитому значіню того слова. Та по долїшній части лиця можна його взяти за Калмука, Киргіза, Башкіра, за кого захочеш, лишень не за представника кавказької раси. Не було в ньому нїчого дикого, анї поганого, нї; його рот з тонкими, немов би виточеними губами, дуже гарний. а в усьмішцї його є щось невимовно нїжне і привабливе. Що вражає у нього на перший погляд і надає його фізіоґномії такого химерного характера, то ніс, що його годї описати; широкий, легко задертий на кінци і так дуже плескатий, що з профіля тяжко його замітити; справдїшний жарт природи.

* * *

Як би хто загадав знайти двох людий, які представляли би собою як найбільше противенство, то йому можна би вказати на Якова Стефановича і Дмитра Клєменса.

Перший, се тип артиста орґанїзатора, другий анї разу в свойому житю не старав ся заложити нї одного кружка. Перший вічно дїяльний, вічно занятий широкими плянами, не розбирав способів і не онимав би ся побратати ся

з самим чортом, як би се лишень було йому користне; другий повен супокійної, нічим не затемненої прихильности для справи соцвялїзма не признавав компромісів і ніколи не звертав з простої дороги з огляду на очевидну безпосередну користь. Перший був спосібний вести за собою не лишень віддїльні одиниці, але й цїлі товпи до дїла, яке він сам придумав і порішив; другий ніколи не трібував і не бажав насилувати чужої волї. Се було для нього прямо гидке і як хто небудь сам закладав шию в його ярмо, то такий чоловік ставав йому незносний.

Без згляду на се, я не знаю нікого, що мав би такий вплив на своє окружене як Клєменс.

Часто одно його слово мирило найзапеклїйші спори, ладнало противенства, що здавали ся непримирені. Той вплив, якого він ніколи не шукав, який родив ся так сказатиб сам з себе всюди, де лишень він з'явив ся, проявляв ся особливо в особистих зносинах. Я не стрічав чоловіка, щоби з'умів збудити д' собі таку пристрастну прихильність, що доходила до боготвореня, як Клєменс. Менї доводило ся перечитувати деякі листи до нього від ріжних осіб. Як би я не знав від кого вони були і для кого призначені, я вважав би їх за любовні листи. І ся прихильність, се не був хвилевий порив, який уміють розбудити для себе деякі сьвітляні натури. Такого чоловіка, як він годї забути. Хто полюбив його раз, того вже не охолодить анї відлеглість, анї час.

В чомуж тайна його одинокої в своїм родї власти підчиняти людські серця? Ся тайна

в глубині і широті його власного обильного в любов серця.

Годі сказати, щоби він скоро дружив ся з людьми; навряд він як всї глубоко вразливі вдачі неприступний і дуже нерадо відкриває свою душу посторонному. Він навіть уважає себе за холодного, брусоватого, а почування прихильности, які він будить, против своєї волї, смутять і пригнїчують його; він вважає себе за неспосібного відплатити ся за них і тому йому здаєть ся, що вони якесь крадене добро, на яке він не має права. Та нї оден з його численних приятелїв не зробив би йому такого закиду.

Прихильність, до нього самого зовсїм не має впливу на його відносини до людий. Се чоловік справдї не підкупний. За се він не помине нї одного симпатичного рису в другому чоловіцї, а навіть зі звичайною його вдачі великодушністю скорше прибільшить її цїну. Він не привик смотріти на людий з точки погляду користи, яку вони можуть принести партиї. Між своїми товаришами конспіраторами він оден лишив ся чоловіком. Як він з ким небудь стрічаєть ся, то нїколи не робить того з задушевними гадками, як більшість заговірщиків, які по неволї розглядають людий, як можливі добутки для справи. Тому кождий поводить ся з ним свобідно; кождий готов віддати йому свою душу і йти слїпо за першим його словом пересьвідчений, що Клеменс все буде сторожем і що упередить його перший як би була найменьша небезпека.

І як би він загадав посилати когось на найнебезпечнїйше дїло, кождий піде охотно без

ваганя, бо як Клеменс сказав раз, то без сумніву справа своїть того, щоб зважити ся; инакше він не посилав би. Та справді Клеменс ніколи не користував ся тою властю. Він сам охотно важив ся на все, та ніколи не посилав других на небезпеку. Навіть в таких маловажних випадках, як „нелеґальний“ справді мусить глядіти помочи сторонних, бо він сам важить головою, тоді як для леґального чоловіка ціла небезпека обмежуєть ся на кілька днів арешта, навіть тут він брав все на себе і не дозволяв, щоби хто важив зза нього хоч би одним волоском своєї голови. Анї уваги, анї докори навіть найблизших приятелїв не змогли захитати тої вразливости і заставити його не легковажити так житя на стільки дорогого для справи. Та як раз остатнього Клеменс нїяк не хотїв признати. Він — се втїлена скромність, хоч не найдете в ньому нї тїни тої зниженої християнської покори, яку переказали нам віки рабства і лицемірства, за якою часто криєть ся незагнуздана зарозумілість. Клеменс, противно, се самостійний чоловік, гордий на свою людську вартість, незвичний перед нїким клонити голову. В ньому скромність виходить сама з себе. Він щиро і рішучо не признає собі нї одної з тих знаменитих прикмет, які придбали йому тільки прихильників. Завдяки якійсь оптичній ілюзиї, якої ще не вияснила наука, він добачає всї ті прикмети не в собі, але у своїх приятелях.

II.

Дмитро Клєменс родив ся на берегах Волги, де його батько управляв якимось маєтком і цїлі свої дитячі лїта провів серед відвічного, скотарського населеня тих непроглядних степів, які так гарно описав в одній зі своїх молодецьких поем.

Те свобідне житя на лонї дикої і величної природи надало його характеру того поетичного кольорита і виробило в ньому ту любов до небезпеки і пригод, яка лишила ся у нього і в дозрілому віцї. Зрештою і його відвага має ту ориґінальну признаку як і спосіб пропаґанди. Він любуєть ся небезпекою не як вояк, для якого вона жерело сильних вражінь, а радше як артист, що спокійно любуєть ся в нїй, особливо в її сьмішних сторонах. Видко природа обдарувала його серцем, що фізично неспосібне відчувати страх. Серед найбільшої небезпеки Клєменс не тратить власти над собою. Він лишаєть ся зовсїм холоднокровний, сьміє ть ся і жартує, немов би нїчо не приключило ся. Се поясняє його незвичайну притомність духа. З найтруднїйшого положеня він викручуєть ся з чудною легкістю, а рівночасно і з таким гумором, який явно доказує, що він в той час зовсїм не думав про небезпеку і лишень забавляли його деякі сьмішні ситуациї і моменти. Нераз приключало ся йому скоїти найбільшу необережність не для чванливости, якої нема в ньому й слїду, а просто з замилуваня до жартів.

Так раз в початках своєї революцийної карієри, як вже скривав ся перед полїциєю,

хоч і не перейшов був ще в „нелеґальний стан“ він сам пішов до прокуратора просити увільненя за порукою Анатоля Сердюкова. На щастє прокурор, якого недавно призначили на се місце, не знав про нього нїчого, а Клєменс говорив так переконуючо, що йому обіцяли вволити його просьбі. І як би не якась зміна, що склала ся підчас слїдства у справі Сердюкова, то малиб ми цїкавий випадок увільненя полїтичного вязня за порукою чоловіка, що сам ховаєть ся від полїциї.

Часами надавав своїм вигадкам характеру справжної комічної епопеї викінчуючи всї найменші подробиці з старанністю справдїшного артиста. Як примір наведу одну з них, увільненє якогось Телсїєва, трохи замішаного в Нечаївську справу і засланого адміністративним порядком в Петрозаводськ.

Клєменс вибрав ся туди з підробленими документами одного інжиніра, капітана Штурма, якому будьто би поручили перевести якісь ґеольоґічні дослїди в Фінляндиї. Сейчас по приїздї він відвідав ґубернатора, ісправника і иньші власти під приключкою необходимих розвідок і природно очарував їх всїх до одного. Цїлий тиждень прожив в Петрозаводську виправляючи на вдивовижу жителїв всякі учені штуки. Він став „причтою во язицїх“ і любимцем місцевих мешканцїв, що оден перед другим рвали ся устроювати для нього обіди і вечері. Підготовивши тимчасом все до утечі, він виїхав разом з Телсїєвим, щоби його не наразити на невигоди подорожи одинцем. Се збігло ся разом дуже химерно. Та без згляду на се нїкому в Петрозаводську не прийшло на думку, щоби

Клеменс як небудь мішав ся в ту історию, так знаменито відіграв свою ролю. Як рік опісля, оден з його приятелів переїздив через город звернув ся до нього ісправник з питанем, чи не знає капітана Штурма і розказавши безліч найдивнїйших подробиць, що відносили ся до пробуваня останнього в Петрозаводську додав:

„Хороший чоловік! Він обіцяв ся вступити до нас як вертати ме з Фінляндиї, та якось його не видати. Відай лїпше йому було вертати морем. Щоби він був заспівав, як би знав, хто такий був той капітан Штурм?“

* * *

Клеменс, се оден з найсильнїйших умів, які були в рядах революцийної партиї.

Без згляду на діяльну участь в руху і на всї недогоди нелеґального житя він завсїгди держав ся на уровенї інтелектуального поступу західної Европи і хоч мав незвичайний наклін до економічних наук нїколи не загрібав ся в них виключно. Ненаситно жадний знаня він вчив ся всего не журячи ся чи зможе він з сього мати безпосередну користь чи нї.

Я пригадую собі, як він одушевляв ся лекциями Гельмгольца, яких слухав в 1875 р. підчас побуту в Берлинї. Я з тяжкою бідою спекав ся його справоздань про них, якими заповняв всї свої листи до мене в Петербург.

Широта його поглядів анї на волос не уступала жадобі знаня.

Клеменс зовсїм не чоловік партиї. Глубоко переконаний социялїст він віддав народнїй справі все, що міг, і своє знанє і свій сьвітлий,

проникливий ум. Та він не придатний до вузких рам тайного товариства. Партия, до якої належав, ніколи не могла для нього стати ріднею, сїмєю — одним словом всім. Він постійно жив відлюдно. В ньому нема й тїни партийного самолюбства, що є оден з наймогутнїйших товчків, які кермують конспіратором. Він любить цїлий сьвіт і не пропускає ні одної нагоди, взяти участь в його житю. Так він писав не лишень для підземної преси, але далеко більше для „леґальних“ петербурґських журналів, в яких він був співробітником під ріжними псевдонїмами і робив се не лишень з бажаня більшої незалежности і житя власною працею, але ще й тому, що потребував ширшої авдиторнї, як ся, яку давала йому підземна лїтература.

Він завсїгди стояв осторонь від „проґрамових“ суперечок, які так часто розділяли революцийну партию на непримирені ворожі табори. Повен віри в принципи социялїзма загалом, він відносив ся дуже скептично до ріжних способів, на які в ріжні часи смотріли революціонери як на унїверзальні лїки. Тай скептицизм паралїжував, природно, його силу в підземній борбі, де наслїдком незначного простору до дїланя, неможлива ріжнородність способів; і справдї Клєменс не мав нїякого особливого значіня, як конспіратор. Завдяки свому неборимому особистому чарови він притягав до социялїстичної партиї безлїч прихильників з поміж всїх суспільних кляс, а особливо з поміж молодїжи. Та він сам був зовсїм нездатний вести втягнених через нього людий до якої небудь витиченої мети; се мусїли робити

иньші. Не скажу, щоби йому не доставало сили характера, яка робить чоловіка володарем волї других. Він умів також і постояти за своє, як се було конечне. Свобідний від всякого самолюбства і чванливости, він з'уміє незвичайно відважно виступити против загально признаних поглядів, як вони йому здають ся безпідставні. В справі Стефановича, якою в оден час навіть в Петербурзї так одушевляли ся, він оден стояв в опозициї против поглядів цїлої партиї. Та у нього не має нї тої виїмковости, нї тої душевної брусоватости, що їх родить пристрастна віра, а які так необхідні, як треба вести людий майже на неминучу погибіль.

Тому в революцийному рухови не зробив Клєменс і сотної пайки того, що міг би зробити зі своїми природними спосібностями.

То сьвітлий образ мислителя зі всїми його прикметами і недостачами.

Валєриян Осїнський.

I.

Осїнського доводило ся менї стрічати мало, тому, що непосидючий як лицарі наших билин, він товк ся по цїлій Росиї, особливо по полудни, де були головні орґанїзациї, з якими він був звязаний; яж не виїздив із Петербурга. Тут то менї й довело ся його стрінути, як раз приїхав сюди на кілька днїв, щоби скоро

опісля счезнути, як метеор і сим разом — вже на все.

Час був не дуже пригожий на знайомства. Що лишень убили в білий день, на одній з головних площ столиці, ґенерала Мезенцева, а убійці заховали ся без слїда. Ся подїя, що була першим таким фактом, вразила дуже сильно і суспільність і правительство. Полїция перевернула горі ногами цїлий город. Не було кінця трусеницям і за найменьшим підозрінєм ловили людей на вулицях. Ходили вісти, можливо і пересадні, що протягом перших двох днїв, арештували до тисяча людий. Нашому брату „нелеґальному“ страшно було показати ся на вулиці і я мусїв наложити на себе „кварантанну“ — се одна з найприкрійших річий, які можуть приключити ся російському революціонеру. Я жив у одного з наших досьвідчених приятелїв — якого становище берегло його від всякого підозріня — і мусїв цїлий час просидїти між чотирма стїнами та не вказувати на вулицю носа, навіть вечерами. Брала ся смертельна нудьга. Я писав якусь маленьку річ, а як не спромагав писати, читав французькі романи, щоби як небудь вбити час. Деколи відвідували мене деякі приятелї, що болїли і над моєю сумною долею.

Раз зайшла до мене Ольга Натансон і сказала менї, що Валєриян Осїнський в Петербурзї. Я не був з ним особисто знайомий, та чув про нього богато. Природно, що я захотїв побачити ся з ним, тим більше, що се була для мене прегарна вимівка, щоби нарушити мій домашний арешт.

Я вийшов смерком з дому. Улиці були майже пусті, бо мій приятель жив на краї города. Та про се, годї було занехати найбільшої обережности і тому я з початку справив ся у сторону протилежну тій, в яку я мав йти. Покрутивши ся доволї, я вийшов в кінци на одну з найбільш оживлених вулиць. Перше, що менї там впало в око, се були віддїли кінних козаків, узброєних у списи і цїлі гурми шпіонів, що навертали ся на очи до стоту за кождим кроком. Вони то стояли на місци, то ходили сюди й туди. Пізнати їх було незвичайно легко. Їхнїй несвобідний вигляд, нахабний, а заразом переполошений погляд, який кидали в лице всякому стрічному, се все було для досьвідного ока, безсумнївна признака. Та се ще були шпіони з ремесла. Багато сьмішнїйше виглядали „тимчасом заняті“. Се були очевидно, просто передягнені москалї. Вони вештали ся невеликими гуртами і як люди, що звикли ходити лавою, ніяк не спромагали анї ходити, анї стояти різно. Ось-ось і зберуть ся в пів-роту. Їхнїй одяг був дуже кумедний. Годї було на борзї роздобути для них неоднакові одяги, так що цїлі віддїли були в однакових шапках, однакових пальтах і шараварах. Деякі понасаджували собі на ніс великі синї окуляри, сподїваючи ся, що так будуть подібні до студентів. Се все подабало на таке кумедне видовище, що годї було здержати ся від сьміху.

Полюбувавши ся достатком ними, я справив ся до конспіративної кватири нашого кружка. В переходї сусїдною вулицею, я підвів очи, щоби переконати ся, чи виставили в відо-

мому вікнї жіночу парасольку на знак що все гаразд, бо при найменьшій небезпецї повинні були її спрятати. Парасолька стояла на місци. Однак, знаючи, що жандарми довідали ся про вживанє революціонерами сиґналів і часто пильно оглядали вікна, а по арештованю приміщували все, що там подибали, на своє місце, я тим не вбезпечив ся і пішов дальше. Покрутившись знова трохи, я зайшов в одно місце, де надїяв ся знайти докладні вказівки, над якими полїция не мала власти, хоч би навіть і звітрила наші хитрощі. Місце, в яке я зайшов, було те, куди по народнїй приповідцї, сам цар ходить пішки. Там у заздалегідь умовленому куточку, мав бути ледве замітний значок, який обмінювали кождого ранка, а в дуже неспокійний час і два рази в день. Значок був на місци і сповіщав, що нема нїякої небезпеки. У мене розвіяли ся всї сумнїви.

Однак тому, що „сповіщаюче бюро“, як ми жартом прозвали се місце, було віддалене на верству від конспіративної кватири і йдучи з відти можна було як небудь звернути на себе увагу шпіона, я рішив ся впевнити ся по дорозї, чи хто за мною не слїдить. Менї на зустріч йшла незнайома вельми хороша панї. Як вона зрівнала ся зі мною, я став приглядати ся їй уважливо, а як ми обминули ся, я обернув ся і поглянув за нею. За мною не було нї живої душі.

Тодї я був всего на два кроки від моєї мети. Спокійно підійшовши по сходах, я зазвонив відомим способом. Менї відчинили швидко.

Кімната була битком набита. На простому деревляному столї стояло кілька фляшок пива і дві тарілки: одна з шинкою, друга з вудженою рибою. Значить ся, я потрапив до ладу. То був оден з тих малих банкетів, на які часом дозваляють собі „нїгілїсти“, щоби відпочати від тої нервової натуги, в якій приневолені постійно жити. Сим разом приладили гостину з нагоди приїзду Осїнського. Одначе, його ще не було.

Товариство було в чудовім настрою і мене стрінули вельми приязно, без огляду на самовільне нарушенє „кварантанни“. Я завсїгди дуже любив сї банкети, від яких годї собі уявити що небудь веселїйше і більш оживлене. Всї, що тут зібрали ся, були нелеґальні люди, які мали не мало всяких „гріхів“ на совісти. У кождого висїв на привязи кинджал і набитий револьвер і кождий був ладен на випадок несподїваного нападу, боронити ся до останньої каплї крови. Та вони так привикли жити постійно під Дамоклевим мечем, що кінець кінцем перестали думати про небезпеку. А може бути, що як раз ся небезпека надавала їхнїм радощам, такого невгомонно-сьміливого характера. Всюди розносив ся сьміх, голосні розговори, жарти. По кутах поприміщували ся парами сї, що тихо говорили з собою; то були приятелї, які відкривали свою душу — друга невідлучна приналежність таких банкетів. Від часу до часу можна було побачити традицийну церемонїю нїмецького брудершафта. Ся потреба дати волю почуваням, — так природна між людьми, що їх вяжуть спільні змаганя ідей і небезпека тїснїйше, як звязки крови — на-

давала тим зборам що збирали ся нечасто, незвичайно поетичного і сердечного характера.

II.

Я запитав про Осїнського. Менї сказали, що він зайшов до одного приятеля, та повинен скоро вернути ся.

Справдї, за пів години опісля, він ввійшов в кімнату з урядовим кашкетом із обвідкою — в руцї, прибраній в елеґантну чорну рукавичку, — в якому ходив для більшої поваги.

Я підійшов, стиснув йому руку і довго держав її у своїх долонях, не спромагаючи відвести від нього очий.

Він був прегарний як сонце; стрункий, пропорционально збудований, здоровий і гнучкий, як дамасценське залїзо. Його білява, трохи подана в зад голова, сидїла ґраціозно на прегарній, нервовій шиї. Високе, марморне чоло, з делїкатними, синїми жилками, було легко стиснуте на висках. Правильний ніс, немов би вирізаний вістрем скульптора, надавав його вродї того клясичного характера, який так рідко стрінеш в Росиї. Малі, русяві вуса і борідка відтїнювали хороший, виразний, пристрастний рот. Двоє великих синїх очий, повних вогню і молодецької відваги осьвічувало се чудове лице.

Осїнський приїхав з Київа, города, в якому він був чисто влюблений, та в переїздї вспів завернути до всїх головних городів полудневої Росиї і побачити ся з представниками місцевих

орґанїзаций. Таким чином привіз нам сьвіжі новинки про все, що там дїяло ся.

Він одушевляв ся величезними успіхами тероризма за останнїй час і очарований палкою уявою, віщував несчисленні наслїдки такого звороту справи. Я не зовсїм згоджував ся з його оптимізмом, та як він говорив, годї було не подати ся чарівному впливови його красомовства.

З нього не був бесїдник у звичайному розуміню того слова, та його бесїда мала таку переконуючу силу, яка є наслїдком глубокої віри. Він цїлий переняв ся тим ентузиязмом, який по неволї заражує і удїляєть ся слухачам. Тон його голосу, вираз лиця підбивали не меньше, як самі слова. Він мав великий талан повертати своїх слухачів з противників у союзників, які самі старали ся переконати себе про правдивість його доказів, щоби лишень могли з ним погодити ся.

Слухаючи його, я зрозумів, кілько правди було в оповіданях, які розказували про нього.

Другого дня Осїнський зайшов до мене. В три або чотири днї опісля я знова покинув своє леговище і вибрав ся в нашу конспіративну кватиру, та знайшов там лишень пращальне письмо від Осїнського, що в переддень виїхав вечером до Одесси.

Я його більше не видав.

Його арештували в Київі весною 1879 р., а 5. мая того самого року вже відбув ся суд. Його засудили на смерть, хоч обжалуванє не могло навести против нього нїчого навіть трохи серіозного і його засудили лишень за се, що в часї арешту доторкнув ся свойого револь-

вера, хоч не вспів його навіть добути із футерала. Та правительство знало, що має в руках одного з найвпливовійших членів терористичної партиї і того було досить, щоби проказало судови висше наведений засуд.

Осїнський вислухав його без дрожаня, як і слїд правдивому борцю.

Протягом цїлих десяти днїв, які пройшли поміж засудом і карою, він був зовсїм спокійний, навіть веселий. Він додавав духа своїм приятелям і анї на хвилечку не відмінив ся. Як прийшли його відвідати мати із сестрою, він хоч знав що засуд затверджений, сказав, що смертний засуд скасований, та рівночасно на пошепки повідомив сестру, шіснайцятилїтне дївча, що правдоподібно йому завтра прийдеть ся вмерти, і просив її, щоби підготовила матір на ту сумну вістку. В передодень кари написав до приятелїв довге письмо, яке можна би назвати його полїтичним завіщанем. Мало розводить ся в ньому про себе і про свої почутя. Занятий справою, він розбирає способи борби, на які требаб взяти ся по його думцї і остерігає перед повторенем старих блудів.

Ранком 14. мая відвели його на місце кари разом із двома товаришами Антоновим і Брантнером. Зі звірської жорстокости йому не завязали очий і він мусїв дивити ся на передсмертні корчі своїх приятелїв на шибеницї, на яку за кілька хвиль мав вийти сам. Те страшенне видовище так потрясло його фізичною істотою, над якою людська воля безвластна, що його голова протягом пяти хвиль побілїла немов снїг. Та його духова сила була неповорушна. Підлі жандарми підбігли до нього

в ту хвилю з запитанєм, чи він не хоче проєити помилуваня. Валєриян прогнав їх з обуренєм і відказавши ся від помочи ката підійшов по ступнях шафота. До нього підійшов священник із розпятєм. Осїнський енерґічним ґестом оповістив, що так само не признає небесного царя, як і земних царів. По приказу начальства воєнна орхестра заграла „Камаринськую“.

За кілька хвиль Валєрияна Осїнського не стало.

III.

Вся вдача Осїнського була того рода, що дає людям власть кермувати подіями. Се не був орґанїзатор. Його темперамент був через край палкий для сеї дрібної, клопотливої працї. В даній хвилї концентрували ся всї його умові сили на одній точцї, яку йому вказував сливе непохибний революцийний інстинкт. Він завсїгди був оден із вістунів тих течій, які з'являли ся з повною силою деколи аж роками опісля. Так в 1878 р., як територизм ще був в зачатках, з Осїнського був уже прихильник царевбійства і вложеня в революцийний проґрам означених і ясно висловлених домагань полїтичних реформ.

Він був у цїлковитому розуміню слова чоловік дїла. Доки проявляв ся пропаґандівський напрям, він стояв осторонь. Аж із зими 1877 р., як місце слів зачав занимати револьвер і кинджал, пристав до руху і віддав ся йому зовсїм, до кінця. У нього була одна

з найбільших сил, якими природа може наділити чоловіка, — віра, та віра, що по евангельським словам, переносить гори.

І ту віру умів він переляти в кождого, з ким стрінув ся. Тому природно він був душею всїх заходів, до яких пристав. А при його незвичайній енерґії ледви була хоч одна трохи серіозна революцийна справа в полудневій Росиї, до якої би він не пристав. Нїхто не упадав духом, як Осїнський був із ним, бо він додавав духа всякому своєю величною непохитною вірою і власним прикладом. Він завсїгди перший кидав ся в найбільше полумя борби і брав на себе найнебезпечнїйші ролї. Його хоробрість доходила до навіжености.

Раз якось, як було з нього ще ледви одинайцятилїтне хлопя, зачув, що в хату їхнього сусїда вдерла ся ватага звісних розбійників: нїкого з рідні не було; тодї не довго думав, вхопив зі стїни батькову рушницю і кинув ся на поміч сусїдови. На щастє вістка показала ся неправдива і хлопя щасливо вернуло домів. Той невеличкий епізод дає деяке понятє про відвагу будучого терориста. Щоби виробити собі суд про його лицарський характер, досить додати, що згаданий сусїд був смертельний ворог цїлої сїмї Осїнських.

В доказ непоборимого чару його слів, я наведу лишень один факт, хоч і не дуже значний, та про те доволї характерний; Осїнський славив ся вмілістю збирати гроші. Революцийна партия, особливо потім як тероризм став системою, потребувала великих засобів, а роздобути їх все було незвичайно тяжко. І ось тут не богато було таких, що моглиб міряти ся з Валєрияном Осїнським. Його подвиги

на сьому полї стали предметом загальних поговорів; вони справдї викликали подив. Який небудь богач із інстинктами кулака, або стара панї-скупиця, що її гроші кури випорпують, готові розплисти ся перед вами у словах симпатиї для революціонерів. Але най лишень справа доторкнеть ся до їхнього гаманця, картина швидко зміняєть ся, і тут вони можуть довести до розпуки кождого, хто стрібував би приневолити їх, щоби показали свої великодушні спочуваня докладнїйшим способом. Найвмілїйшим людям не щастило ся роздобути від таких панів більше, як яких десять або двайцять рублів, та й за се ще слава Богу.

Та коли з'явив ся Валєриян Осїнський, то й наш кулак і стара скупиця, зітхаючи, добували свої гаманцї і винявши з відти пять, десять тисячів рублів, а часом і більше, передавали їх тому чарівному молодому чоловікови, якого докази були такі переконуючі, вигляд такий принадний, а поведїнка така чарівна і красна.

В Осїнськім не було й слїду чого-небудь педантичного, щоби нагадувало моралїста або проповідника. Се був вояк зі сьміливим серцем і сильною рукою. Він любив небезпеку, бо тут чув ся у свойому елєментї. Борба розпалювала в ньому горячковий запал.

Він любив славу. Він любив жінки і вони його любили.

Петро Крапоткін.

I.

Загранична преса й доси не перестає називати деколи Крапоткіна головою і керманичем російського революцийного руху. В один час була се загальна гадка. Звичайна публика, яка зачерпує свої понятя про заговори з дешевих романів, не в силї уявити собі заговірницького руху без підземного диктатора, не знає нїкого з людий, які трудять ся в Росиї, звичайно хапаєть ся першого виднїйшого імени, — з поміж еміґрантів.

Російським читачам ледви треба пояснювати, що се все бабські казки і що нї один із еміґрантів не був і не може бути керманичем російського руху.

Все, що еміґрация може зробити для Росиї, то зладити загранична лїтературу. Можна сказати що в один час вона сповняла сю ролю сьвітло. Маємо надїю, що й на будуче буде еміґрация пособляти в тому напрямі.

Та що до практичного кермуваня, то про се годї й говорити. Полишивши на боцї всї иньші міркуваня, досить пригадати, що на обмін листа між Петербургом, а тими нечисленними сторонами, де рабство і погана користолюбність не замкли доступу російському полїтичному вигнанцеви треба що найменьше тиждень.

Уявім собі на хвилю, що якомусь ґенералови захотїлоб ся оставати в Петербурзї і завідувати военними справами в Турциї. Що подумав би про нього кождий розсудливий чоловік? А прецїнь наш ґенерал мав би в данім випадку величезну перевагу, бо розпоряджав би

телеґрафом, тоді як революціонер приневолений обмежити ся на незносно повільну почту і то не свою, а правительственну і кождий раз важить ся на се, що письмо дістанеть ся в руки правительства і запропастить як не цїлу справу, то що найменьше адресата.

Якіж розпорядженя можна видавати серед таких обставин? У когож найдеть ся досить віри в свої сили, до такого дїла? Хтож буде на стільки легкодушний, щоби звертати ся по такі розпорядженя? Заграниця для еміґранта се місце віддиху, далекий остров, на який справляєть ся сей, чиє судно розторощили або потурбували розбурхані хвилї. Поки він не зладить його і не справить до рідних берегів, поти не мислима для нього й практична робота. Йому не лишаєть ся нїчого, як стояти з заложеними руками і глядїти з тугою в даль, в країну, де його товариші борють ся і умирають тодї як він журний і самітний дусить ся в поневольному бездїлю, як вічний гість на бенкетї кипучого кругом, та чужого йому житя.

II.

Крапоткін, се один із найстарших еміґрантів, бо він покинув Росию в 1876 р. і більше туди не вертав ся.

Та його участь у перших пропаґандівських кружках полишила глубокий слїд в їхнїх проґрамах, а його особа була завсїгди одна з найвиднїйших і найвидатнїйших у нашій партиї.

Він причисляєть ся до висшої російської аристократиї. Родина князїв Крапоткінів, се одна з нечисленних, що походять у простій

лінії від Руриковичів і тому говорили йому жартом у кружку Чайківців, до якого Крапоткін належав, що він має більші права до російського престола, як нинішні Романови, що в дійсности чистокровні Німці.

Крапоткін виховав ся в пазівському корпусі, куди приймають лишень дітий надворної шляхти. В 1861 р. скінчив курс із відзначенєм; та зрушений замилуванєм до науки вибрав ся в Сибір на ґеольоґічні досліди. Там прожив кілька років, брав участь у ріжних наукових експедициях і тут добув собі той широкий запас знаня, яким покористував ся потім при своїй праці як співробітник Елізе Реклю. Бував і в Китаю. По повороті в Петербург його вибрали в члени, а потім у секретарі Ґеоґрафічного Товариства; написав кілька праць, які високо оцінили люди науки, а в кінци зачав велику працю про фінляндські ледівці, яку за старанєм Ґеоґрафічного Товариства позволили йому скінчити в кріпости. Не міг зовсім збути ся двірської служби; його іменували „камерпазьом“ цариці і надїлили кількома ордерами.

В 1871 або з початком 1872 р. вибрав ся Крапоткін за границю. Завитав до Бельґії і Швайцариї, де тоді Інтернаціонал дійшов до вершка своєї могучости. Тут його сьвітогляд, що був завсїгди дуже радикальний, остаточно сформував ся. Він пристав до Інтернаціонала і приняв ідеї його крайної т. зв. анархічної фракциї, і полишив ся на завсїгди їх горячим оборонцем.

По повороті до вітчини, навязав Крапоткін зносини з кружком Чайківців, які признавали ся до тих самих ідей. В 1870 р. його представили і однодушно приняли в члени кружка.

Йому дали випрацювати проґрам партиї і нарис орґанїзациї. Сї документи знайшли потім між його паперами. Зимою 1872 р. він почав викладати історию „Інтернаціонала“ — розумієть ся потайки, в якій саме розвивав принципи революцийного социялїзма, на основі народних рухів найновійших часів. В тих викладах лучила ся поважна думка з незвичайною ясністю і простотою викладу. Робітники Олександро-Невської дїльницї слухали їх із великим заінтересованєм. Природно, що про сї виклади почали ся розмови по сусїдних робітнях. Швидко дійшла вість про них і до поліциї, яка постановила, щоби там не було, віднайти славетного Бородіна (під сим іменем знали Крапоткіна його слухачі). Та довгий час всї її заходи були безуспішні. Виклади скінчили ся і Крапоткін зовсїм не показував ся в хатї, яку слїдили, бо збирав ся йти „в народ“ як мандрівний „богомаз“, себто маляр.

Та поліциї пощастило ся підкупити одного з робітників і він став волочити ся день у день по всїх головних вулицях Петербурга, сподїваючи ся швидше чи пізнїйше стрінути десь Бородіна. І справдї за кілька місяцїв стрінув Крапоткіна в Гостинному Дворі і показав його поліциї. Крапоткіна увязнили. З першу він відказав ся подати своє справдїшне прізвище, та годї було його утаїти. За кілька днїв хазяйка хати, в якій наймав кімнату, повідомила поліцию, що один із її наємців, князь Петро Крапоткін, в той а той день пропав. Як поставили її на очи з Бородіном, вона пізнала в ньому свойого наємця і Крапоткіну не остало нїчого, як потвердити її сьвідоцтво.

Вість про увязнене такої важної особи счинила великий переполох на дворі. Сам цар не міг сього довго забути. В рік або два опісля підчас переїзда через Харків, де був ґубернатором двоюрідний брат Петра Олексїй Крапоткін (його убили в 1879 р.), обійшов ся з ним незвичайно холодно і запитав грубо, чи то правда, що Петро його свояк.

Цілих три роки висидів Крапоткін у казематах Петропавловської кріпости. З початком 1876 р. на приказ лікаря, перевели його в Миколаївський шпиталь, бо тюрма так підкосила його здоровля, що він не міг анї їсти, анї ходити. За кілька місяців він зовсїм одужав, та робив все, щоби лишень те затаїти. Він ледви волочив ноги, говорив глухим голосом, немов би ось-ось мав віддати Богу душу. Діло було в тім, що Крапоткін довідав ся з листа, який йому передали приятелї, що вони робили заходи коло його утечі, а з огляду на слабший надзір у шпитали, як у кріпости, була для нього річ дуже великої ваги остати там по можности довше.

В червнї 1870 р. утеча вдала ся по пляну, який придумав сам Крапоткін. Та про сей подвиг, що показує таку замітну сполуку хитрого вирахуваня і незвичайної відваги, я розкажу осібно в одному з найблизших нарисів.

III.

В кілька тижнїв опісля Крапоткін був уже за границею.

Від того часу починаєть ся його справдїшна революцийна дїяльність. Хоч вона й не

вяжеть ся властиво з російським рухом, бо посвячена виключно справі західно-европейського социялїзма, то не меньше вказує, може бути на єдине поле, на якому могли визначити ся його знамениті полїтичні спосібности. Крапоткін родив ся до діяльности на широкому полї, а не в підземних сферах тайних кружків. У нього не має тої гнучкости і хисту, пристосувати ся до умов хвилї і домагань практичного житя, які необходимі заговірникови. Він не чоловік дїла, а пристрастний дослїдник правди, духовий провідник. Він стремить до побіди відомих ідей, а не до осягненя якої будь практичної цїли, використовуючи се, що попаде під руки. В своїх переконанях він непохитний.

Він не поступить на волос від ультраанархічного проґрама і тому нїколи не був в можности бути співробітником нїякого російського революцийного журнала, так із поміж тих, що їх печатали в тайних печатнях, як і з поміж заграничних. Усе знайшла ся якась точка, на яку він не міг згодити ся. Люди з такою теоретичною перевагою мало коли стають провідниками партий, яких діяльність заснована на заговорі. Заговір у широкому революцийному рухови, се немов би партизанство у звичайній війнї. Людий не багато і тому треба уміти добути з них все можливе; поле діяльности обмежене і тому конечно уміти пристосувати ся до нього; добрий партизант все мусить з'уміти використати і людий і хвилеві обставини. Справдїшна велика війна, а не дрібна, партизантська, се природний елемент для Крапоткіна. Се один із тих людий, які серед при-

язних обставин дають почин до широких суспільних рухів.

Він знаменитий аґітатор. Природа обдарувала його огнистою, переконуючою вимовою; скоро лише вступає на трибуну, цілий переміняєть ся в пристрасть. Він, як всї правдиві бесїдники, зворушуєть ся на вид юрби, яка його слухає. Тут він зовсїм зміняєть ся. Він цїлий дріжить зі зворушеня; його голос звенить тоном глубокого, правдивого переконаня чоловіка, який вкладає свою душу в те, що говорить. Його бесїди роблять велике вражінє, завдяки силї його одушевленя, яке обнимає других і електризує слухачів. Як блїдий і зворушений сходить Крапоткін із трибуни по проголошеню бесїди, цїла саля гремить оплесками.

Він сьвітлий полєміст і перечити ся з ним дуже важко. Обзнайомлений добре з історнєю, особливо зі всїм, що дотикає народних рухів, він містецьки користовуєть ся богатим засобом знаня до піддержаня своїх думок оригінальними і неожиданими прикладами і анальоґіями, які здорово пособляють доказувати переконуючо і ясно.

З виїмком своїх наукових праць він не написав нї одного значнїйшого твору. Дві чудові книги про суспільні питаня, які видав останнїми роками, не що иньше, як збірники окремих статий. З нього чудовий публїцист, горячий, бистроумний, завзятий. Він аґітатор навіть у своїх працях.

Крапоткін, се один із найщирійших і найсердечнїйших людий, яких менї довело ся коли небудь стрічати. Він говорить завсїгди правду в очи — з цїлою делїкатністю доброго і лагідного чоловіка, але без найменьшого поту-

раня дрібному самолюбству слухача. Та безусловна щирість — се найбільш вражаючий і найсимпатичнїйший рис його характера. Сьміло можете спустити ся на кожде його слово. Його щирість така, що як у горячій суперечцї нагло прийшла йому до голови яка небудь зовсїм нова гадка, що приневолює його подумати, він сейчас мовкне, кілька хвиль бєть ся з думками, потім починає думати в голос немов би виходив із точки погляду противника. В иньших випадках переходить думкою всї арґументи наведені в часї суперечки і по кількох мінутах мовчанки звертаєть ся до свого здивованого розмовника і говорить із усьмішкою: „Так, ваша правда“.

Дмитро Лизогуб.

I.

Раз у грудні 1877 р. приключило ся менї бути на одних студентських сходинах, які нїколи не переводять ся в Петербурзї.

Сходини були нечисленні і не визначали ся особливим оживленєм. Обговорювали проєкт, який все є на денному порядку і нїколи нї до чого не доводить, про злуку всїх кружків, які є між молодїжю в одну загальну орґанїзацию. Проєкт був неможливий до переведеня з огляду на ріжнородність тих кружків і з гори можна було його уважати за мертвонароджений. Видимо і самі ініциятори сходин через половину до сього додумали ся і тому суперечка йшла мляво, скучно, лишень на силу.

Та поміж присутними був один, якому щастило ся за кождий раз оживити сонні збори і заняти їхню увагу, скоро лишень він докинув до монотонних дебат, яку небудь невеличку замітку, майже все влучну і легенько жартовливу. Він був білявий, високого росту, блідий і трохи сухорлявий. Довга борода надавала йому вид апостола. Його лице не було гарне, в строгому розуміню, та годї з'образити собі, що небудь приємнїйше, як вираз його лагідних голубих очий, що їх отїняли довгі вії, і нїжнїйше, як його дитячий усьміх. Його рівний, протяглий голос, пестив слух, немов би низькі симпатичні тони піснї і проникав до самої душі.

Його одяг був дуже убогий. Хоч на дворі була справдїшна російська зима, на ньому була полотнянка з вітрильного полотна з великими деревляними ґузиками, яка від частого праня обернула ся вже в шмату. Зношена чорна камізелька вкривала його груди до самої шиї, і за кождим разом, як він підняв ся, щоби сказати своїх кілька слів, можна було завважати, що його пантальони були як на сезон за ясні.

Коли публика стала розходити ся по скінченю зборів із обережности гуртками по троє-четверо людий, як то все дїєть ся в таких випадках у Росиї, прийшло ся менї вийти з одним приятелем разом із нашим незнайомим. Тепер я добачив, що його верхний одяг складав ся з легкого пальта, старого, червоного шалика і шкіряного кашкета. Не уживав навіть так уживаного нїгілїстами пледа, хоч того вечера доходив мороз до двайцяти ступнїв. Попрощав ся з моїм приятелем, із яким видко був трохи знайомий і скоро пішов, майже побіг вулицею,

щоби трохи загріти ся скорим ходом. За кілька хвиль він щез із очей.

Хто се? запитав я свойого товариша.

Дмитро Лизогуб, відповів.

Лизогуб? Чернигівський?

Так, Чернигівський.

Я поневолї глянув ще раз у напрямі, в якому пропав той чоловік.

Дмитро Лизогуб був мілїонер, властитель великого маєтку, що складав ся з оселї, земель і лїсів в одній з лїпших російських ґуберній. Без огляду на се він жив мізернїйше як останній його слуга, бо все, що мав, віддавав на революцию.

II.

В два роки опісля ми знова стрінули ся в Петербурзї, вже як члени одної орґанїзациї, в яких люди стрічають ся і пізнають ся так, немов би були членами одної сїм'ї.

Се було, дуже не богато назвати Лизогуба найнепорочнїйшим із людий, яких я коли небудь стрічав. Скажу сьміло, що в цїлій партиї не було і не могло бути чоловіка, який міг би з ним рівняти ся під зглядом зовсїм ідеальної, моральної краси.

Відречене великого достатку в користь справи, було зовсїм не найбільшим проявом його подвижництва. Багато революционерів віддало свій маєток на справу, та другого Дмитра Лизогуба не було між ними. На вид спокійний і вдоволений, як безхмарний небозвід, мав душу повну вогню і ентузиязма. Для нього переконаня були релїґією, якій він віддав не лишень цїле своє житє, але ще багато більше, всї свої

думки; він не думав нї про що, лишень про служенє справі. У нього не було сїмї. Нї один раз у житю він не любив жінки. Його ощадність доходила до того, що приятелї мусїли журити ся, щоби він не занедужав від надмірних недостатків. Та на всї їхнї уваги про се він відповідав звичайно: Менї й так не довго жити!

І він не помилив ся.

Його рішучість, не протратити нї копійки з гроший, які могли придати ся для справи, доходила до того, що він нїколи не зважив ся під'їхати трамваєм, а нїчо й згадувати про звощика. Памятаю, як раз нам показував дві річи, які належали до його сьвяточного одяга: складаний капелюх і рукавички. Роздобув їх тодї, коли завдяки свойому становищу мусїв відвідати чернигівського ґубернатора, чи когось із таких. Рукавички були нїжно попелястої краски і виглядали на новіські. Сказав нам, що вони у нього вже три роки, і сьміючись розповів нам про невеликі хитрощі, на які брав ся, щоб їх так заховати; натягав їх аж на порозї приємних саль або кабінетів, куди мусїв деколи заходити. Справа з капелюхом була більше зложена, бо вже з рік тому зломила ся пружина, а він усе не міг зважити ся віддати її до направи. Кождий раз добачав, що можна спотребувати потрібний на се сороковець користнїйше. Та, щоби піддержати свою повагу, він нїколи не входив інакше в гостинну як держачи той сам капелюх під пахою, а тим часом в його кишенї лежав вірний шкіряний кашкет, який він вбирав і в зимі і в лїтї. Як по візитї вийшов на вулицю, то звичайно йшов кілька кроків із голою головою, немов би поправляв

волося, а потім, коли підійшов шматок дороги, добував із кишенї свій славетний, шкіряний кашкет.

А одначе гроші, що їх щадив Лизогуб із заздрісною запопадливістю Плюшкіна, були його найгіршим ворогом, жерелом нескінчених мук, якимось вічним проклятєм, що тяжіло на ньому. При своїй вразливій, над міру чутливій вдачі, він безмежно мучив ся, що був приневолений сидїти з заложеними руками і без участи приглядати ся борбі і мукам своїх найліпших приятелїв. Він був під строгим доглядом, бо на нього зробили свояки донос, за приналежність до революцийної партиї і надіяли ся, що як його засудять, то вони дістануть його маєток і через се він не міг нїчого робити; за першим кроком із його сторони маєток сконфіскувалиб і партия стратила би таку велику підпомогу. Таким чином богацтво було для нього немов куля, що її прикували до ноги каторжника, аби не дати йому свобідно ходити.

Се поневільне безділє мусїло тяжко пригнїтати такого чоловіка, як Лизогуб, в якому зійшла ся відвага борця з палким ентузиязмом пророка. Та Лизогуб завзяв ся зробити се безділє для себе жерелом глубоких страждань. Зі скромністю справдї великої душі, він не добачав найменьшої заслуги в тому, що йому здавало ся найприроднїйше в сьвітї, в відреченю від свойого богацтва і повному злиднів житю.

Безпощадний для себе, як строгий судя, що не хоче слухати нїяких пояснень і не видить нїчого, лишень голий факт злочина, він глядїв на своє справдї повне самовідреченя безділє,

як на щось гидке. І той чоловік, що цїною такої великої жертви піддержував цїлого півтора року весь російський революцийний рух, чоловік, якого моральна вартість приневолювала кождого, що його знав до безмежного поважаня, чоловік, що одна його присутність у рядах партиї збільшала її силу і авторітет — той чоловік дивив ся на себе як на останнього з останнїх.

Відси той глубокий сум, який нїколи його не кидав, і виднїв у кождому його слові, без огляду на легкий жартовливий тон, який присвоїв собі, щоби се скрити.

І нїс терпливо свій часом надмірно тяжкий хрест цїле своє житє, з сумною покірливістю судьбі.

Той чоловік був незвичайно нещасливий.

Його увязнили в Одесї, в осени 1878 р., на донос його управителя Дріґо, що був його приятелем і повірником, а потім продав себе правительству за обіцянку останків із маєтку Лизогуба, що числили коло 40.000 рублїв.

Хоч Лизогуба увязнили в самому розгарі білого терора, і в Одесї де його мали судити лютував герой Севастополя і Плевни, хабарник кат, ґраф Тотлєбен, нїхто не сподївав ся дуже строгого засуда для Лизогуба. Висилка на поселенє або в гіршому випадку кілька років каторжних робіт, — от і все, на що його могли засудити. Обжалуванє не могло против нього навести нїчого крім факта прогайнуваня, не знати де, більшої части маєтку. Та тут сьвідоцтва Дріґа не дозваляли на сумнїв у жерців російської справедливости.

Всї задеревіли з зачудованя, коли Лизогуба засудили на смерть. Очевидцї оповідають

що він із зачудованя отворив рот, як вислухав той засуд.

Предложенє, яке йому зробили, щоби ратував житє просьбою о помилуванє, відкинув з погордою. 8. серпня 1879 р. його відвезли на кару разом із двома товаришами Чубаровим і Давиденком.

Ті, що бачили його підчас переїзда з тюрми на шафот, кажуть, що він не лишень був цїлу дорогу неповорушно спокійний, але навіть на його обличі слїдний був легкий усьміх, як звертав ся до товаришів, щоби їм додати духа. В кінци сповнило ся його горяче бажаня: принести себе в офіру справі революциї. Може бути, що то була найщасливійша хвиля в його тяжкому житю.

В нашій партиї Стефанович був орґанїзатор; Клєменс — мислитель; Осїнський — вояк; Крапоткін — аґітатор; Дмитро Лизогуб — був сьвятий.

Геся Гельфман.

Бувають незвістні героїнї, бувають смирні робітницї, які все приносять на престол справи і нїчого не домагають ся в заміну. Вони беруть на себе лишень невдячні ролї; жертвують собою зза дрібницї, — за адрес для переписки; за передержанє часто незнайомого їм чоловіка; за висилку посилки, якої зміст для них тайний. Поет не присьвятить їм натхненого вірша; історня не впише їхнього імени на своїх сторонницях; потомність не згадує про них із вдячністю.

Ні одна партия не моглаб істнувати без їхньої роботи і всяка борба булаб немислима.

Та ось хвиля історії добуває одну з таких смирних робітниць із тихої самоти, в якій вона сподївала ся прожити ціле своє житє і підносить її на свойому лискучому хребті на шпиль всесьвітної слави. І всї споглядають на сю скромну постать і з подивом добачують в нїй риси такої моральної сили, такого самовідреченя і відваги, які властиві лишень у героїнь.

Така як раз доля Гесї Гельфман.

* * *

Я не знав її особисто. Так як у тому випадку відступаю від свойого правила — говорити лишень про особисто знайомих, то приневолює мене до сього не слава, яку здобуло її імя, лишень її моральна висота. Може бути, що проста, глубоко симпатична постать Гесї лїпше характеризує партию, яку описую, як иньші сьвітляні типи, які чудують силою, енерґією і ріжносторонною дїяльністю. Так часто смирна, полева цьвітка, дає вірнїйше понятє про місцеву фльору, нїж яка небудь чудова і незвичайна рослина.

* * *

Геся Гельфман належала до фанатичної, жидівської сїмї, яка зі страхом глядїла на все, що йшло від християн, а особливо на їхню науку, що проповідувала між своїми прихильниками погорду батьківської релїґії. Як переняла ся новими ідеями і не могла довше стерпіти

тяжких родинних пут, Геся втікла з рідного дому і забрала з собою, як одиноке наслідство, батьківське проклятє, бо батьки волїлиб радше побачити свою дочку в могилї, як у побратимстві з „ґоями“.

Дістала ся в Київ і наняла ся на роботу в кравецьку робітню.

Надійшов 1874 рік. Революцийний рух розлив ся широким руслом по цїлій Росиї і його вплив дійшов і до самітного житла молодої жидівської швачки.

Вона познайомила ся з деякими дївчатами, які що лишень вернули з Цюріха, а потім фіґурували в славному процесї пятьдесяти. Вони то й приєднали її для руху. Зрештою її участь в ньому була з початку дуже невелика. Вона віддала свій адрес для революцийної переписки. Однак, коли дізнали ся про її „злочин“, вона відпокутувала за нього нї меньше нї більше, як двома роками слїдчої вязниці і ще в додатку двома роками тюрми в Литовському Замку по засуді. Там разом із чотирма чи пятьма товаришками, яких засудили за участь в тій самій справі, познайомила ся Геся перший раз, як слїд, із принципами социялїзма і посьвятила ся йому цїлим серцем і душею. Та не швидко прийшло ся їй брати ся переводити нові ідеї в житє, бо по скінченю кари її місто пустити на волю заслали адмінїстративним порядком в одну північну ґубернію, де проживала до осени 1879 р. На конець скористала з неуваги своїх сторожів, утїкла звідти і небавом опинила ся в Петербурзї. Тут із жаром кинула ся в борбу, бо палила її жадоба працї для справи, яка перемінила ся в неї в тим палкійшу пристрасть, що прийшло ся здержувати її так довго.

Завсїгди дїяльна і все весела вдоволяла ся дрібницею, лишень щоби вона була користна для справи. Вона радо принимала всякі ролї: почтилїона, післанця, сторожа; часто праця була така томляча, що знеслювала навіть сю здорову дївчину, з робітничої верстви. Кілько разів, бувало, вертала домів пізною нічю, знеможена безнастанною чотирнайцяти-годинною біганиною по городї! Та на другий день піднимала ся знова кріпка і знова брала ся за працю.

Все рада прислужити ся кождому, без згляду на небезпеку, на яку се могло її наразити, вона не думала нїколи про себе.

Щоби дати спромогу поняти моральну силу і безмежну посьвяту тої простої, мало осьвіченої жінки досить пригадати останнї місяцї її революцийної дїяльности. Її мужа, Миколу Колоткевича, одного з визнатнїйших і дуже поважаних членів терористичної партиї, увязнили в лютім. Над його головою завис смертний засуд Та Геся дальше остала в рядах борців і скривала перед всїма своє страшне горе. Хоч була вже в четвертому місяцї вагітности, приняла ся незвичайно небезпечної ролї — хазяйки конспіративної кватири, де готовили ся Кибальчичеві бомби, і прожила там весь час до свого другого увязненя, яке слїдувало зараз по 1. мартї.

В день засуду стояла весела і усьміхнена перед судями, що мали її вислати на шафот. Та її судьба показала ся ще страшнїйша; її прийшло ся дожидати кари цїлих чотири місяцї... І вона терпіла ту безконечну моральну муку, анї на хвилину не упала на дусї, без згляду на всї заходи правительства, яке ста-

рало ся викликати осуд Европи на повішенє вагітної жінки, але старало ся по крайній мірі використати її положенє, щоби видобути від неї які небудь зізнаня. Воно продовжало сю моральну муку до тої хвилї, поки не показало ся, що самому житю Гесї грозить небезпека і аж перед самими родинами звістили її, що смертну кару перемінили на вічну тюрму.

Умерла в тюрмі небавом по уродинах дитини, яку їй сейчас забрали.

Віра Засулич.

Як перекидати картки книги історії, годї, а може й неможливо стрінути імя, яке так швидко, так широко, так беззглядно і загально стало звісне.

Вчера зовсїм незвісне було се імя протягом кількох місяцїв у всїх на устах, розпалювало великодушні серця обох земних півкуль і стало немов би синонїмом героїзма і самовідреченя.

Та дївчина, що стала предметом такого ентузиязма, завзято ховала ся перед своєю славою. Вона сторонила від оваций і хоч дуже скоро стало звісне, що вона проживає за границею, де могла показувати ся явно без всякої небезпеки, вона остала як передше в товпі і не бажала нарушити свойого incognito.

Тодї при недостачі певних звісток почала працю уява і численні поклонники стали уявляти собі її відповідно до власного характера.

Романтичні і сантиментальні вдачі уявляли собі її як поетичне, ніжне дївча, екзальтоване як християнська мучениця, як уособлене самовідреченя і любови.

Склоннійші до радикалїзма уявляли собі її як нову немезиду з револьвером в одній руцї, червоним прапором у другій і грімкими фразами на устах, горду і грізну, як уособлене революциї.

І одні і другі помиляли ся.

Засуличівна рішучо не похожа анї на героїню псевдорадикальної траґедиї, анї на воздушну і екзальтовану християнську дївчину.

То сильна і кріпка жінка і хоч не висша як середного росту, здаєть ся на перший погляд висока. Її симпатичне, розумне лице годї назвати ґарним. Гарні у неї лишень великі, прегарно оправлені сиві очи, отїнені довгими віями; вони темнїйшають тодї, як вона зворушена. Задумчиві і звичайно трохи сумні, ті очи сьвітять ся якимось промінним сьвітлом, коли вона одушевляєть ся, що буває часто, і кидають іскри, коли вона жартує, що приключаєть ся дуже часто. Найменьше душевне зворушене відбиваєть ся в тих очах. Зрештою риси лиця не показують нічого незвичайного; подовговатий ніс, тонкі губи, велика голова, покрита майже чорним волосєм.

Собою не займаєть ся зовсїм. Вона надмірно розсїяна, надмірно занята своїми думками, щоби журила ся такими дрібницями, що її зовсїм не занимають.

Та єсть у неї щось, що ще більше як її внїшний вигляд суперечить понятю етеричної дївчини.

Се її голос. З початку говорить із вами як всї люди, та се звичайно треває зовсїм не довго. Скоро лиш оживить ся розмова, вона підносить голос і говорить так голосно, немов би її співбесїдник був на пів глухий, або стояв від неї що найменьше на сто кроків. І нїяким способом не може збути ся тої привички. Вона така розсїяна, що сейчас забуває і про жарти приятелїв і про своє власне бажанє не звертати уваги і говорити як усї. В дома чи на вулицї, коли лиш піде річ про який небудь цїкавий предмет, сейчас починає кричати і піддержує свої слова все тим самим ґестом правої руки, що нею енерґічно сїче воздух немов би сокирою.

Та під тим простим, мало поетичним зверхнпм виглядом, ховаєть ся повна високої поезиї, глубока і могуча богата в любов і невдоволенє душа.

Се дуже здержлива і замкнена вдача, хоч на перший погляд можна її взяти за отверту людину, бо говорить богато і радо. Мало кого допускає вона до інтимности. Говорю не про товариську інтимність, що пливе зі взаїмного довіря і поважаня, а про иньшу справдїшню інтимність, якої основою обміна часом найбільш задушевних гадок.

Вона не спосібна до скорої приязни молодих і недосьвідних душ. Коли входить у близші зносини з чоловіком, то поступає звільна і обережно, і нїколи не стараєть ся доповнити уявою недостачі певних спостережень. Приятелїв у неї мало, і всї вони майже виключно її старі знайомі; вони для неї сьвіт відмежований від иньших непрохідною границею.

Загалом вона живе багато внутрішним житєм і дуже підлягає виключно російській

недузї, непокоєню власної душі і вглублюваню в її найтайнїйші глубини, безпощадному атомованю її, вишукуваню плямок і недостач, з часта придуманих і все прибільшених.

З сього йдуть сї напади чорної нудьги, які від часу до часу находять на неї, як на царя Савла і володїють нею цїлими днями; і нїчо не може їх прогнати. Вона тодї розсїяна, втїкає перед всяким товариством і весь час проходить ся по кімнатї, цїла вглублена в свої думки, або втїкає з дому і шукає спокою в одинокім, що її може його дати в безстрастній і величавій природї, що її любить і розуміє так, як любити і розуміти можуть лишень люде зі справдї поетичною душею. Нераз доводило ся їй цїлими ночами, часто до сходу сонця блукати одинокій по диких горах Швайцариї або по берегах її великих озер.

* *
*

Вона перейнята тим вічним почутєм внутрішного невдоволеня, жерелом великих дїл, а се в неї прямий наслїдок безмежного ідеалїзма, який є основою її характера. Її відданість справі визволу народа, якій вона посьвятила себе, від вчасної молодости скристалїзувала ся в її душі до тої міри в погляд на власні обовязки і моральні вимоги, що її житє рішучо не може вдоволити. Для неї все недостаточне.

Її великий подвиг зовсїм її не вдоволив. Олександра Малиновська незвичайно спостережлива і розумна жінка і велика приятелька Зисуличівної, коли побачила її в кілька тижнїв по увільненю в нападї чорної нудьги і невдоволеня, сказала:

Віра хотїлаб стріляти кождого дня, а бодай, що найменьше раз на тиждень у Трепових. Та се для неї мука, що сього зробити годї.

І Малиновська брала ся доказувати Засуличівній, що нема спромоги кождої недїлї жертвувати себе на заколенє, як наш Спаситель Ісус Христос; що треба помирити ся зі своєю долею і робити се, що і всї.

І Віра робила се, що всї, та се не помагало. В її вічному невдоволеню нема рішучо нїчо спільного з самолюбством людий, що хотять вивисшити ся понад иньших і всїм від них відріжнити ся. Не лишень перед тим, але й потім, коли її імя здобуло таку славу, себто в часї останньої мандрівки в Росию, вона переймала на себе найскромнїйші і найзвичайнїйші ролї: складачки в печатнї, покоївки і т. и. і все виповняла всї свої обовязки з бездоганною сумлїнністю і пильністю. Та се не давало їй душевного спокою і на се не могла вона нїчого порадити.

Якось, памятаю — розказувала менї про свої почуваня, коли учула з уст предсїдателя суда про своє увільненє: — казала що се не була втїха, але незвичайне здивуванє, а за ним прийшло сейчас відчутє сумоти.

— Тодї я не була в силї пояснити собі того почутя — додала — та я зрозуміла його потім. Як би мене були засудили, то я з природи річий не моглаб нїчого робити і булаб спокійна тому, бо сьвідомість, що зробила для справи все, що лишень спромогла, далаб менї вдоволенє. Та тепер, коли я вільна, треба знова шукати, а найти так тяжко.

Ся коротка розмова, що вбила ся в мою память, осьвічує незвичайно яскраво цїлий її характер.

* *
*

Її скромність справдї безприкладна, одинока в свойому родї, творить другу форму прояви того безмежного ідеалїзма. Се признака вибраних вдач, що в них героїзм природна і льоґічна річ, тому і проявляєть ся він у них в такій дивній простотї.

Серед загального захватного подива, серед справдїшної апотеози, зберегла Засуличівна все ту простоту, сю молодецьку чистоту душі, яка її відріжняла перед тим, заким її чоло увінчала авреоля безсмертної слави.

На сю славу, від якої завернулось би в голові найтвердшому стоїкови, була вона зовсїм байдужна і рівнодушна, немов би ся річ її зовсїм не обходила.

Ледви чи се не одинока в свойому родї подія в історії людського серця і вона сама вистарчає, щоби вказати на глибінь того характера, що все добував самого себе і не потребував анї не спромагав піддати ся внїшному впливови, який би її підпомагав або додавав принуки.

Як довершила свого дїла під впливом внутрішного переконаня, без найменьшої тїни шанолюбства, завзято сторонила від всяких заяв захвата, що його викликав її вчинок між громадою. І тому вона завсїгди цурала ся появляти ся перед публикою.

Се не була лякливість молодої дївчини, але благородна моральна соромливість, яка недозволяла їй принимати данину пошани за се,

чого сама в своїх високих ідеальних фантазиях не признавала за героїчний вчинок.

Ось чому ся сама Віра, що так любить товариство, що так радо балакає, що ніколи не онимаєть ся розпочати з ким небудь завзятої суперечки, коли їй здаєть ся, що не його правда — та Віра коли лишень появила ся на яких небудь сходинах, про які знає, що там на неї глядять уже не як на Віру, а як на Засуличівну, сейчас зміняєть ся найбільш разючим способом, вона стає ляклива, соромлива, несьмілива, немов би дївча, яке що лишень вийшло з пансіона. Навіть її заглушний голос зміняєть ся дивно; він стає ніжний, мягкий, солодкий, — одним словом ангельський, як говорять жартом її приятелї, або „пташиний“, як вона сама його називає.

* *
*

Та доволї тяжко почути і сей „пташиний“ голос тому, що Віра звичайно мовчить на товариських сходинах, немов би набрала води в рот. Справа мусить її дуже близько обходити, щоби вона встала і промовила кілька слів.

Цїлу вартість її сьвітлого ума і всю принаду її розмови можна оцїнити лишень дома в приятельському кружку. Лишень тут дає вона повну волю свойому живому дотепу.

Вона виробила собі свою власну богату і цьвітисту мову, яка лучить у собі народний гумор із якоюсь дитячою наївністю. Деякі її вислови і слівця прямо перли, яких годї стрінути за ювилерськими шибами.

Оригінальність — се характерна черта її ума. Випосажена незвичайною силою думок,

вона збогатила їх поважним і ріжнородним читанем підчас довгих років ссилки по ріжних російських городах. У неї є ся так незвичайна прикмета думати завсїгди самостійно як у великих так і в дрібних річах і вона орґанїчно не спосібна йти втоптаними стежками лишень тому, що ними йдуть иньші. Вона все провірює і розбирає критично і в нїщо не вірить слїпо. Тому з'уміє вона надати свого кольорита навіть звичайним правдам, що їх усї повторяють зі звичаю. Тому й її розмова очаровує сьвіжістю і моторністю.

Оригінальні і самостійні думки разом із сукупністю її морального характера творять другу можливо і вартнїйшу прикмету її вдачі. Я говорю про її питомий майже нехибний моральний інстинкт про талан відгадати в найбільш зложених і запутаних питанях, що можливе, а що неможливе, що добре, а що дурне, хоч часом і сама не в силї умотивувати своєї гадки. Той інстинкт проявив ся у неї в високій мірі так в її поведеню перед судом підчас її звісного процеса, як і в богатьох випадках внутрішного житя партиї.

Кожда її порада чи гадка, навіть немотивовані, заслугують на увагу тому, що вони мало коли хибні.

Таким способом Засуличівна має всї прикмети, щоби стати, як можна так сказати, совістю кружка, орґанїзациї, партиї. Засуличівна велика своїм моральним впливом, та годї її уважати за впливового полїтичного діяча. Вона надмірно замкнена в собі самій, щоби впливала на иньших. Хто хоче роздобути в неї поради мусить сам піти до неї. З власного почину вона нїколи не вмішаєть ся в чуже житє, щоби

йно переробити по свойому, як стараєть ся робити кождий орґанїзатор і аґітатор. Вона сповняє свій обовязок, як її каже совість і не стараєть ся за своїм приміром вести иньших.

Як раз її ідеалїзм, такий високий і жизненний, що приневолює її все бажати чогось великого, не дає їй жертвувати себе цїлою душею буденній роботї, яка завсїгди буває дрібна і незначна.

То жінка великих завдач і великих хвиль.

Тип невтомимого і могучого борця подає нам друга жінка, якої величаву постать спробую по силах нарисувати в найблизшому роздїлї.

Зофія Перовська.

Вона була гарна з себе, хоч її вигляд не був такий, які ослїпляють на перший погляд, але стають до вподоби, чим більше їм приглядати ся.

Білява головка з парою поважних і проникливих голубих очий під широким видатним чолом; дрібні, тонкі риси лиця; рожеві, повні губи, що відкривали два ряди чудових, білих зубів, коли вона усьміхала ся; незвичайно рівна і ніжна лїнїя бороди.

Зрештою не так чарували віддїльні риси, як уся суцїльність її фізіономії. В тому кругленькому личку було щось жваве, метке і даразом наївне. Се була уособлена молодість. При свойому дивно молодому виглядї, Зоня виглядала в двайцятьшестому роцї немов би вісїмнайцятилїтня дївчинка. Невеличка, струнка,

повабна стать і гожий, звінкий мов звіночок голос збільшали сю ілюзию, яку майже годі було перемогти, коли вона стала сьміяти ся, що бувало дуже часто. Вона була велика сьміхунка і сьміяла ся з таким захватом, з такою щирою і неповздержаною веселістю, що в тій хвилї можна було її взяти за пятнайцятилїтню дївчинку-сьміхованку.

Не займала ся рішучо своїм зверхним виглядом. Одягала ся з найбільшою простотою і може бути навіть не знала, що значить одїти ся до лиця або не до лиця; але пристрастно любила чистоту і в тому зглядї була вибаглива і педантка, як швайцарська дївчина.

Зоня незвичайно любила дїти і з неї була знаменита шкільна учителька. Була однак иньша роля, яку сповняла ще лїпше — се роля доглядачки недужих. Як занедужала яка небудь з її приятельок — вона являла ся перша з заявою, що перейме на себе сей тяжкий обовязок і знала заходити ся з недужими з такою дбалістю і терпливістю, які на завсїгди здобували їй серця її пацієнтів.

Найприхильнїйша в житю була вона до своєї матери Варвари Сергієвної, яку любила всею тою зворушуючою і наївною ніжністю, яку стрічаємо лишень у доньок. Нераз жертвувала собою, щоби побачити ся з нею. Серед колотнечі і турбот свойого бурливого житя, зберегала в серцї затишну закутину, де жевріло се гарне почуванє. Нїколи не забувала про сї неугавні муки, які мусїла терпіти через неї мати і користовувала ся найменьшим випадком, аби їй передати звістку про себе. Нераз, навіть в останному періодї свойого житя, кидала на хвилину сувору конспірацийну працю, щоби

приладити для неї посилку з любих її гостинців і ласощів.

І ся дївчина з таким скромним і невинним внїшним виглядом, з таким тихим і нїжним характером, се був один із найгрізнїйших членів грізної революцийної партиї. Їй поручили кермоване справою 1. марта. На шматку куверти рисувала олївцем плян місцевости, роздїлила заговірникам їхнї місця і в памятний ранок стояла на полї бою, переймала від сторожів вістки про переїзд царя і вказувала хустиною заговірникам, де вони мають розміщувати ся. Її то справдї геройська смерть у хмарний день 2. цьвітня потрясла приятелями і ворогами.

Стрібуємо нарисувати на скільки позволять нам наші сили сю особистість, що лучить у собі тільки чистої жіночої нїжности тільки сили борця і тільки саможертвенної посьвяти мученика.

I.

Зофія Перовська, як Крапоткін, родом із висшої аристократиї. Перовська — се молодша віть звісного Разумовського, морґанатичного мужа цариці Елисавети Петровни (1709 - 1762). Її дїд Лев Олексиєвич Перовський був мінїстром просьвіти; батько був довго петербурським ґенерал-ґубернатором; рідний дядько її батька, голосний ґраф Василь Олексиєвич Перовський, здобув імператору Миколї кілька провінций в центральній Азиї.

Така була сїмя, що з неї вийшла жінка, яка завдала такий лютий удар царизмови.

Зофія родила ся 1854 року. Сумні були її дитячі лїта поміж батьком, зарозумілим де-

спотом, яких стрічаєть ся лишень у Росиї і матїрю, високо моральною жінкою, що жила серед вічного пониженя і наруги, та терпіла все, що лишень могло бути гірке в житю російського зарозумільця, щоби лишень не віддати йому на поталу беззахистних дїтий. Таким чином уже на нїдрі сїмї навчила ся Перовська ненависти до гнету і тої великодушної любови до всїх слабих і покривджених, яка є одною з найзрушливійших рисів її характеру.

Історія житя З. Перовської — се найвірнїйший образ історії російської молодїжи, а неменьше революцийної партиї.

Як усї жінки її поколїня, почала З. Перовська простим бажанем учити ся. Коли їй минуло 15 років, еманципацийний жіночий рух був у повному розгарі і захопив навіть її старшу сестру, Марію. Зоня зачинає вчити ся, слухати курсів, читати. Щож дає їй тогочасна лїтература? Саму різку критику нашого суспільного ладу, вказує на социялїзм як на остаточну цїль і одинокий лїк на всї суспільні недуги. Її учителї — Чернишевський і Добролюбов, що виховували цїле сучасне молоде поколїнє. Під такими учителями мусїла жадоба знаня дуже швидко перемінити ся в неї в жадобу дїяльности відповідної ідеям, які витворило таке читанє. Анальоґічне стремлїнє появляєть ся зовсїм самостійно серед безлїчі иньших дївчат, що живуть у таких самих відносинах. Спільність ідей витворює між ними почутє сердечної приязни, а сьвідомість, що вони не самотні, родить бажанє і надїю, зробити що небудь користне для їхнїх ідеалів. Ось і маєте тайне товариство, тому, бо в Росиї все, що його мета добро народа, а не царя, мусить робити ся тайно.

Втеча з батьківського дому, до якої приневолило її се, що батько почав втручати ся в її житє, відірвала її від рідні і приневолила зійти ся ще близше з кружком приятельок і товаришів. Перовська наблизила ся до бездольної сімї сестер Корнїлових, яка була немов зерно, що з нього в два роки потім розвив ся кружок Чайківців, котрий мав велику вагу в першому періодї руху.

Перовська разом із кількома молодими студентами, — між ними Миколою Чайківським, що передав своє імя будучій орґанїзациї — була одним із перших членів того кружка, який зрештою мав із початку радше характер братства, як полїтичного товариста.

Кружок, що займав ся з початку виключно пропаґандою серед молодїжи, був невеликий. Нових членів вибирали оглядно і завсїгди однодушно. Не було нїяких статутів, бо вони були злишні тому, що нїчого не рішали інакше, як одноголосно. І се таке непрактичне правило не довело нї разу до непорозумінь, анї навіть до суперечки тому що любов і поважанє, які лучили членів кружка, були такі, що в ньому здїйснило ся се, що ґенїяльний Ж. Ж. Руссо вважав за ідеал суспільних відносин. Меншість улягала більшости не з конечности або з примусу, але добровільно під впливом внутрішного переконаня, що по її сторонї повинна бути правда.

Відносини поміж членами були справдї братні. Першою основою їх була сердешність і безуслівна отвертість. Всї поводили ся з собою мов би члени одної сїмї, а може і сердечнїйше і нїхто не хотїв ховати ся перед другим нї з одним своїм кроком не лишень у публич-

ному, але навіть і в приватному житю. Через те добачали найменьшу слабість, найменьшу прояву еґоїзма або недостаточну вірність справі, вказували на неї, часом давали догану, та не менторську, але братню, яку піддає любов і сердечний жаль і яка тому має силу над душею.

Сї ідеальні відносини, неможливі при широкій орґанізациї, що обіймає велике число людий злучених лишень спільною цілю, справді пропадають разом із розширенєм політичної діяльности згаданого кружка. Та вони були найбільш у спромозї впливати на моральний розвиток осіб. Вони то витворили таких людий з серцями з золота і криці, як Куприянов, Чарушін, Седрюков і тільки иньших, які в кождому иньшому краю сталиб гордістю і прикрасою народа. А в нас де вони, де?

Одних заморили в тюрмах, другі самі підняли на себе руку; тих похоронили в тундрах і Сибірських рудокопах або придавив тягар безмежного горя по втраті всего, всего, що було для них дорожше як житє.

В отсьому суворому та заразом і ніжному окруженю, що його наскрізь перейшов сливе монаший риґоризм, але і загрівав подув ентузиязма і саможертви, прожила Зофія Перовська чотири роки першої молодости, коли чиста, непорочна душа так пожадливо принимає кожде гарне вражінє, коли горяче серце таке відгучне на все велике і благородне.

Нема ніякого сумніву, що поміж впливами, які витворили отсей характер, на одному з перших місць стоїть кружок Чайківців. І справді як глянемо на моральну фізіоґномію З. Перовської, добачимо легко, що слідні в ній

до кінця житя всї гарні риси того кружка, хоч завдяки своїм особистим прикметам з'уміла позбути ся його злишної родинности і сантиментальности.

В кружку мала Перовська велику повагу і вплив ізза своєї стоїчної суворости для самої себе, ізза невтомимої енерґії, а надто ізза свого широкого ума. Ясний і проникливий, він мав ще такий незвичайний у жінок, фільософічний рис, який проявляєть ся в уміню не лишень легко поняти дане питанє, але й розібрати його все у звязку зі всїми питанями, які з нього випливають. З відси йшла у Перовської з одного боку незвичайна сталість переконань, яких не могли захитати анї софізми, анї промайливі вражіня дня, що при горячковій шпаркости нашого полїтичного житя подавало причину до обжаловуваня її навіть за деякий консерватизм — з другого незвичайну вправність у веденю суперечок як теоретичних так і практичних. Годї було стрінути непохитнїйшого вмілїйшого диялєктика як Перовська. Розбирала свій предмет все зі всїх точок погляду і мала велику перевагу над своїми противниками тому, що звичайно кождий розбирав його з якого небудь одного боку, який йому вказував особистий нахил і симпатия.

Друга проява тої ширини і ріжносторонности, се незвичайна тверезість її ума. Вона бачила все у правдивому сьвітлї і правдивому розмірі і своєю льоґікою безпощадно розбивала ілюзиї своїх загорільших товаришів. Ся сталість і постійність, якої слабшим людям додають фікцийні сподїваня, плила у неї з почутя обовязку і вона нїколи нїчого не прибільшувала і не надавала більшої ваги діяльности своїй

і своїх товаришів від тої, яку мала справді. Тому старала ся все її розширити, відшукувала нові дороги і способи ділання, а наслідком сього була все одним із найдіяльнїйших ініцияторів у всїх орґанїзациях, до яких належала. Так перехід від пропаґанди серед молодїжи до пропаґанди серед робітників, який довершив ся в кружку Чайківців в 1871—72 роках, се був у значній мірі наслїдок її домаганя. Як той перехід вже довершив ся і справа пропаґанди по столичним фабрикам приняла незвичайно широкі — як на той час — розміри і потягла за собою цїлий кружок, вона була між першими, що стояли за конечність, йти дальше і перейти з городів на села, бо розуміла, що в Росиї належить будучність до тої партиї, яка з'уміє наблизити ся до мужицтва. І потім, вже як член орґанїзациї „Народної Волї", вона все обставала за ширинем революцийної пропаґанди не лишень між городськими робітниками, що орґанїзация в значній мірі робила, але й за розширенє її й на сїльське населенє.

Однак се вічне невдоволенє, вічна шуканина за чимось новим, лїпшим, се був у неї виключно наслїдок сильної критичної думки, а не через край палкої уяви, що робить чоловіка неспосібним вдоволити ся хоч би й чим реальним, як се буває у романтичних вдач. У Перовської не було й слїда того романтизма, що може спонукати деяких людий до великих подвигів та звичайно заставляє їх проводити житє в безхосенних мріях. Се була надто рішуча людина, щоби жила в сьвітї химер і надто енерґічна, щоби стояла з заложеними руками. Вона брала житє так, як воно є і старала ся

зробити найбільше можливе в дану хвилю. Безділє се була для неї найбільша мука.

Однак, як було треба, успіла стерпіти роки безділя.

II.

Двайцять пятого падолиста 1873 року арештували Перовську разом із ґрупою робітників, серед яких вела пропаґанду за Олександро-Невською рогачкою. Її посадили в Петронавловську кріпость, та ізза недостачі доказів по кількох місяцях вязниці випустили за порукою до батьківського дому, а батько виправив її з матірю у Крим, де була їхня маєтність.

Цілих три роки прийшло ся Перовській дожидати процеса і весь той час наслідком строгого догляду, який над нею установили, мусїла майже зовсїм здержати ся від революцийної діяльности, крім одної пропаґанди серед молодїжи, яка по самій своїй суті дуже мало доступна для поліцийної контролї. Втекти і почати нелеґальне житє не могла тому, що сим скомпромітувала би всїх, що їх випустили як і її за порукою.

Перовська робила, що могла, аби як найбільше використати сей мертвий час. Вона рішила ся підовчити ся фельчерства, бо бажала підготовити ся до пропаґанди між мужицтвом, до якої її все тягнуло незвичайно. В тій цїли переселила ся в Тверську ґубернїю до одного знайомого лїкаря, в якого провела на практиці кілька місяців. Та небавом вернула в Симферополь бо переконала ся про конечність вислухати цїлого теоретичного фельчерського

курса, заки возьметь ся за практичну науку. Загалом не могла Перовська робити нічого доривочно, як небудь. Коли взяла ся за найменьшу роботу, то зробила її як найлїпше. Їй пощастило ся з'єднати собі своєю пильністю і сумлїнностю таке довіре лїкарів-керманичів фельчерської школи, що вони часто дозваляли їй на практику, без огляду на се, що вона ще не покінчила курсів. Вона була улюблена недужих. Кажуть, що між її пациєнтами була якась старенька жидівка, яка нездужала на грудного рака; Перовська навідувала ся до неї протягом кількох місяців і перевивала її бандажі. Ся недужа так її полюбила за піклуваннє і за все ласкавий усьміх, що впевняла, немов би на сам вид Перовської їй богато легшало.

В кінци в зимі 1877 року почав ся процес 193-ох, якого так довго дожидали, і в який разом із Перовською були вмішані сливе всї члени кружка Чайківців.

Здаєть ся, не зайве буде навести тут деякі подробиці того першого її виступу перед публикою, бо вони знаменито характеризують Перовську.

Майже всї підсудні в сїй справі згодили ся, щоби не бути забавкою в руках правительства, яке видавало засуди ще перед початком судової розправи, запротестувати проти такої судової комедиї і відказати ся від якої небудь участи в нїй. По сьому загальному протестї рішило ся правительство найперш прогнати з салї публику, що піддержувала своєю присутністю підсудних, а потім розбити їх на 17 гуртів, які мали приходити по черзї, бо сподї-

вало ся — по части справедливо — що так обезсилить їхній опір.

Перовська попала ся в перший гурт і її на другий день рано ввели першу в салю засїдань, як одиноку з того гурта, що оставала на волї. Вона, розумієть ся, не вспіла порозуміти ся з товаришами і не знала нїчого, чи вони вважають за потрібне, за відповідне, а головно за можливе навіть поодиноко дальше протестувати в такій самій формі, як рішили з початку. Значить, їй довело ся починати справу на власну руку і зважити ся на се, що як її протест покажеть ся одинокий, стягне на себе дуже тяжку кару, тодї як тепер, вона випущена з тюрми за порукою перед розправою, не могла дожидати для себе нїчого грізного.

Положенє Перовської було незвичайно тяжке, та товариське почутє вказало їй вихід; побачивши себе одну, заявила, як проминули перші хвилї заколоту, що вона відказуєть ся від якої небудь участи в судовій розправі, бо не бачить в салї тих, що з ними лучать її всї переконаня і що їхню судьбу бажає подїляти.

Перовську увільнили. Та вона розуміла дуже добре, яку стійність мають у нас такі увільненя і вважала за відповідне скрити ся. Від того часу починаєть ся її нелеґальне житє.

Зрештою добрий рік вона по давному остаєть ся зовсїм на боцї від кипучої революцийної струї тому, що всї її думки зводять ся на одну справу: увільненя своїх товаришів, яких засудили на арешт у центральній тюрмі. Для неї були сї люди не лишень представники дорогих її ідей — то були приятелї, в яких вона переливала лїпшу частину самої себе,

приятелї, які бувають лишень у революцийних кружках, що займають цїлого чоловіка зі всїми почутями і симпатиями, пристрастями і думками, де почуте приязни се не лишень живе втїлене нїжних поривів серця, але й висших ідейних основ, доходить до такої сили і глубини, що полишає далеко за собою найблизші родинні звязки.

Тому не дивна ся пристрасть, з якою Перовська передовсїм людина кружка заняла ся справою увільненя т. з. центральних.

Вона і всї приятелї вибрали як першого Мишкіна, грімкого бесїдника і героя процеса 193-ох. Починають пильнувати кріпости і дороги; орґанїзують віддїли, щоби відбити його по дорозї. Та тому, що поліция, чи довідала ся про задумане дїло, чи радше догадала ся про нього, бо по бесїдї Мишкіна всюди сама з себе починала ся розмова про конечність увільненя Мишкіна — як би там не було, а правительство зробило ся обережне, зробило кілька фальшивих маневрів і обмануло революціонерів. Вони не доглянули висилки Мишкіна і довідали ся про неї аж тодї, як він вже був у центральній тюрмі.

Годї описати, що стало ся з Зонею по тій невдачі. Участника заговору, що попав ся їй на очи того самого дня, найнесправедливійше виганьбила, а як прийшла до себе завзяла ся — конечно за всяку цїну увільнити иньших. Була незвичайно люта і лишень зі своєю недужою (у неї була під її доглядом вагітна панї С., дуже недужа, майже конаюча) поводила ся ласкаво і ввічливо, як завсїгди.

Рішили увільнити кого небудь із чотирьох иньших центральних, підчас переїзда почтою

з Харкова в тюрму: Рогачева, Ковалика, Войнаральського або Муравського, кого вдасть ся допильнувати. Першого і другого не доглянули. Войнаральського вдало ся задержати. Б. перебраний за офіцира, що їхав із Харкова своїм візком, задержав віз із арештантом, супроводжений двома жандармами. Його два товариші, що їхали верхом, під'їхали до почтового воза. Несподіваний вистріл із револьвера вбив одного жандарма; та в сій хвилї перелякані гуком конї пімчали ся, що лиш могли вискочити. Їздцї пімчали ся за ними і не переставали в бігу стріляти до живого жандарма і коний. Візок гнав за ними. Та нї оден із девятьох вистрілів не вцїлив жандарма і хоч кілька куль застрягло в кінському тїлї, конї лишень швидше гнали в перед. Майже до самої стациї летїли наші і не вважали на небезпеку, а остановили ся аж тодї, як вистріляли всї револьверові набої і їхнї нужденні шкапи цїлком знемогли ся.

Жандарм із арештантом втекли. Причина невдачі була в тому, що почали стріляти, а не вирвали вперід від візника поводів, анї не підрізали посторонків. Та за сю похибку, якої виконавцї того дїла не передвиділи швидше, відплатили потім своєю відвагою, а мало що й не головами. В кілька хвилин потім виїхав зі стациї віз із шістьма жандармами, що вертали із Білгородської тюрми, куди відставили попереднїх арештантів. Як би наші пімчали ся були ще пів верстви, булиб неминуче погибли.

Та Перовська була безпощадна; вона засипала важкими докорами і без того пригноблених товаришів і називала сю справу „ганьбою і соромом революциї“. Не признавала

ніяких оправдань: „Чому не вцїлили? Чому не гнали дальше?“

Та треба було, як найшвидше тїкати з Харкова тому, що завдяки возови який вертав із жандармами, полїция впала на теплий слїд наших. Тому, що не могли зібрати ся разом того самого дня, заговірники виїхали двома громадами. Перша, більша, виїхала з города без ніяких перепон; та коли в два чи три днї потім ввійшла в почекальню друга, що складала ся з трьох людий, всї входи були вже обставлені ріжною прислугою з заїздного дома і з домів, які вони покинули. Оден послугач вказав на Фомина і його увязнили. Двом иньшим, що їх не пізнали, пощастило ся втекти. Сама Перовська зовсїм не рішила ся втїкати без огляду на люту полїцийну нагінку і впевняла, що нема ніякої небезпеки і що треба дальше вести справу.

Загалом треба сказати, що Перовська в дїяльности рішучо не стерегла ся. Ся невеличка, ґраціозна, все усьміхнена дївчина дивувала найвідважнїйших мущин своєю відвагою. Здавало ся, що природа сотворила її неспосібною відчувати страх і тому вона прямо не добачала небезпеки там, де її видїли иньші. Щоби показати, до якої міри вона була необережна, досить указати що пр. по московському вибуху вона замішала ся в юрбу зелїзничих робітників, які стовпили ся кругом міни, що як звістно, була коло самого Сухоруківського дому, бо бажала, як найшвидче дізнати ся про її наслїдки. Зрештою Перовська не вважала нїколи себе за необережну. На щастє незвичайна вигадливість визволяла її з наглядно безнадїйного положеня. В таких випадках вона знаменито вивязувала

ся з роль простих жінок — баб, міщанок, покоївок, які вона незвичайно любила і в яких доходила до віртуозности.

Можнаб навести безліч прикладів її незвичайного сприту. Ми наведемо два, однак мусимо скочити трохи в перед. Вони дотикають цікавого періода її участи в московському підкопі і про них не згадуєть ся у справозданю, яке випечатано про сю справу.

Раз зайшов до Сухорукова сусїд купець у справі заставу дому. Хазяїна не було під сю хвилю. Перовській дуже не хотїло ся впустити нежданого гостя на обзорини дому, а на всякий випадок треба було перечекати якийсь час, щоби товариші спромогли забрати все підозріле.

Вона уважно вислухала купця і запитала в друге, той оповів знов. Перовська з найнаївнїйшим видом починає знов допитувати ся. Купець стараєть ся пояснити як можна зрозуміло та безглузда хазяйка відповідає з сумнївом:

— Я там не знаю! Вже як скаже Михайло Іванич.

Купець стараєть ся пояснити. А Перовська все торочить:

— Та ось прийде Михайло Іванич. Я там не знаю!

Довго йшла між ними ся розмова. Деякі товариші, що сховали ся в комірцї за перегородою і приглядали ся крізь щілини сїй сценї, дусили ся зі сьміху, так правдиво грала ролю дурної міщанки. Навіть руки зложила по міщанськи на животї.

Купець махнув в кінци рукою:

Нї, мамусю, я вже зайду опісля!

Він справдї махнув рукою і пішов на превелике вдоволенє Перовської.

Иньшим разом зняв ся огонь у сусїдстві. Сусїди збігли ся виносити річи. Розумієть ся, як би вони ввійшли в хату, все пропало би. А тимчасом як можна їх не пустити? Та Перовська найшла спосіб: вона вхопила образ, вибігла на подвірє зі словами: „Не рушайте, не рушайте, божа воля!“ стала коло огню і перестояла поки його не вгасили, а в хату не впустила нїкого під покривкою, що від божої кари треба спасати ся молитвою.

* * *

В три тижнї по невдалій пробі увільненя Войнаральського склала ся маленька пригода, що на хвилю відірвала Перовську від дорогої їй справи. Вона виїхала у Крим, у Приморське, побачити ся з матїрю, бо спустила ся на увільняючий вирок, або радше — на глупоту полїциї; та майже сейчас її увязнили і вислали адмінїстративним порядком у Повінець, в товаристві двох жандармів. Та тепер її вже не вязали нїякі моральні згляди, як було перед процесом і тому постановила покористувати ся першою пригожою нагодою, щоби втекти і втекла справдї сама без нїякої посторонної помочи, а навіть не упередила нїкого зі своїх. І швидше, нїж рознесла ся вістка про її утечу, опинила ся в Петербурзї, як би не склало ся нїчого і зі зьміхом оповідала подробицї сеї своєї штучки, — простої, невинної і майже ґраціозної, що була в такому контрастї з траґічними подїями її житя, як весела гірська цьвітка поміж дикими і насупленими шпилями

швайцарського Diableret-а. Вона прямо покористувала ся надмірною обережністю, якої придержували ся жандарми, що її стерегли і не зводили з неї очий цїлий день, а на ніч розложили ся до спаня в одній кімнатї з нею, один під вікном, другий під дверима. Та в свойому запалї не звернули уваги на се, що двері відчиняють ся не до середини, але на двір, так, що коли жандарми захропли, Перовська тихонько відчинила двері не рухаючи свого цербера, переступила його спокійно і вибігла незамітно з почекальнї. Якийсь час перечекала в корчах, потім всїла до першого нічного поїзду і не купила білєта, щоби жандарми не могли про неї розвідати у касиєра. Вона вдавала безглузду сїльську бабу, що не знає ніяких приписів, не стягнула на себе найменьшого підозріня, дістала білєт від кондуктора і спокійно заїхала в Петербург, а тимчасом у Чудові прокинули ся зі сну жандарми і кидали ся як запоморочені, шукаючи її всюди.

Згадаємо про цікаву до характеристики Перовської подробицю, що без огляду на тверду постанову втекти, вона довго не переводила свойого наміру в дїло і занедбала дуже догідні нагоди тому, що цїлу дорогу від самого Симферополя їй як би навмисно трапляли ся жандарми, яких називають „добрими“ і які полишали їй повну свободу, через що вона не хотїла їх „підходити“. Аж майже під самим Петербургом, на щастє для російської революциї, вона стрінула ся з чистокровними церберами.

Однак у Петербувзї прожила Перовська дуже коротко. Всї попередні невдачі не лишень не зломили, але немов би скріпили в нїй жадобу перевести свій тайний плян увільненя.

Їде знова у Харків і без огляду на своє небезпечне положенє в тому городї вона починає найдїяльнїйшу роботу. Тепер уже думає про масове увільненє — як не всїх, то по крайнїй мірі значної части увязнених. Справа була незвичайно тяжка, а ще тяжша для неї ізза її нелеґального положеня. Однак Перовська поборола перші перешкоди і дуже богато підготовила; їй пощастило ся винайти людий, завести догляд над центральною тюрмою і зносини з увязненими. Листи, з того періода, які вона писала в Петербург, повні віри в можливість здїйсненя пляну. Вона домагала ся лишень підмоги в людях і грошах. Гроший висилали досить, та людий все мусїло ся відказати ізза безлїчі иньших справ. Через те головний тягар працї мусїла Перовська двигати на своїх плечах. Крім ріжнородної конспіративної роботи для свойого пляну, вона взяла в свої руки такий заходливий обовязок, як постачати увязненим харч, книжки, одежу і занимала ся сим, як звичайно, сумлїнно і запопадливо; одна її приятелька оповідає, як вона по кілька днїв ходила по маґазинах, заки купила се або те для центральних і вважала, що сї шкарпитки або загортки по її думцї за мало тревалі або теплі. Сї всї занятя не перешкодили їй вписати ся за фальшивим паспортом на акушерські курси, покінчити їх протягом 8 місяцїв, здати з відзначенєм іспит і дістати диплом — усе в тій цїли, щоби осїсти коли небудь на селї і вести пропаґанду між мужицтвом. Попри се все стало ще їй часу на широку пропаґанду серед молодїжи, де вона мала безлїч знакомств і з'орґанїзувала місцевий кружок, який держав ся більш двох років.

Лишень характер З. Перовської в силї пояснити можливість такої незвичайної ріжносторонности; вона вкладала в революцийну дїяльність таку саму строгу пильність, яку вкладає анґлїйський банкир, що склав приказку „time is money“ (час то гроші) в свої справи. Вона не була дїлєтантка анї артистка революциї, а як раз її робітниця, дїячка. Вона виплекала ся і виховала ся можна сказати на лонї „справи“, переймила ся нею на скрізь і тому на все иньше майже не тратила нї гадок нї часу. Мало коли пропала в неї хвилина безкористно. Як до кого-небудь зайшла, то не инакше, як у якій небудь справі або з думкою про якусь нову справу. Скоро посидїла кілько вимагала конечність, відходила і нїколи не теряла годин і вечерів для самої лишень приємности бути в товаристві любих людий. Зрештою пильність у Перовської не зміняла ся нїколи в її відносинах до людий в деревляність і в урядову закостенїлість. Навряд вона дуже любила і людий і товариство, лишень, що „справу“ любила ще більше. Дружна балаканка, по якомусь дуже недовгому часї, ставала для неї скучна і вона без найменьшої тїни рахметївського тупоголовства з такою самою простотою і звичайністю, як балакала і жартувала, відходила і бігла де-небудь на другий кінець города своїм швидким рівним ходом, як невтомимий бігун всунувши руки в рукави пальта або в невеличкий зарукавок, із похиленою трохи в перід, гладко причесаною, русою головкою, не підводячи очий з землї, поважна, задумана, трохи завірена немов би і дорогою дальше думала про „справи“, щоби не теряти дармо часу. І вона була в силї так жити без найменьшої

втоми місяць за місяцем, рік за роком тому, що поводила ся поривом власної вдачі і не насилувала себе анї в сю, анї в ту, анї на иньшу сторону.

Та навіть при її енерґії, спосібностях і впертости, було зовсїм неможливим довести до кінця справу, яку вона задумала. Згодом перестала орґанїзация „Землї і Волї“ зовсїм їй пособляти. Борба з правительством, яка чим раз більше змагала ся, захоплювала всї чільні сили. Перовська робила все можливе і неможливе, щоби приєднати кого для своєї роботи. Та в два місяцї по Мезенцївській подїї мусїло перенести товариство „Земля і Воля“ найтяжший удар: найдїяльнїйших членів арештували, взаємини з людьми розбили, а заразом із сим зменшили ся і грошеві засоби. Сї, що лишили ся на волї мусїли робити оден за чотирьох, щоби лишень піддержати цїлість орґанїзациї. Серед таких обставин годї було й думати про пробу увільнити центральних. Перовська зрозуміла се. На перший погляд спокійна, а навіть не дуже сумна, вона плакала по ночах скривши голову в подушки; їй приходило ся покинути своїх бездольних товаришів і приятелів на самоволю судьби, хоч їх любила так безмежно, покинути на все, безповоротно, тому, бо видїла ясно, що се тепер неможливе, стане потім ще неможливійше.

III.

З кінцем 1878 року приїхала Перовська в Петербург і аж від сього часу починаєть ся її дїяльна участь у руху. Та коли по довгій неприсутности знова появила ся на полю бою,

тутки змінило ся все: люди, напрями, способи діланя. Без неї, без її відома дозрів новий напрям, який потім остаточно з'орґанізував ся в „Народній Волї“. Проголосили тепер політичну революцию, яку старе революцийне поколїнє вважало за безуспішну і за безкористну, за необхідний ступінь, до социяльної революциї.

Перовська довго вагувала ся, заки пристала до сього напряму, що відсував на другий плян чисто социялїстичну дїяльність. Не одну копию прийшло ся зломити Народовольцям в диспутах із нею, бо розумієть ся, що вони хотїли перетягнути таку силу на свою сторону.

„Нїчого не вдієш із сею бабою“, — говорив нераз Желябов.

Та не має нїчого безпощаднїйшого як факт, і Перовська, що перед нїчим не вгинала ся, мусїла зложити оруже. Вона пристала в кінци до нового напряму, бо він був справдї одинокий фактично можливий серед обставин, які витворило правительство. Колиж раз пристала до нього, вона цїла віддала ся йому, не оглядаючись на нїщо, як усї щирі вдачі, і як раз у могутнїй борбі з самодержавством виявила вона в повному блиску свої прикмети і енерґію.

Не будемо переказувати історії дїяльности Перовської в двох останнїх роках її житя; се можливо лишень у широкій житєписї, а не в короткому нарисї з огляду на її вмілість працювати.

Вона бере дїяльну участь майже ві всїх замахах, які стали звістні і в безлїчи иньших про які пропала звістка; вона була найпригіднїйша людина до всякої орґанїзацийної працї тому, що при свойому бистрому, розважному

умі вспіла проглянути, оцїнити і зважити найменьші подробиці, від яких часто залежна вдача або невдача найбільших підприємств. Вона була членом кружка, що кермував із незвичайним успіхом робітничим рухом у нас в Петербурзї. Власна горячкова діяльність не вдоволяла її і вона орґанізувала гурти для помочи в окремих справах. Завела широкі зносини з молодїжю і поза своєю чисто конспіративною роботою найбільше часу обертала на діяльність як раз серед того окруженя, з якого досї революция добуває свої головні сили

Перовська любила горячо се окружене; і ледви чи вдалось би вказати на чоловіка в нашій партиї, якого діяльність була-б тут така жизненна. Вона здобувала собі всї симпатиї своєю простотою, та недостачею й крихітки бажаня вивисшати ся або імпонувати своєю минувшиною; вона причаровувала молодїж своїм умом, підбивала з незбито переконуючими виводами, а головно уміла одушевляти, поривати за своєю заразливою посьвятою справі, що прозирала з цїлої її істоти. Любов і ентузиязм для неї ві всїх кружках, де її приходило ся доволї довго працювати в Харкові, Петербурзї, Симферополї — переміняли ся в справдїшний культ. Як раз тому був її вплив на молоді душі непоборимий, що її особа мала великий вплив на найглибші моральні сторони людської вдачі.

Наслїдком так довгого житя в революцийному сьвітї набрала знаменитого досьвіду в виборі людий і як мало хто вміла ними кермувати. Загалом мало хто ввів у революцийну партию тільки нових, здорових і надїйних сил як З. Перовська.

Та сї побічні заходи не вичерпують прислуг, які зробила Перовська революцийній справі. Поряд із ними слїдувалоб покласти безлїч дрібних, незамітних можна сказати щоденних прислуг, яких не добачили анї історик анї лїтописець.

По своїй вдачі була вона з тих людий, яких придбанє все дуже вартне для кождої орґанїзациї і недаром був Желябов, що знав вартість людий, „незвичайно врадуваний“, коли повідомляв своїх противників чорнопередїльцїв про се, що Зофія Львовна в кінци прилучила ся формально до орґанїзациї „Народної Волї“.

Жива, революцийна партия, що веде борбу мусить мати в своїх рядах численні і ріжнородні типи людий, аби могла швидко і непохитно прямувати по своїй тернистій дорозї. Вона потребує мислителїв, які з'умілиб відгадати потребу хвилї, зрозуміти невідповідність старих доріг і в час вказати нові; вона потребує поетів і пророків, які з'умілиб у хвилї зневіри і сумнївів вляти в душу товаришів свою вітхнену віру в будучність партиї і віру в себе самих; вона потребує борцїв, які рвались би в бій з замилуваня до бою і зводили на нїщо вплив скептиків і розважних; вона потребує аґітаторів, бесїдників, фінансїстів.

Та се все другорядні функциї, які можна сполучити в гармонїчну цїлість лишень тодї, коли є в орґанїзациї люди, зовсїм окремого типу, яких можна-б найменувати людьми революцийних обовязків, орґанїзацийної карности і екзекутиви. Завдяки їм йде гарна, правильно і точно скучна, щоденна, революцийна робота, від якої в сути річи залежний успіх виїмкових сьвітлих подій так, як від тайних фізіольоґіч-

них процесів залежні факти висших прояв людського духа або від дрібних чисто материяльних справ поживи і виеквіпуваня армії судьба великих боїв. Сї суворі, сварливі цензори наглядають над береженєм революцийної тайни, що в двох третинах є запорукою вдачі в конспіративних справах; вони без всякої пощади топчуть найніжнїйші сердечні пориви своїх товаришів, вони не дають орґанїзациї розплисти ся в революцийному сьвітї, що її окружає і зберігають її як одноцїльний, ярко відграничений, кріпкий і живий орґанїзм, що спосібний розвити до максимальної величини свою боєву і відпорну силу на ворожі удари. Заберіть сих людий, а найлїпша орґанїзация розлетить ся, перетворить ся в купу розвалин, у безформну масу, як будівля, в якій вода розмила нечайно весь цемент, або як тїло, з якого враз вийняли цїлий кістяк.

Тому не дивниця, що сей тип людий здобуває в орґанїзациях величезне значінє і вплив, навіть як се люди, що не визначають ся надзвичайним таланом анї визначним умом. Колиж природа обдарувала їх і одним і другим, то вони стають основателями кружків і орґанїзаций, моральними диктаторами, яких імена переходять із одного революцийного поколїня в друге богато років потім, як і вони самі і орґанїзациї, що їх оснували, зійшли з історичної сцени.

Зофія Перовська належала до найчистїйших і найяскравійших представників сього типу революцийних дїячів. Годї стрінути людину, яка малаб більше почутя карности, а разом із сим була прикрійша. Ві всїм що дотикало справи, ставляла найтвердші вимоги і не да-

ром говорили про неї, що вона спосібна довести чоловіка до самовбийства за найменьшу помилку. Та прикра для иньших, вона була ще прикрійша для самої себе. Почутє обовязку се був найвизначнїйший рис її характеру. Плекала в собі сю тверду чесноту, немов би хотїла за її помочию перетворити всї иньші сторони своєї вдачі, бо здавало ся їй, що вони викувані з меньш тревалого металю. І справдї при своїй зелїзній волї, вона з'уміла зробити з себе справдїшного стоіка, що ладен перенести найстрашнїйші удари судьби і не похилити ся. Нїхто нїколи не чув від неї нї одної скарги, нї одного зітханя. Вона вміла все в собі придусити, притлумити моральну муку, погорджувати фізичним терпінєм. Недужа, що ледви держала ся на ногах, із пеклом у души, бо дниною вперед згинув чоловік, який був її великою, першою і одинокою любовю, вона кріпко бере в свої руки керму справою 1. марта і без хвилини немочи доводить її до кінця. Анї на хвилину не покидає рядів, хоч дізнала ся про близьку, певну і нїяк неминучу кару для дорогої їй людини; вона ганяє по городї і має по сїм стріч денно; спокійна і сьміла, веде по давному справи, і нїкому, хто бачив її в ті страшні днї, і на думку не приходить, яке безмежне горе скриваєть ся в її груди. А прецїнь під стоїчно спокійним зверхним виглядом таїла ся в тій героїчній вдачі друга сторона, яка лиш деколи, як блискавка на темному, хмарному небі продирала ся через спокій, що її прикривав, та яка давала таку могутність її словам, таку силу її руцї.

Її душа була така могутня, як і розум. Страшна праця невпинної конспірациї серед

російських обставин, ся праця що вичерпує, пражить як пекольний вогонь найсильнїйші темпераменти тому, що безпощадний бог Революциї хоче жертви не з житя, не з крови своїх жерців — як би він лишень того хотїв — але з найлїпших соків із їхнїх нервів і мізку, з їхньої душі, з ентузиязма, віри — або відкидає, проганяє їх згірдливо, безпощадно — ся страшна праця не могла зломити душі Зофії Перовської.

Протягом одинайцяти років вона стоїть на проломі, глядить на величезні втрати і величезні розчаруваня, а все таки знова кидаєть ся в найлютїйший бій. Вона з'уміла зберегти в груди незнищену іскру божого вогню. Її стоїцизм і суворий культ обовязку, се було лишень покривало, яке робило її подібною до старинних героїв, а не темний покровець, під який складають благородні і нещасні душі свою втрачену віру і надію. Вона без огляду на цїлий стоїцизм, без огляду на видимий холод, все у глубинї душі вітхнена жрекиня, тому, що під її лискучою, крицевою збруєю все таки било ся жіноче серце. А жінки, се ми повинні признати, далеко богатші на той божий дар, як мущини. Ось чому їм перш всего з'обовязаний російський революцийний рух за свій майже релїґійний запал; ось чому він буде непоборимий, поки в ньому будуть жінки.

*

* *

Зофія Перовська, се був не лиш керманич і орґанїзатор; вона перша йшла в вогонь і шукала для себе найнебезпечнїйших місць.

Може бути, що й се давало їй таку власть над серцями. Коли впялила в чоловіка свій допитливий погляд, що немов би пронизував душу до самої глубини і сказала з поважним лицем: підемо! — хто був в силї відповісти їй: Не піду?... Вона сама йшла з захватом, із ентузиязмом хрестоносця, що йде здобувати Господний гріб. Вона приступом добуває собі місце хазяйки дому на московському підкопі, по другій жінцї - борци Якимовій, яка сама домагала ся, щоби його їй передати. Покинути місце хазяйки сирнї в підкопі на Садовій рішила ся аж по довгому опорі. Як підчас московського замаху заговірники рішили полишити її в дома, слїдити за приїздом царського поїзда і дати сиґнал до вибуху, сказала підчас пращаня зі своїми товаришами, які покидали памятний дім, до одного з них, що вона „щаслива, дуже щаслива“, що на неї випало се порученє. Щоби змалювати рішучість і холоднокровність у переведеню дїла, то тяжко, а може й неможливо віднайти слів, щоби були досить сильні. Вистане згадати, що в московському замаху всї шість чи вісїм мущин, які природно, не були перші стрічні, поручили як раз Перовській запалити ровольверовим вистрілом фляшку з нітроґліцериною, щоби висадити в воздух все і всїх на випадок як би показала ся поліция їх арештувати.

Не будемо говорити про її ролю в справі 1. марта тому, бо се значило-б оповідати те, що всїм звісне.

Згадаємо лишень про одну дрібницю, про яку не могли знати часописи. Постанови „Исполнїтельного Комітета“ в справі задуманого замаху мусїли доконче обмежити ся на самий

загальний нарис. До того треба додати, що з огляду на недостаточне випробуванє, що лише винайдених бомб Кибальчича постановили, що сї, які мали їх кинути, будуть немов би резервою і спотребують їх лишень тодї, як би не пощастив ся вибух на Садовій і лишень у крайному випадку окремо.

Подробицї переведеня того пляну полишено Перовській і вона зрозуміла, як довідала ся на свойому становищу, що цар завернув на иньшу дорогу, що став ся той крайний випадок і вона з власного почину, як досьвідний полководець на миг ока змінила фронт перед неприятелем, вибрала иньше становище і швидко заняла його з своєю резервою з бомбами. Страшна побіда революціонерів довершила ся через сей рішучий зворот.

Царський прокуратор бажав доказати неміч „Исполнїтельного Комітета“ і сказав, що найлїпший доказ на се, що керму такого важного дїла передали в слабкі жіночі руки. Видко, Исполнїтельний Комітет лїпше знав із ким має справу, а Перовська доказала, що не помиляв ся.

*

* *

Її увязнили в тиждень по замаху на Єкатеринському каналї, лишень ізза того, що вї за що не хотїла покинути столицї.

Стала перед судом спокійна і поважна без найменьшої тїни чванливости, не думала оправдувати ся, анї хвалити ся — проста і смирна, як жила, і здивувала навіть ворогів.

В короткій промові просила лишень, щоби її, як жінку, не розлучали від иньших товаришів по провині; і сїй просьбі вволили.

Кару все проволікали і проволікали через безконечних шість днїв, хоч як правний речинець касациї і просьб о помилуванє назначено лише три днї.

Що за причина була тої незрозумілої проволоки? Що дїяло ся за сей час із засудженими?

Нїхто не відає.

По городї ходили завзято дуже зловіщі вістки. Впевняли, що за азиятсько-хитрою порадою Льоріс-Мелїкова, взяли засуджених на допити, аби добути від них зізнаня не перед засудом, але по засудї, тому, що тодї вже нїхто не міг більше почути їхнього голосу.

Чи се були пусті вигадки, чи чиїсь нескромні поясненя?

Нїхто не відає.

Не маємо прямих і рішучих доказів і не хочемо вносити таких обжалувань навіть против наших ворогів А прецїнь один безсумнївний факт дуже скріпляє правдоподібність сих завзятих звісток; справдї нїхто більше не чув голосу засуджених.

Не знати з якої причини і в якій цїли завзято не дозволювали рідні відвідати засуджених, хоч на се дозволяє споконвічний людський звичай. Правительство не соромило ся навіть взяти ся за негідні викрути, щоби спекати ся дошкулюючих прохачів.

Мати Зофії Перовської, що боготворила свою доню, приїхала з Криму за першою звісткою про її увязненє. Вона бачила ся з нею в останнє в день засуду. Пять останнїх днїв усе

відправляли її під сею або тою вимівкою, з будинку слідчої вязниці. В кінци сказали їй, що може побачити ся з донькою 2. цьвітня рано.

Вона прийшла; та в сю хвилю, як вона наближала ся до тюрми, відчинили ся ворота і вона справді побачила доньку, але вже на нещасному возі.

Се була понура їзда засуджених на місце кари.

Не буду описувати гидких подробиць, того крівавого бою.

„Я був — пише кореспондент Kölnische Zeitung — при богатьох карах на Сході, та ніколи не видів такого лупійства (Schinderei).

Всї засуджені вмерли відважно.

Кибальчич і Желябов були зовсїм спокійні. Тимофій Михайлов блїдий, але непохитний. Лице Рисакова мертвецько блїде. Зофія Перовська проявляє незвичайну силу духа. Її лиця зберегли навіть рожеву краску, а її вигляд незмінно поважний без найменьшого слїду чого небудь уданого, повен справдїшної відваги і безмежного самовідреченя. Її зір ясний і спокійний; в ньому не має й тїни чванливости“.

Се все говорить навіть не радикал, але кореспондент тої самої Kölnische Zeitung (16. цьвітня 1881 р), якої нїяк не слїд підозрівати про надмірну прихильність до російських „нїгілїстів“.

Чверть на десяту Зофія Перовська була вже мертва.

*

* *

Додаємо, як дорогоцїнний документ, одинокий лист З. Перовської до матери, який дістав ся в наші руки, що його писала день перед засудом, аби її по можности приготовити на страшний удар.

З нього пробиваєть ся цїла Перовська зі своєю чистою і великою душею; не будемо його псувати коментарями.

„Моя дорога, неоцїнена матїнко! Думки, що дїєть ся з тобою, все мене мучать і душать. Моя дорога, молю Тебе, успокій ся, не муч ся із за мене, шануй себе задля всїх, що Тебе окружають, а також задля мене. Я зовсїм не проклинаю своєї долї, стрічаю її цїлком спокійно, бо давно знала і дожидала, що швидше чи пізнїйше, але так станеть ся. І справдї, дорога моя матїнко, вона зовсїм не така сумна. Я жила так, як менї велїли мої переконаня; а проти них поступати я не була в силї; тому дожидаю зі спокійною совістю всего, що менї грозить. І одно, що тяжким тягарем пригнїчує мене, се твоє горе, моя неоцїнена; се одно мучить мене і не знаю чого-б не дала, щоб його влекшити. Голубонько моя, матїнко, згадай, що кругом тебе є ще велика сїм'я і малі і більші, для яких всїх ти потрібна, бо ти велика своєю моральною силою. Я завсїгди в цїлої душі жалувала, що не можу піднести ся до тої моральної висоти, на якій ти стоїш; та ві всїх хвилях сумнїву піддержував мене завсїгди твій образ. Я не буду тебе впевняти про своє глубоке привязане до тебе, бо ти знаєш, що від самого дитинства ти була завсїгди для мене постійною і великою любовю. Неспокій про тебе, се було для мене все найгірше горе. Я маю надію, моя рідна матїнко, що ти успо-

коїш ся, простиш менї, хоч у части се горе, яке я тобі завдаю і не станеш мене дуже лаяти; одинокий твій докір, що для мене тяжкий.

„Цїлую твої руки міцно думкою і на колїнах благаю тебе, не сердь ся на мене. Мій сердечний привіт цїлій рідні. Отсе у мене просьба до Тебе, дорога матїнко; купи менї ковнїрець і рукавцї з ґузиками, бо спінок не дозваляють носити, а ковнїрець вузкий, бо треба на суд хоч трохи причепурити ся; а тут мій костюм дуже знищив ся. До побаченя, моя дорога, поновляю ще мою просьбу: не неволь і не муч себе ізза мене; моя доля зовсїм не така жалїсна.. щоби тобі було слїд горювати ізза мене“.

„Твоя Зоня“

22. марта 1881 р.

Нариси з житя революціонерів.

МОСКОВСЬКИЙ ПІДКОП.

I.

Пустельники.

На однїй з україн первопрестольної російської столиці там, де панів азийських город, що величиною не уступає старому Вавилону або Нинивї, в кінци знеможений простором лучить ся з городами, садами і пустками, які зі всїх сторін окружають Москву — в тій вже сїльській частинї города стоїть, або по крайній мірі стояв колись старий одноповерхний дімок із мезанїном, що почорнїв від віку і на пів розвалений. Та хоча ми і в столиці, то ся вбога оселя не вражає контрастом із будівлями, що кругом неї. Більшість сусїдних домів має такий самий нужденний і підупалий вигляд і цїла ся дільниця подобає радше на сїльце, що загубило ся серед безкраїх російських піль, як на передмістє одної з більших европейських столиць. Лїтом росте трава на її просторих вулицях, схожих радше на площі, де могли-б вигідно вправляти ся цїлі ескадрони кавалєрії, а осїню

підчас дощів перемінюють її вулиці без виїмку в болота і озера, на яких спокійно плюскають ся громади домашних гусий і качок.

Тут мертвецька тишина. Ніякого руху. Часом-часом по хіднику з дощок роздасть ся відгомін кроків одинокого прохожого, і як він не приналежний до місцевих жителїв то певно вилїзе з підворітниць громадка дітваків і буде довго глядїти в слїд за ним. А як деколи приключить ся заїхати сюди якому миршавому „ванцї“ то поспішно відчиняють ся всї ті зелені, синї, червоні рами і в вікнах показують ся голови цїкавих баб і дївок, яким ніяк не можна поминути такого надзвичайного видовища.

Всї горожане тої затишної закутини знають ся, бо вони всї тут родили ся і тут виросли. Се простий, патріярхальний народ, що нїчого не знає і не відає про сучасну культуру. Се майже все старовірцї, нащадки тих, що двіста лїт тому взад підняли ся проти никонївських новин і витерпіли і кнут і диби і костри і Сибір за двораменний хрест і подвійне алилуя.

Та без огляду на страшні переслїдуваня розкол розляв ся — як відомо — широкою струєю по цїлій Росиї і засїв трівко в первопрестольній столицї. Дїльницї, Преображенську і Рогожську, що одержали свої назви від двох розкольницьких „кладовищ“ можна назвати столицями старовірцїв, де проживають тайно їхнї сьвященики і епископи і збирають ся їхнї „вселенські“ собори.

Правда, сьвітова метушня починає вдирати ся і в сей останнїй захист старої побожности. Вечерами у сьвята старі і молоді збирають ся на вулицї і старики по східньому зви-

чаю порозкладають ся на приспах своїх домів погуторити годину-дві зі сусїдами, часто стрінеш уже теперка молодого фабричного чепурина з гармонїйкою в руках замість прадїдної балабайки і в жакетї з лискучими ґузиками, що зайняв місце старинного довгополого кабатика, а нїщо й згадувати про чоботи з високими запятками, які строго заборонені правовірним, як нїмецькі вигадки.

Ходять навіть поголоски, що деякі з них крадки курять і не страхають ся що вони через се подібні до диявола, якого житеписи сьвятих малюють усе з клубами диму, що видобувають ся з його нечистого рота. Старцї жалїбно похитують головами, зітхають і кажуть що наближаєть ся конець сьвіта, бо зіслабла давна побожність.

Зрештою господарі дому з мезанїном, про який ми висше згадали, не належать до корінних горожан тої патріярхальної закутини. Вони осїли тут недавно, та вже вспіли придбати собі прихильність сусїдів, як добрі, прості і богобоязливі люди.

Сїмя складаєть ся поки що лишень із мужа і жінки, та вони день у день дожидають приїзду старих родичів.

Жінка ще дуже молода, та вона прегарна, господарна хазяйка; муж — саратівський міщанин, років трийцяти двох-трьох, також гарний чоловік і як на свій вік дуже статочний. Він також видко разкольник; тютюну не курить, не голить ся, грамотний. Правда, він ходить у чоботях із запятками і в кабатї нїмецького крою. Та се може лишень „страха ради юдейска“ або може належить до якої небудь секти, що дозваляє на таку свободу.

Та одна обставина обертала се приятельське підозріне в цілковиту певність.

Сімя, як уже сказано, складало ся все із двоїх людей. А тимчасом не було й найменьшого сумніву, що в домі жило богато люда; поживу купували в такій скількости, що хоч і як ненаситні були б нутра богобоязливих подругів, вони самі ніяким чином не могли спотребувати все. До того ще приключало ся, що старі сусідки, дослухували ся в безсонні ночи, як скрипіли ворота і гримали візники, що приїздили до загадочного дімка і приводили когось видко з далека Хто би се міг бути? Правдоподібно „братя“, говорили собі крадком давні мешканці. Ніхто з них, розуміеть ся, не виговорить ся з тим перед сторожем, що стоїть на розї; він спільний ворог околиці, перед яким все повинно таїти ся.

І побожні горожани не помиляли ся, як думали, що тут не проста справа.

Справдї дім заняла ціла громада пустельників мінерів із заводу. Візники, що заїздили сюди ночами, привозили з двірця робітників, динаміт і знаряди конечні до замаху.

З того дому йшов Московський підкоп.

II.

Підкоп.

Підкоп під насип Московсько-Курської зелїзниці в цїли замаху на царський поїзд, що його почали коло половини вересня 1879 року і скінчили протягом двох місяців, се була лишень частина широкого пляна пятиродного за-

маху, який мали довершити підчас повороту Олександра II з Крима в Петербург (як числити лишень підприємства, де вживали динаміта).

Зелїзницю, якою йшов царський шлях, підмінували в трьох місцях, коло Москви, Олександровська і Одеси. Думали, що сим разом вже цар не вимотаєть ся. Та він вимотав ся завдяки складови непередвиджених обставин. Оба одеські підкопи, один під зелїзницею, другий в самому городї на Італїйський вулицї, якою мав цар їхати в повозї, прийшло ся закинути, бо він в Одесу не поїхав зовсїм. Коло Олександровська, де замахом кермував Желябов і Окладський, вибух не вдав ся ізза якихось хиб вибухових материй. Хоча сполучили ретязь у належну хвилю, переїхав царський поїзд щасливо понад пропастю, що на її дно мусів покотити ся при найменьшому потрясеню. Два иньші замахи не вдали ся також. Заходи коло висадженя в воздух камінного моста в Петербурзї, що їх орґанїзував Желябов і Тетерка не повели ся тому, що останнїй не в час став на місци; а заходи коло висадженя в воздух царського яхту коло Миколаївська, які робив Логовенко, відкрила полїция наслїдком припадкового труса, бо в тій самій кватирі йшов дріт ґальванїчної батериї, що була сполучена з міною. Лишень у Москві пощастило ся бодай виконати замах, хоча здавало ся, що тут було найтруднїйше, що небудь зробити.

Дімок, який пощастило ся купити, був у такому віддаленю від зелїзничого насипа, що земна робота була справдї єгипетська. Треба було безлїч людий, яких дуже тяжко було скривати з огляду на скріплений полїцийний надзір.

Не буду розказувати подробиць справи; їх можна знайти в тогочасних журналах і часописях. Вкажу лишень на дві, що характеристичні не лишень у сьому випадку, але й загалом у діяльности революціонерів.

Богато людий думає, що російські революціонери орудують великими грошевими засобами. Се найбільша помилка, а Московський підкоп найліпший доказ на се. Терористична борба коштує так богато, що нігілісти мусять літати з роззявленим ротом за сторублевим папірцем. Тому вони мусять бути дуже ощадні, хочаб і на рахунок власної безпечности.

Цілу великанську роботу при копаню Московського підкопа, разом із двома другими замахами на зелізниці, що їх готовили на падолист, обігнали всего 30.000 до 40.000 рублів, по вчисленю сюди і подорожий. Иньші меньші справи коштували ще меньше. З заходами коло увільненя Войнаральського, одного з засуджених у процесах 193-ох підчас його переїзда з Петербурга в Харківську центральну тюрму, була тяжка справа. Треба було купити пятеро коний, віз, оружє; удержувати безліч людий в Петербурзї, Москві, Курську і Харкові щоби слідити за рухами поліциї. Та все таки ся справа, по найдокладнійшим рахункам, які зложили орґанізациї люди, що її вели, коштувала поверх 4.500 рублїв. Щоби по можности вменшити розходи, терористи мусїли що так скажу, власною скірою латати щілини і дїри, які показували ся наслїдком надмірної ощадности. Так у Москві на конець не стало гроший і мусїли позичити їх і обдовжити той сам дім, з якого копали підкоп. Та при недвижимих заставах завсїгди переводить ся оглядини і оцїнку

маєтку, що його заставляють, а при тому доконче мусять бути присутні поліцийні урядники. Най кождий подумає сам про небезпеку такої грошевої операциї.

Ощадність у видатках на довершенє роботи доходила до останньої крайности. Приміром аж у самий останнїй час, коли люди зовсїм знемогли ся, вистарали ся сверла. З початку робили все лопатами. А тимчасом наслїдком безупинних дощів, міняна́ ґалєрия була все до половини залита водою, що протїкала з верху і збирала ся на днї. Треба було копати клячучи в водї, а деколи і лежати в студеному болотї, що переймало до кости студїню. До того ще нї один робітник не мав непромокного, нурцевого плаща, який хоронив би його від таких мук.

Прибори і знаряди, якими послугували ся до того, щоби підкоп повести в належному напрямі були такі, що з ними не взяв би ся за роботу нїякий сапер. Не було нї астролябії, нї компаса з квадрантом. Треба було вдоволити ся звичайним подорожним компасом, яким послугують ся при військових знимках.

При помочи того примітивного знаряда пощастило ся менше більше точно начеркнути головний напрям підкопа, якого держали ся в нутрі ґалєриї при помочи простих домородних олївниць.

Та все таки показало ся опісля, коли інжинєри оглядали підкоп по замаху, що він зроблений дуже гарно. Люди намагали там запопадливістю, де не доставало знарядів до працї; жвавий настрій духа додавав сили.

Сей дуже помиляєть ся, хто собі уявляє той страшний збір як такий, який звичайно

виводять на сценї заговірників. Всї збори нїгілїстів відріжняють ся незвичайною простотою і цїлковитою недостачею тої помпи, що така чужа загалом для російського характера, а ще більше для „нїгілїстів“.

Навіть у тих випадках, коли людям приходить ся важити головою, або прямо класти її на колоду, се все дїєть ся в нас звичайно без найменьшої тїни реторики. Нема натхнених бесїд. По що? Як річ зовсїм невідповідна, вони викликали би хиба насьмішку. На наших засїданях нема публики. Сходять ся свої люди, що знають ся наскрізь. По щож вправляти ся в красомовстві? По що тратити час на перебалакуваня того, що ясне як божий день? Мало коли рознесеть ся лишень у горячому, пристрастному тонї, яке небудь слово, або блисне іскра ентузиязма в чийому небудь зорі.

Надмірно краснорічиві, високопарні герої, якими люблять малювати „нїгілїстів“ чужосторонні романїсти, викликали би в нас не ентузиязм, як се їм приписують, але підозрінє про їхню щирість і повагу; звісно, що як пес забреше, то не вкусить. Якби на яких небудь таких сходинах, де річ йде про самі страшні справи, найшов ся чоловік, що не розуміє по російськи, то легко міг би їх уважати за спокійні сходини, на яких люди спокійно і звичайно розмовляють про найнешкіднїйші в сьвітї справи.

Коли повернемо до Московського підкопу, то ледви чи хто в силї прибільшити небезпеку, яка грозила мешканцям памятного дому. По російським законам, у випадку замаху на житє царя, жде всїх учасників, без огляду на вину, аж до тих, які про се знали і не донесли,

смертна кара. Смерть висіла над головами всїх, що працювали в підкопі і часами вони вже чули її холодний віддих і виділи, що ось-ось впадуть в її шпони. Всего на кілька днїв перед приїздом царя зайшла в дім поліция ізза якоїсь марної причини. Грабарів вспіли заховати під долівкою, так що сторож стрітив лишень ґаздів; все було в порядку і не викликало нїякого підозріня. А прецїнь досить було найменьшого неладу, одного тремтячого тона в голосї, щоби викликати підозріня, і спонукати стараннїйшу трусеницю, яка виявила би все.

В иньших випадках, як се видко зі справозданя з процеса 16-и треба було спекувати ся цїкавости побожних сусїдів, із чим так уміло справляла ся Перовська.

Всї учасники підкопа знали прегарно, яка судьба їх дожидає, колиб їх вислїдили: в одному кутї стояла фляшка з нітроґліцериною, яку мали сейчас розбити, наколи би поліция стала добувати ся до дверий.

Та без огляду на всю небезпеку, в страшному домі жило ся справдї весело. При обідї, коли зійшли ся всї разом, балакали і жартували, якби нїчого не було. Найчастїйше розлягав ся сріблистий сьміх Зофії Перовської, хоча в її кишенї спочивав набитий револьвер, яким вона мала в крайній потребі висадити все і всїх у воздух. Один робітник написав навіть щось у родї комічної поеми, в якій жартобливим тоном описує всї житєві недогоди і нещастя в підкопі.

———

Дні утечі.

I.

Раз вечером у половині січня 1880 року, — не пригадую собі докладно дня — зібрало ся за чаєм кількох російських еміґрантів, які проживали тоді в Женеві у свойого товариша Г.

Сходини були доволї численні — семеро чи осьмеро людий — і доволї веселі, що не часто приключаєть ся на еміґрантських сходинах. Гарна Ревека Г., наша хазяйка, засїла за фортепян, на якім грала досить гарно і висловно і заспівала кілька українських пісень; музика зворушила всїх. Жартували, сьміяли ся. Головний предмет розмови, се була утеча одного нашого товариша з Сибіра, про яку ми довідали ся як раз того дня.

Коли вже переговорили всї подробиці, про які ми дізнали ся і вичерпали всї уваги, замітки, догади і домисли, настала хвиля тої мертвої, глухої мовчанки, про яку говорять у Росиї „вродив ся дурак“ або „перелетів спокійний ангел“ — по вподобі.

Тоді під впливом розмови про утечу нашого товариша прийшла менї до голови думка піддати внесок присутним, між якими були Крапоткін і Бахановський, щоби почати оповіданя про власні утечі. Майже у кождого були свої пригоди, так, що вечір заповідав ся інтересно. Мій внесок приняли з голосним признанєм.

Крапоткін довго відказував ся; казав, що йому вже тільки разів доводило ся оповідати про свою утечу, що вона йому вже порядно надоїла. Та ми так його вчепили ся, що в кінци мусїв подати ся.

„Рішучий намір втїкати за всяку цїну, зачав він, не покидав мене від першого дня мойого увязненя. Та коли є у сьвітї що небудь неможливе, то утеча з Петропавловської кріпости. Я укладав пляни або радше будував воздушні палати, бо годї було самому не порозуміти, які вони фантастичні. Так минуло три роки. Тюрма так підкосила моє здоровля, яке все було доволї слабе, що я не міг майже нїчого їсти і ледви держав ся на ногах. На щастє перенесли мене з початком 1876 р. в Миколаївський шпиталь. В кілька місяцїв менї там значно полїпшило ся, та я напружував усї сили, щоби подобати на вмираючого. Я ледви волочив ноги, говорив ледви чутним шепотом, немов би менї тяжко було повертати язиком. Дїло в тому, що в мене з новою силою прокинула ся думка про втечу, а що догляд у шпиталю був без порівнаня меньший як у кріпости, то треба було робити все, щоби лишити ся тут можливо як найдовше.

„Лїкар наказав менї щоденні прогульки і що дня з полудня вивозили мене на велике шпитальне подвірє. Уоружений вартівник не покидав мене анї на хвилину. Я зачав вважливо розглядати цїле окружене і все мав на прикметї сю невідступну думку про втечу.

„Подвірє було просторе. Звичайно зачинені ворота, були тепер відчинені тому, що тодї (се було в червнї) звозили до шпиталя дрова на зиму. Та що довіз мав покінчити ся

через тиждень-два, не поставили коло воріт вартівника. Се було найбільше щастє.

„Я ходив по подвірю як раз проти воріт. Вартівник постійно чепів коло мене; ходив поміж мною і воротами. Та що я лазив повільнїйше як черепаха, що звісно втомляє здорового чоловіка більше, як найшвидший хід, то вояк брав ся на такі викрути: він ходив по рівнобіжній лінії з моєю та на пять кроків близше до воріт. Через те він міг продовжити свою дорогу на десять кроків проти моєї, без нїякої небезпеки для охорони, бо на кождому кінці своєї лінії він був у такому віддаленю від воріт як я. Се обчисленє, яке вартівник зробив, очевидно на око було теоретично зовсїм вірне. Та я уявляв собі, що коли ми оба станемо бігти, вояк інстинктовно схоче мене як найшвидше піймати і тому кинеть ся на мене, замість щоби бігти прямо до воріт і перетяти менї дорогу. Тим способом він оббіжить два боки трикутника, а я лиш один.

„Так була тут по моїй сторонї перевага. Я міг числити, що при однаковій швидкости бігу, я добіжу до воріт швидше як вартівник. Правду сказати я сподївав ся бігти швидше, та не був певний того, бо все ще був дуже знесилений.

„Як би коло воріт, думав я, ждав на мене повіз, в який можна легко скочити, то може бути і втечу.

„Коли я збирав ся післати до приятелїв лист із першим нарисом пляна, одержав від них картку, що й вони продумують над чимсь подібним.

„Почала ся переписка. Не буду розказувати про пляни і проєкти, які робило ся і від-

кидало ся; їх була така безлїч! Треба було розібрати деякі питаня; чи має хто з наших дістати ся на подвірє, як деякі предкладали, щоби сяк або так з'упинити вартівника? де буде стояти повіз: коло воріт чи на розї шпиталя, де не буде так впадати в очи? чи буде в ньому сидїти хто небудь із наших, крім візника?

„Я предложив найпростїйший і найзвичайнїйший плян, який в кінци і приняли. На подвірє нїхто не буде входити. Повіз буде мене дожидати коло самих воріт, бо я вважав себе за слабого, щоби добігти до рога. Один із моїх найближших приятелїв, небіщик Орест Ваймар, мав сидїти в ньому як пан, щоби, коли буде треба, помогти менї до нього швидше влїзти, а головно одягнути мене скоро лишень скочу, тому що я мусїв тїкати в самому білю.

„У шпиталю не давали нам нїчого крім довгого шпитального шляфрока. Се був незграбний міх, широкий, недогідний і такий довгий, що я підчас прохода мусїв двигати в руках свій власний хвіст. Годї було й думати тїкати в такому уборі. Його треба було скинути, заким кину ся до воріт, та се треба було зробити мигом блискавки, тому, що одна секунда могла все запропастити. Протягом кількох днїв я вправляв ся у своїй кімнатї і добирав найлїпшого способу виконаня тої операциї.

„Я впевнив ся, що аби її як найшвидше виконати, треба її роздїлити на три елєментарні рухи, як се роблять вояки при оружних вправах: раз, два, три.

„Лишало ся ще найтяжше — вибрати хвилю. Се, очевидно, було залежне від стану вулиць, якими нам треба було переїздити.

Валка з дровами, поліцийна патруля, кінний козак, — те все могло занапастити справу тим більше, що вулиці, якими ми мали їхати, були дуже вузкі і круті. І так треба було вважливо розглянути цїлу лінію дороги і повідомити мене, чи вона вільна від перешкод. В тій цїли на чотирьох ріжних точках розставили вартівників. Пятий вартівник переймав від попередних сиґнали і мав менї дати остаточний знак. На останнїй сиґнал вибрали червоний бальоник, які купують для дїтий.

„Я з моєї сторони домагав ся, щоби поставили шестого вартівника трохи подальше при кінцї одного маленького закутка тому, що по мойому обчисленю, сей закуток був завдовшки такий, що віз, який заїхав би в нього у хвилї, коли наш повіз ворухнеть ся з місця, мусїв би нам загородити дорогу; він не вспів би виїхати на кінець закутка, заки ми переїхали би нашу дорогу від шпиталя до початку того закутка. Та що було мало людий, не поставили того шестого вартівника.

„В означеному днї я вийшов на прохід сильно зворушений і повен надїй. Гляджу на се місце, звідки мав зняти ся в гору червоний бальоник — не має нїчого! Мій прохід кінчаєть ся — не має нїчого! Він уже скінчив ся, а з ним розвіяли ся і всї мої надії. При сїй вразливости, яка є прикметою всїх вязнїв, я пускав ся на домисли, з яких один був сумнїйший від другого і не сумнївав ся й на хвилину, що все пропало і не вернеть ся.

„В сути річи показало ся, що се була справдї дурниця. Дивним припадком не могли наші роздобути нї в гостинницї нї в нїякому склепі з забавками, які збігали за той ранок,

червоного бальоника. Всюди подибали лишень білі і синї бальоники, яких наші не хотїли брати і зовсїм справедливо, тому, що на нїякий випадок не слїд зміняти сиґналів, хоч би і в найменьших подробицях, Похапцем забігли до маґазина з ґутаперховими виробами, купили червону ґумову пилку і напустили в неї ґазу, який самі зробили. Та бальон зроблений сим способом був такий поганий, що коли вартівник пустив шнурок, він замість летїти в гору, підняв ся все на кілька аршинів, впав на землю і не досяг вершка шпитальної огорожі. Розлючений вартівник ухопив бальон і трібував підкинути його в гору рукою. Та се йому тим меньше не пощастило ся.

„Сьому припадкови я завдячую кілька годин муки та заразом і моє спасенє тому, що як раз у тій хвилї, коли вартівник пустив бальон, валка з дровами в'їхала в той довгий закуток, де не поставили вартівника. Вона була-б нам загородила дорогу і без найменьшого сумнїву все було б пропало.

„Слїдувала проволока на переписку про конечні зміни. Розумієть ся поставили нового вартівника при кінцї закутка. Та се приневолило їх змінити цїлий плян, бо було неможливо за муром, з відки мали менї дати останнїй сиґнал, добачити сиґнали усїх пятьох вартівників. Треба було або побільшити число вартівників ізза передачі сиґналів або змінити останнїй сиґнал.

„Вибрали се останнє.

„Один із наших товаришів найняв кімнату на третьому поверсї напроти шпиталя. З її вікон можна було доглянути не лишень усїх пятьох вартівників, але й подвірє, де я про-

ходив ся. Сиґнали мала передавати скрипка, на якій мав наш товариш грати, коли всї сиґнали будуть сприяти, а сейчас перервати музику, коли один із них не буде сприяти. Сей спосіб мав ще й сю прикмету, що подавав звістку про весь час догідний для втечі, полишав отже мечї самому вибір найдогіднїйшої хвилї.

„Першого дня, коли все було підготовлене і повіз дожидав мене перед воротами, я сам приневолив приятелїв пережити кілька поганих хвиль; моя недуга змогла ся і я був такий безсильний, що не рішив ся на остаточну пробу. Тому я зовсїм не вийшов на прохід, а наші думали, що поліция вислїдила що небудь і тому мене не вивели на подвіре.

„В два дни потім менї поліпшило ся і я постановив використати сю перерву в моїй недузї.

„Я підготовив усе: попідвязував черевики, розпоров денеде шляфрок, щоби його легше скинути, одним словом — усе.

„Мене вивели на прохід. Лишень вийшов я на подвіре, сейчас почув скрипку. Музика трівала пять хвиль, та я не хотїв користати з першої догідної хвилї, бо з початку інстинктовно надзір все трохи бачнїйший. Та ось скрипка замовкла; в дві хвилї потім в'їхало на подвіре кілька возів із дровами. Скрипка знова заграла.

„Сим разом я постановив користувати ся хвилею. Поглянув на сторожа; він ходив по звичайній лїнїї на пять кроків віддаленя поміж мною і ворітьми. Я поглянув на його оружє. Воно було набите; я знав се. Вистрілить чи нї? Правдоподібно нї, бо на такій малій просторони все буде сподївати ся мене піймати.

Баґнет був небезпечнїйший на випадок, як би в сїй очайдушній погонї мене опустили сили. Та я мав обчислене і на се. Як лишу ся в тюрмі, то певно вмру. „Тепер або нїколи“ сказав я до себе. Ловлю шляфрок: раз!

„Нараз замовкла скрипка.

„Я опустив руки і почув таку втому немов би підняв найбільший тягар.

„По одному закутку перейшла полїцийна патруля. За хвилю знова заграла скрипка.

„Ну тепер уже час!

„Вартівник дійшов до кінця своєї лїнії. Я за шляфрок: раз, два, три. Шляфрока немов би не було, а я стрілою до воріт. Крик, вереск вартівника розлягаєть ся за моїми плечами. Він кинув ся ловити мене, як я думав, замість щоби бігти на поперек до воріт і так пустив мене два кроки на перед. Та я був такий недужий, що наші, які з завмерлим серцем приглядали ся з гори тій шаленій погонї, казали, що вартівник був віддалений від мене на три кроки і що його баґнет, який він висунув на перід, мало що не дотикав ся до мене. Я того всего не бачив. Я чув лишень його дикий крик, а також крик візників, що складали дрова на подвірю.

„Коли я підбіг до воріт, і побачив повіз, завагав ся в першу хвилю — чи се наші, бо не міг пізнати мого приятеля в офіцирі, що сидів у повозї. Щоби його приневолити обернути ся, я сплеснув у долонї, на превелике здивоване наших, що слїдили за тою сценою і уважали се за прояв радости. Офіцир обертаєть ся, я його пізнаю і в сїй хвилї я вже в повозї. Кінь пімчав як вихор і я почув на моїх плечах московський плащ, що його дер-

жав мій приятель на поготові разом із офіцирською шапкою.

„Як я потім довідав ся, у шпитали напудили ся несподгадано. Вартовий офіцир вибіг на крик вартівника з цілою вартою і скоро довідав ся, яка справа, зовсїм стратив голову, рвав на собі волосє і кричав:

„Я пропав, я пропав! Біжіть, ловіть його, ловіть!

„Та не був спосібний видати найменьшого розказу. Один із наших, той самий сиґнальник, що грав на скрипцї, швидко збіг на долину, підійшов до офіцира, став журити ся разом із ним його долею і допитувати ся: що стало ся? хто втїк? як? коли? куди? і т. и. а офіцир не при собі з розпуки відповідав йому і так марнував дорогоцїнний час.

„Якась, стара баба давала страшну раду.

„Ну і що, покрутять ся, покрутять і виїдуть на Невський. Се вже певно. Відпряжіть конї від трамвая (коло шпиталя як раз стояв трамвай) і женїть їм навповперек. Щож тут простїйше.

„І ми справдї як раз так їхали. На щастє нїхто не послухав ради бистроумної відьми.

II.

Коли Крапоткін скінчив своє оповіданє прийшла черга на Івана Бохановського, якого називали козаком, бо був родом із України і справдї подабав на давних козаків тої землї своєю відвагою, незломною холоднокровністю, а також своєю мовчаливістю.

Всї звернули ся до нього. Він вийняв із рота свою маленьку деревляну люльку.

Та справдї менї нїчого розказувати, заговорив. Прийшов Михайло, забрав нас і вивів; ось і все.

Нї, нї загукали ми -- розказуй все по черзї.

Козак побачив, що нїяк не викрутить ся, поволи набив свою люльку, як чоловік, що збираєть ся в далеку дорогу, закурив, стрібував чи добре тягне і почав своє оповіданє, що містило в собі може бути більше слів, як він їх виповів за пів року.

„Михайло — говорив він — вступив на службу до тюрми на два місяцї перед нашою утечею. Не легке дїло було його сюди вкрутити. Та в кінци пощастило ся йому дістати ся на службу в тюрму з фалшивим пашпортом Фоменка найперш за простого робітника — опісля сторожа.

„Тут своєю пильністю в сповнюваню обовязків і бездоганним поведенєм з'єднав собі таку прихильність всего начальства, що за місяць зробили його вже ключником у коритарі кримінальних злочинцїв.

„Щоби дати наглядний доказ своїх прегарних душевних прикмет вязничному дозорцеви пішов раз Михайло за порадою Стефановича до нього з доносом, а тимчасом Стефанович навмисне писав у своїй кімнатї якусь невинну картку.

„Ваше благородіє, сказав Михайло, у нас не гарно.

„Що таке? перелякав ся дозорець.

„Полїтичні пишуть.

„Хто, хто? питав дозорець.

„Стефанович.

„Ну, та най собі пише і махнув рукою.

„Треба сказати, що положенє політичних вязнів було тоді в київський тюрмі зовсім незвичайне. Терор, що з початку так перепудив малих урядників, розсіяв такий панічний страх по Київі, що всї від прокуратора до тюремного дозорця скакали перед нами на задних лапах, бо бояли ся, що їх убють за першим нашим знаком. Тому коли дозорець дізнав ся, що пише не хто иньший, тілько Стефанович, якого бояли ся найбільше, не хотїв трусити у нього. Та Михайло підбив собі від того дня серце свойого начальника.

„Щоби нас, політичних, по можности не дразнити, призначив для нас за ключника якогось Микиту, чудового чоловіка, доброго як ягня. Та треба було за всяку цїну його спекати ся, на його місце прийшов би найправдоподібнїйше Михайло.

„Та допровадити до зміни Микити, се була не легка справа. Той добряга не зробив нам нїколи найменьшої кривди. Тодї ми почали нахабно видумувати на нього всякі дурницї, жалували ся на нього дозорцеви, який його лаяв, грозив йому, хоч той не був нї душею нї тїлом винуватий. Та замість того, щоби наш Микита розлютив ся на нас і зробив якусь помилку як ми сподївали ся, він зносив усе лагідно і говорив:

„Христос терпів і я буду терпіти.

„Ми були прямо в розпуцї. В кінци Валєриян Осїнський, що поза тюрмою орґанїзував нашу утечу, впав на думку піти до гостинницї, куди ходив Микита; якось немов би припадково познайомив ся з ним і сказав, що шукає до-

зорця до сїльської цукроварнї. Умови були такі користні, що Микита зловив ся на вудку. Дістав гроші на дорогу і місячну платню на перід і покинув службу в тюрмі, бо треба було сейчас їхати. Та тут приключила ся якась перешкода, потім друга, третя поки ми не втекли і тодї йому звернули пашпорт із карткою, що тепер від нього більш нїчого не потребують. Чому, — він певно догадав ся сам.

„Як його місце було вільне, прийшов дозорець до Стефановича і Дайча поговорити з ними по приятельськи про наслїдника.

„Правда, що Фоменко (Михайло) на се відповідний?

„Стефанович скривив ся і процїдив крізь зуби:

„Як кажуть шпіон.

„Що кажете! він чудовий чоловік — боронив його дозорець.

„Михайла зробили ключником у коритарі полїтичних.

„Що найтяжше зробило ся, та ще не все. Михайло міг нам повідчиняти двері наших клїток, але як видістати ся чотиром із тюрми обставленої військовою вартою?

„Та годї було тратити й хвилину часу. Положенє Михайла було незвичайно небезпечне. Тюрма була битком набита полїтичними всякого рода і всякої катеґориї від молодих людий, що їх увязнили за першим лїпшим підозрінєм аж до революціонерів, що були поважно скомпромітовані. Були се найріжнороднїйші люди і богато пізнало Михайла, бо стрічали ся з ним давнїйше. Правда нїчого було бояти ся прямого доносу, бо Михайло, як чоловік, від давна нелеґальний, обертав ся лишень у кружку

своїх. Та хто міг ручити за незловільну балаканку, а власне в такому незвичайному випадку.

„Ми сиділи як на жарі.

„Треба було покористувати ся догідними обставинами, які склали ся через Михайла, і тому як він лишень обзнайомив ся зі своєю службою, ми визначили ніч до утечі.

„Вийти з тюрми було найлїпше переодїтими за вартівників, що зміняють ся. Михайло роздобув для двох із нас військовий убір, та два другі мусїли йти в чому були. Для всїх чотирьох була лиш одна шабля, та ми постановили не відтягати довше.

„Вечером, в означений день, приніс нам Михайло військові убори. Ми передягнули ся, поробили з одягів, які лишали, опудала і положили їх на постїль, щоби сторожі як глянуть рано у віконце думали, що ми спимо.

„Коло півночи прийшов по нас Михайло. Та тут склала ся недожидана перешкода. Стійник, що мусїв цїлу ніч не спати, зайшов як раз у коритар і не показував найменьшої охоти забирати ся.

„Тодї Стефанович упустив мов би мимо волї розірвану книжку в сад. Вона впала на землю і розсипала ся, а Стефанович звернув ся до Михайла з просьбою зараз її принести. Михайло післав за нею стійника і як він збирав картки, ми без гуку вийшли з клїток і прямували до виходу.

„Коли ми переходили через долїшний коритар, склала ся страшна пригода; там висїв мотуз від звінка, в який звонять на трівогу. В переходї попід саму стїну, серед глубокої темноти, я спотикнув ся несподївано. Витягаю

інстинктовно руки наперід, чую що щось доторкаєть ся до моїх пальців, ловлю ся, щоби не повалити ся і нараз по цілій тюрмі розносить ся звінкий голос. То був мотуз від сиґнального звона! Ляк, стид, комізм нашого нещастя, як блискавка перемчали ся поперід мої очи. Ми були переконані, що все — пропало. Вже чути було в коритарі голоси вартівників, вояків, що сквапно зривали ся. Та Михайло не змішав ся. Казав нам поховати ся, де хто може, а сам побіг на вартівню сказати, що він припадково зачепив за мотуз. Швидко все втихомирило ся. Та тут нова біда; ми поховали ся де попало і мало що не заблудили в темноті, як прийшло виходити. Михайло мусів доволї довго бігати з одного кінця в другий, щоби нас знова разом позбирати.

„В кінци ми знова уставили ся в два ряди і пішли дальше. Лишила ся ще найтяжша річ; перейти через тюремні ворота коло сторожа і вартівника. Та се пощастило ся нам, що й годї ліпше. На розказ Михайла дав нам сторож ключі від хвіртки, а вартівник, що стояв у своїй будцї, не звернув уваги, анї на наш дивний убір, анї на незвичайний час нашого виходу, бо ще був час на зміну варти.

„Ледви ми увійшли кілька кроків, як нараз немов би виросла з під землї перед нами чорна постать, в офіцирській шапцї. Розгортає плащ і ми бачимо прегарну голову Валерияна Осїнського, що яснїв із радости і простягав до нас руки. Він дожидав нас із возом, який завіз нас на беріг Днїпра; там колисав ся човен приладжений на довгу дорогу і заосмотрений у всякі запаси.

„За хвилю ми плили серединою широкої ріки і кермували на полудне. Та водна дорога трівала з тиждень. На ніч витягали ми човен в корчі, що ростуть на берегах і клали ся спочивати на кілька годин. Через день гребли, що сили, а як побачили на виднокрузі дим із парівця, ховали ся в високий очерет, який обріс Дніпро.

„Прибувши до Кременчуга, ми стрінули там Валєрияна Осінського, що приїхав зелізницею з пашпортом і зі всім, чого потреба.

„Від нього ми дізнали ся, що в Київі перевернули все горі ногами, так шукали за нами, поліция була певна, що ми сховали ся в городі.

„В тюрмі завважали нашу втечу аж пізним ранком. Коли побачили, що разом із нами пропав Михайло, ніхто не догадав ся, в чому діло. Він з'умів з'єднати собі таке довірє, що дозорець і вся прислуга були певні, що ми його вбили, щоби могли втікати і даремно шукали всюди його трупа.

„Колиж стали провірювати його пашпорт і показало ся, що він фальшивий, зрозуміли всі незрозумілу досі тайну нашого зникненя.

„Дозорець ходив кілька днів як божевільний і лишень говорив:

„А був отвертий немов скринка!“

Так закінчив козак своє оповіданє. По ньому говорили иньші, але що їхні пригоди мало цікаві, а в нас мало місця, то не будемо переповідати їхніх оповідань.

Переховники.

Ми знова в Петербурзї. Тяжкі були часи. Поліция наступала менї на пяти. Я мусїв уже двічи зміняти помешканя і пашпорт.

Та я не міг виїхати нікуди на провінцию, бо в моїх руках була справа, якої не було кому передати. До того ще жаль менї було полишити той чудовий город, з його нервовим, кипучим житєм, хоч на вид спокійний і холодний.

Я надїяв ся, що нагінка, яку періодично перебуває кождий нелеґальний, поволи зменшить ся і що я буду в спромозї переждати бурю і відсидїти без помочи „переховників“.

Та що се за „переховники“?

То велика кляса людий найріжнороднїйших станів від аристократів і всяких вельмож до низьких, а навіть і поліцийних урядників, що спочувають революцийним ідеям, але з ріжних причин не беруть удїлу в борбі та користують ся своїм безпечним становищем, щоби переховати у себе як небезпечних людий, так і небезпечні папери. Треба би цілої книги, щоб описати подрібно той ориґінальний свойого рода сьвіт, досить численний і відай далеко більше перістий, як сьвіт справдїшних революціонерів. Розкажу дещо про тих переховників, з якими я стрічав ся в ті днї, які описую.

I.

Я сидїв рано за чайом, коли в мою кімнату ввійшов „Двірник“ — не справдїшний двірник, але

один із найлюбійших і найдіяльнійших членів нашого кружка і мій найбільший приятель Олександер Михайлів, якого жартом прозвали „Двірник“ за се, що пильно доглядав, аби ми виповняли всї правила обережности, які наказує наш статут. Що стало ся? запитав я і подав йому склянку чаю. Я добре знав, що без дїла, не прийшов би „Двірник“ до мене.

— За тобою дуже слїдять, відповів він. Се мусить покінчити ся, я прийшов перевести тебе в безпечне місце.

Я так і думав. Та що всякому хочеть ся бути по можности як найдовше на волї, я не зараз піддав ся, але домагав ся від мого гостя пояснень.

Він попивав чай і розповідав вислїдки своїх дослїдів. Я від часу до часу ставляв до нього маленькі питаня, щоби собі виробити належний суд про небезпеку, яка менї грозить. Житє революціонера таке небезпечне, що хотївши звертати увагу на всяку дрібницю, то вже лїпше від разу зробити собі кінець. Правду сказати, не приключило ся нїчо незвичайне і в даному випадкови. Правда, за мною слїдили, та ще все могло добре покінчити ся і як би замість „Двірника“ прийшов до мене хто иньший, я запротестував би і правдоподібно лишив би ся ще якийсь час у свойому помешканю. Та „Двірник“ не любив жартів і я мусїв піддати ся по кількох даремних пробах опору.

Кудиж мене поведеш? запитав я.

До Буцефала.

Не доставало ще лишень сього. Я зітхнув тяжко при думцї про гірку долю, яка мене чекає. Буцефал — се був один колеґіяльний

радник Тараканов*), що служив у міністерстві внутрішних справ. Його прозвали Буцефалом, бо він як кінь Македонського Олександра бояв ся власної тїни.

Він був трусливий як заяць і бояв ся рішучо всего. Бояв ся підійти до відчиненого вікна, зі страху перед продувом; не їздив парівцем, бо бояв ся, що втопить ся; не їв риби бо бояв ся, що вдавить ся; не женив ся, бо бояв ся зради.

Та як горячий приклонник Чернишевського він спочував зі всеї душі революцийному рухови, а що знав особисто богато революціонерів, принимав ся радо ролї переховника і треба сказати, що він був один із найпевнїйших. Його суспільне становище, а ще більше звісна всїм лякливість, яка усувала найменьше підозрінє прихильности до збуреня основ, робила його дім зовсїм безпечним.

Тараканов знав дуже добре, що йому не грозить нїщо, та все вважав за конечне стерегти ся як найбільше і всюди видїв шпіонів. Легко собі представити, яке приємне було житє тих, що попали ся під опіку такого арґуса.

Я зробив „Двірникови“ увагу, що відай булоб лїпше підіждати до вечера, доки шпіони, яких він бачив коло моєї хати, не заберуть ся. Та він відповів ляконїчним „нї“ і додав, що за шпіонів він відповідає.

Не було що робити. Ми випили чай і стали „прочищувати“ кімнату т. є. нищити все, з чого моглиб жандарми сяк або так скористати. Потім я попросив хазяйку і сказав, що виїзджаю

---

*) Ізза зрозумілих причин імена і деякі подробиці в сьому оповіданю змінені.

на короткий час на село і що їй напишу на випадок, колиб там мав лишити ся. Ми вийшли.

Ледви вспіли ввійти кілька кроків, як я побачив у вікні одного маґазина двох молодців, що пильно розглядали товари, виставлені за шибою. „Двірник“ повернув головою в їхній бік: — вони — мовляв; опісля витяг бороду в перід, що значило: нам не завадить приспішити хід.

Почала ся погоня — сцена не цікава, щоби її аж описувати і дуже звичайна в житю революціонера, щоби нею непокоїти ся, і то ще в товаристві такого справного мисливця як мій товариш.

„Двірник“, як то кажуть, дідька з'їв в тому всему, що відносить ся до борби з поліциєю і шпіонами. Він мав широкі відомости з тої области, які собі добув довгою і невтомимою наукою. Раз найняв собі помешкане проти начальника тайної поліциї і довгий час цілими днями робив досліди над усіми, що там заходили і виходили з відти, тому знав із вида велике число петербурських шпіонів. Він слідив пильно їхні рухи і вмів розповісти про се все не мало цікавого, як їх упорядкував по характеру, манєрі слідженя і т. п. Він вмів пізнати шпіона за першим поглядом, часто по зовсім ненаглядних прикметах, немов куперівські червоноскірі, в борбі з ворожим племенем. В додатку знав Петербург, як свої пять пальців і памятав чисто всї перехідні подвіря, які протягом якогось часу були предметом його подрібних студий.

Перейшовши через кілька таких подвір і зробивши кілька закрутів, то пішки, то возом, ми за якої пів години „замели свій слїд“, себ то

остаточно спекали ся шпіонів. Аж тоді ми справили ся прямо до Тараканова. По безлічі всяких обережностей, знаків і сиґналів, до яких „Двірник“ мав слабість, ми зайшли на конець в його хату.

Тараканов, чоловік років около 35, не високого росту, товстий і повновидий, вже дожидав нас, бо його звістили на перід про наш прихід.

Він сам відчинив двері і швидко завів нас в одну з задних кімнат. Се була злишна обережність, бо він був лиш сам один у своїй невеличкій хаті; та Тараканов не міг обійти ся без обережностий.

Ми знали ся трохи вже давнійше і тому не треба було знайомити ся. Перш усего запитав Тараканов, чи нас хто не бачив, як ми йшли по сходах.

Знаєте, сказав многозначно, там на долині мешкає дівчина, смаглява з такими пристрасними очима — цьвіточньця або модистка, хто її знає. Завсїгди оглядає мене, як я переходжу. Я пересьвідчений, що се шпіонка.

Наша відмовна відповідь, видко, заспокоїла його: та все таки він звернув ся до мене і сказав, із поважним виразом лиця:

На всякий випадок ви не потребуєте виходити. В день може вас підглянути та дївчина, в вечір сторож, а той вже певно на службі поліциї. Тут дуже небезпечно. Все чого потребуєте, я вам сам принесу.

Я смирно похитав головою, тим більше, що чув на собі строгий погляд „Двірника“.

Коли той відійшов, Тараканов завів мене в призначену для мене кімнату, де я знайшов столик до писаня, кілька книг із політичної

економії і канапу, що мала мені бути за ліжко.

Кілька днів тому відправив Тараканов свою кухарку; жартівники говорили, що він підозрівав її о шпіонство. Та Тараканов перечив тому, казав, що се все неправда і що він відправив її тому, бо його обкрадала. Та він і не старав ся найти иньшу прислугу, а брав обід із сусїдної реставрациї. Вірний раз заведеному порядкови, мій хозяїн швидко вийшов із хати і обіцяв ся над вечір повернути. На вулицях позасьвічували ліхтарні, а його все ще не було. Я зачав вже бояти ся, як нараз двері відчинили ся і він став переді мною здоровий і цїлий.

Я привитав його радісно і розповів про мій страх.

Видите, я нїколи не вертаю домів прямо, відповів, — бою ся, щоби не слїдили і все люблю малий закрут. Ну, а ясно, що нинї в такому випадку я зробив більший закрут.

Я не міг не усьміхнути ся, почувши признанє того чесного дивака. В своїй обережности він подабав на лїкаря, який напихав би себе своїми власними лїками, щоби вилїчити свойого пацієнта.

Цїлий вечір ми провели разом і говорили про ріжні річи. За кождим найменьшим шелестом Тараканов лякав ся і надслухував. Я старав ся його успокоїти і казав, що рішучо нема чого бояти ся.

Знаю, батьку, відповідав простодушно; як би не се, я не запросив би вас до себе: та щож зроблю? Бою ся.

Ми розстали ся коло дванайцятої години. Цїлий час, доки не заснув, чув я кроки мойого хозяїна, що ходив по кімнатї.

Коли він другого дня по чаю пішов в уряд, зайшов до мене „Двірник“ із припорученєм — написати маленьку статейку по причинї одної недавної події і приніс конечно потрібні материяли, часами і книжки. Я подякував йому сердечно, як за відвідини, так і за роботу, що менї приніс і просив його, аби зайшов знова, як можливо, завтра або позавтра і обіцяв скінчити до того часу роботу.

Я писав пильно цїлий вечір і добру пайку ночи та від часу до часу зачував, як Тараканов перекидав ся на своїй постелї з боку на бік.

Вдарила друга година, трета, четверта, а він все ще не спав. Що за причина? Яж не міг його непокоїти, бо я навмисно взув його виступки. Не могло йому бути на завадї і сьвітло, бо двері від моєї кімнати були щільно зачинені. Чи він не занедужав? Я пригадав собі, що він попередного дня досить зле виглядав, але я тодї не звернув на се уваги.

Рано збудив мене стукіт посуди, яку хазяїн приготовляв до чаю. Я швидко одягнув ся і ввійшов в їдальню.

Він справдї виглядав погано; зовсїм змарнїв, поблїд, а навіть пожовк; очи запали ся, а вираз лиця був дуже сумний.

Що з вами? запитав я його.

Нїчо.

Як нїчо? Та погляньте на себе в зеркало в могилу складають кращих. Та ви й не спали до четвертої години.

Лїпше скажіть не спав цїлу ніч.

Ну, то ви нездужаєте.

Нї, я прямо не можу спати, як у мене хто є.

Тепер я зрозумів усе.

Я вам дуже вдячний, сказав я і сильно стиснув його руку, та я не хочу більше вас непокоїти і сейчас від вас забираю ся.

Що? що? Нї, будьте ласкаві, не робіть того. Колиб я був знав, що ви се так порозумієте, я не сказав би вам нї слова. Ви маєте лишити ся у мене. Се все дурниці.

Алеж ви можете поважно занедужати.

Не лякайте ся. Найперш я можу спати в день, а в кінци ще лїпше взяти на ніч який лїк.

Потім оповідали менї, що він справдї в таких випадках брав хльораль, як уже не міг видержати.

На тому розмова покінчила ся.

Я глядїв на Тараканова з почутєм подиву і глубокого поважаня. Той чоловік був забавний ізза своєї трусливости та за се яке дивне було його самовідрекене.

Я знав, що двері його хати були все відчинені для всїх, що попали ся в такі відносини як я і декого з наших він передержував цїлими тижнями. Скільки мусїв мати той чоловік моральної сили, щоби наражати ся добровільно на такі муки страху?

Коли другого дня прийшов „Двірник“ по рукопись, я сказав йому, що за нї защо не хочу лишити ся тут довше і просив його пошукати менї як найшвидше иньшого захисту.

На моє превелике здивоване „Двірник“ згодив ся на се без особлившого опору.

Я сього дня бачив ся з Сєровим, сказав; — він розвідував ся про тебе. Як хочеш, я поговорю з ним.

Годі було й придумати щось ліпше. Справу швидко полагодили і за два дні я вже дістав прихильну відповідь від Сєрова.

Я сказав Тараканову, що мушу на якийсь час виїхати в справах із Петербурга і розпращав ся з ним по приятельськи.

До побаченя! до побаченя! говорив на пращанє. Щасливої дороги. Дожидаю вас по повороті. Не забувайте, що я завсїгди на ваші услуги.

Під ослоною нічної темноти я покинув його житло. Сим разом мене нїхто не проводив, бо я знав адрес Сєрова, з яким від давна був у великій приязни.

II.

В залитій яскравим сьвітлом кімнаті, кругом великого стола, на якому виблискував кипучий самовар, сиділо декільки людий — ціла сїм'я Сєрова і двох-трьох близьких приятелів. За моєю появою, хазяїн встав менї на стрічу і втїшно простягнув обі руки.

Борис Сєров, се був уже не молодий чоловік. Його довге, густе волосє було майже зовсїм біле. Та не роки посріблили сю львину голову, бо Сєрову ледви переступило на пяту десятку. Він належав до руху ще в перших роках царюваня Олександра II. Коло 1861 року, як військовий лїкар у Казанї, брав діяльну участь у військовій змові Іваницького і Чернїка, в тому уваги гідному епізоді російського рево-

люцийного руху. про який, на жаль, майже зовсїм забуло нинїшне поколїнє. Сєрову що сам лишень якимось чудом вратував ся, довело ся глядїти власними очима на безпощадний суд правительства над усїми його товаришами. Швидко потім він переселив ся в Петербург. Та від того часу він усе був на прикметї в поліциї. яка майже що року переводила в нього трусеницю. Десять разів його арештували і замикали в кріпость, та арешт обмежував ся все на кілька днїв. Сєров був старий вовк і жандармам не пощастило ся нїколи роздобути яких небудь доказів против нього. Правда, він уже не брав дїяльної участи в руху, бо роки постійних проб, що покінчили ся невдачно, вбили в ньому се, що дає душу всякій революцийній роботї — віру. Від палкого молодечого ентузиязма він дійшов до того убійчого скептицизма, який є справдїшною болячкою російських осьвічених людий, де тому так мало дозрілих людий, а всї або молодики або старцї. Та нїякий скептицизм не міг вгасити в серцю Бориса Сєрова горячої любови і свойого рода культа для тих, що їм пощастило ся вдержати ся в рядах борців. Те почутє при його лицарській безмежно відважній вдачі приневолювало його до всяких прислуг революціонерам. Через довголїтний досьвід він знав прегарно цїлу конспірацийну технїку. Він умів знаменито орґанїзувати кореспонденцию, вишукувати місця на склад заборонених видавництв, збирав складки, передплату, місячні вкладки. Та в чому не було йому рівнї, се — в тяжкій і важній роли „переховника“. Він занимав ся сим богато років, а раз навіть давав малий бенкет, щоби відсьвяткувати десятилїтний ювилей свого щасли-

вого переховництва. Як чоловік у повному розуміню слова відважний, він ніколи не прибільшував, ніколи не вважав міражів, що їх сотворила чия небудь буйна уява, за справдішну небезпеку. Та де була небезпека, там він її вже побачив. Він чув приближенє жандармів немов добрий ловецький пес, добачав сліди їхнього побуту, як їх самих уже не було на місці.

По поставі сторожа, що стояв на розі, він угадував, чи той має підглядати його дім, чи ні. По деякій ледви замітній інтонациї в голосі двірника, по вигляді, як він здіймав шапку при стрічи з ним, Сєров рішав непомильно, чи він говорив із поліциєю і що. На основі якихось тайних признак він міг розібрати чи його хаті грозить трусениця, чи ні.

Той, кого він брав під свою опіку, був немов би у Христа за пазухою. Щоби дати понятє його слави, як переховника, досить сказати, що як раз у нього примістили Віру Засуличівну по вироку, тоді як жандарми шукали по цілому городі, відшукували її і як для партиї було під деяким зглядом справою чести, не віддати її в їхні руки.

Зофія Перовська, велика приятелька Сєрова говорила, що коли побачить у його вікні сиґнал безпечности, то входить туди певнійше, як цар у свій дворець.

Такий був чоловік, під якого опіку я тепер дістав ся.

Я прилучив ся до товариства, що сиділо кругом стола і весело провів вечір, як і весь час, який я там прожив. Се був не лишень дуже безпечний, але і дуже приємний захист. Сєров не вязав ніколи чоловіка надмірно, що

так утяжливе, а деколи просто невиносиме. В день я працював звичайно в одній з задних кімнат, щоби не впасти в очи, кому з припадкових гостий, або пацієнтів Сєрова; вечерами мав навіть дозвіл виходити з дому. Та я радше проводив вечері в дома, в його сім'ї, якої окрасою було двоє любих дівчат, його доньок; я дуже швидко з ними щиро заприязнив ся; се зрештою звичайна поява у нас в Росиї і природна в даному випадкови, коли взяти на розвагу наші ролї — опікунок і того, що стоїть під опікою. Та мій побут тутки трівав не довше, як тиждень.

Раз якось вернув Сєров на обід домів, звернув ся до мене з усьмішкою і сказав потрясаючи з легка головою своє звичайне:

Щось чути!

Що таке? що таке? заговорили в один голос жінки.

Поки що нїчо незвичайне, та — щось чути.

Сподїваєте ся трусеницї, чи що? запитав я.

Як би то вам сказати, відповів задуманий Сєров, немов би над чимось роздумував. Я не надїю ся зараз трусеницї, та правдоподібно заглянуть сими днями. На всякий випадок вам треба звідси перенести ся.

Не було чого перечити ся; Сєров знав що каже.

По обідї пішов упередити наших і того самого вечера я попращав ся нерадо з його любою сім'єю і пішов крутити ся по городї в товаристві одного приятеля.

За кілька днїв я довідав ся, що у Сєрова справдї була трусениця — „санїтарна візита“ — як він називав сї періодичні находи полїциї;

та не найшли нїчого і жандарми як завсїгди забрали ся як непишні.

III.

Отилїя Ґуставовна Горн була сїмдесяти лїтня бабуся. Вона була родом із Данїї і навіть не гаразд говорила по російськи. На всякий випадок були їй рівнодушні наші „прокляті“ питаня. А все таки вона була „нїгілїстка“, і навіть запекла терористка.

Історія її наверненя на нїгілїзм, така ориґінальна, що варто її розповісти.

Ще як молода жінка переселила ся Отилїя Ґуставовна з першим мужем у Риґу і тут швидко повдовіла. В якийсь час потім, вона звінчала ся законно з одним Росиянином і перенесла ся в Перербург, де її новий муж дістав якесь місце при полїциї. Без сумнїву вона дожила би тут спокійно свойого віка і нїколи й не подумала би про нїгілїзм, тероризм і т. и. як би доля не забажала зробити з данської принцезни Даґмари, жінки наслїдника російського престола.

Хоч і яке се дивне, та як раз ся подїя загнала її в ряди невдоволених. Ось як се склало ся.

Як Данчанка і доволї химерна жінка, вона запустила ся у шанолюбні мрії, добути для свойого побожного мужа один із численних надворних урядів у царстві царівни. Щоби перевести свій проєкт у дїло, Отилїя Ґуставовна вибрала ся сама особисто до данського посла і просила його ужити своїх впливів у користь її мужа, на тій підставі, що її перший муж,

з пів столїтя тому, був якийсь доставець чогось там, чи низький урядник на копенгаґському дворі.

Можна було сподївати ся, що посол відправить її з нїчим. Та Отилїя Ґуставовна не так швидко покидала ся думки, яка їй раз застрягла в голові. По якомусь часї появила ся знова в посольстві з тими самими домаганями. Сим разом посол був на стільки нечемний, що розсьміяв ся їй прямо в очи.

Ся тяжка образа заворушила в горячому серцї Отилїї Ґуставовни почуте невблаганої ненависти до бездольного дипльомата.

Та як відвдячити йому за образу? На жаль не лишало ся нїчо, як берегти в найглибших закутинах душі свої пляни пімсти, без найменьшої надії здійснити їх коли небудь. Так минали роки.

Тимчасом почав ся революцийний рух і перші терористичні подїї вразили як грім уми щасливих Росиян.

Тодї сьвітла гадка мелькнула нараз у голові палкої бабусї.

„Того, того потреба“, торочила день у день і довела до того, що переймила ся безмежним ентузиязмом для нїгілїстів. Може бути сподївала ся, як зачали від Трепова, Мезенцова і Крапоткина доберуть ся вкінци і до її смертельного ворога і вже певно найбільшого у сьвітї гільтая данського посла; а може бути, що прямо ненависть до одного з представників висших верств розширила ся звільна на всїх, рівних йому становищем. Годї розібрати психольоґію навісної сїмдесятилїтної бабусї. Про одно лишень не було сумнїву, — Отилїя Ґуставовна була завзята терористка.

Вона удержувала уряджені кімнати, які занимали переважно студенти, що майже всї меньше більше „спочували“, як уже не були члени партиї. З початку вони сьміяли ся з трохи припізненого полїтичного запалу своєї хазяйки. Та поволи стали відносити ся до неї поважнїйше. Підчас трусениць, від яких не свобідна нї одна студентська домівка, показувала Отилїя Ґуставовна незвичайну відвагу і спритність. Вона ховала перед самим жандармським носом ріжні компромітуючі папери, письма, книжки, бо користала зі свойого похилого віка, що хоронив її від усяких підозрінь. А при допитах поводила ся все з гідним всякої похвали тактом і обережністю.

Студенти познайомили її з деякими членами орґанїзациї і так вона почала свою революцийну кариєру переховуванєм у себе заборонених видавництв, конспіративної переписки і т. д. аж на кінци стала одною з лїпших переховниць нелеґальних людий. Їй можна було рішучо вірити, бо се було втїленє чесноти і обережности, на що нераз дала докази.

Про всї ті риси з її житєписї і характеристики розказував менї мій товариш, як ми оба крутили ся по столичних вулицях і прямували до маленького дімка на Камінноостровському проспектї, що належав до Отилїї Ґуставовни.

Хоча ми бачили ся в перше, вона стрінула мене радісно, як свояка, що повернув по довгій неприсутности.

На столї сейчас з'явив ся самовар із цїлою тацою всяких паленицъ і тїст. Вона показала менї мою кімнату, де я знайшов рішучо все, чого міг потребувати до вигоди і комфорта.

За чайом із цікавістю допитувала ся про кількох моїх приятелів, яким судило ся користати з її гостинности. Очевидно, що як познайомила ся особисто з терористами, що ними одушевляла ся з початку лишень із далека, вона полюбила їх як рідна мати. Не від річи додати, що вона була бездітна. Та вся її прихильність переходила на тих, хто в тій хвилї був під її опікою. Менї було дуже тяжко намовити її, щоби не непокоїла ся мною без потреби. Та вона постановила мене доконче познайомити з мужем.

Старець уже роздягнув ся і лежав у ліжку, але Отилїя Ґуставовна казала йому встати і за кілька хвиль він увійшов у мою кімнату з заклопотаним виглядом, скоро лишень успів натягнути на сухі плечі з'ужитий шляфрок і виходжені виступки.

З лагідною усьмішкою виновника, на беззубих устах, він простягнув до мене руку і кивнув своєю лисою головою.

Шановний старець слухав у всьому своєї суворої подруги.

Як треба, сказала Отилїя і моргнула очима, то він піде завтра в полїцию роздобути яких вісток.

Старець усьміхав ся і кивав головою.

Енерґічна Отилїя зробила із нього нїгілїста.

*

* *

У сеї доброї жінки я перебув цілий час, доки не перешуміла буря і полїция в погонї за иньшими не забула про мене; тепер я вже

міг знова видобути ся на волю під иньшим іменем і в иньшій дїльницї города.

Тайна Печатня.

Пристрасним бажанєм усїх орґанїзаций, які лишень чули ся на силах взяти ся за що небудь поважне, було завести тайну печатню і дати свобідній думцї, що бореть ся з деспотизмом таку могутню збрую, як друкарська праса.

Ще в 1860 р. коли почали завязувати ся перші тайні товариства, яких цїль була викликати мужицьку революцию, як „Земля і Воля“ „Молода Росия“, подибуємо в них у початкових формах щось у родї печатень, які удержували ся всего лишень по кілька тижнїв.

Се ясне, що свобідна преса, яка тодї була за границею навіть під кермою такого письменника як Герцен, вже не вдоволяла партиї дїла в Росиї.

В останнїх 10 або 15 роках, коли рух дійшов до небувалих доси розмірів і сили, ставали кождого дня наглядн'йші недостачі свобідної печатнї, що працювала в Швайцариї і Льондонї і чим раз наглїйша потреба місцевої підземної преси, яка могла би давати відповідь на щоденні подїї.

Тому то і всї орґанїзациї, що швидко приходили одна по другій, старали ся мати свої печатнї.

Та немов би зловіща судьба висїла над того рода заходами; всї вони були зовсїм не

довговічні. Поліция відкривала печатні, скоро лишень як небудь вспіли проявити своє житє.

Так, печатня Каракозівців вдержала ся всего лишень кілька місяців. Нечаївці постарали ся також о власну друкарську прасу, та мусїли держати її закопану весь час, аж поліция видобула її на божий сьвіт по розбитю орґанїзациї. Печатню Долгушинців переловили швидко по виданю двох перших і одиноких листків. Чайківці трібували також нераз завести печатню і вже роздобули письмо і досконалу прасу. Та не пощастило ся їм забрати ся до роботи і цїлих пять років валяли ся всї печатні прилади без пожитку по піддашу.

Справдї здавало ся, що годї побороти перешкоди, з якими сполучено заведенє тайної печатнї в краю, в якому слїдять за кождим кроком, бо вони сполучені з самим характером друкарської роботи. Можна переховати книжки, часописи, людий; але як сховати друкарську прасу, що сама про себе дає звістку найперш голосною і зложеною роботою, що потребує доволї великої скількости людий, а потім безнастанним привозом і відставою безлїчи паперу, то чистого то запечатаного.

По численних пробах, які одна за другою зовсїм не щастили ся, почали всї уважати заведенє печатнї не лишень за тяжку справу, але й за неможливу, за пусту мрію, що наражає не лишень на безцїльну втрату гроший, але і на погибель лїпших сил. Остаточно закинули думку про тайну печатню. „Поважні“ люди прямо не хотїли про се більше слухати.

А прецїнь найшов ся мрійник, фантаст, який нї за що в сьвітї не хотїв признати непомильности загально принятої думки і дока-

зував із жаром, що можна завести печатню навіть у самому Петербурзі і що він її заведе, як лишень заосмотрять його в конечні засоби.

Сей мрійник називав ся Арон Зунделевич; він був родом із Вільна, син якогось невеличкого купця Жида.

В орґанїзациї, до якої він належав (що приняла пізнїйше назву „Землї і Волї“) сьміяли ся з плянів Зунделевича як із фантазиї непоправного оптиміста.

Та вода видовбує і камінь. По численних заходах пощастило ся Зунделевичу перемогти невіру товаришів і роздобути на свої видатки около 4.000 рублїв. З тими грішми він поїхав за границю, купив там і доставив у Петербург все необхідно потрібне і в кінци, як підовчив ся сам складати і навчив тої штуки ще чотирьох своїх приятелїв, завів із ними в 1877 р. в Петербурзї тайну печатню, першу, яка заслугувала на сю назву, бо в нїй йшла правильно робота і виходили на сьвіт доволї порядні брошурки, а в кінци і часопись.

Плян Зунделевича був такий простий, природний і розумний, що полїция цїлі чотири роки, без огляду на найзавзятїйшу шуканину, не могла знайти слїду печатнї і вислїдила її лишень через простий припадок; полїция помішала імена і через помилку зайшла як раз до того дому, в якому була народовольська праса.

Печатня пропала, та по втратї першої позаводжено иньші на такий самий лад і ті працювали безустанно.

І від тої хвилї розносив ся від часу до часу з якихось незвісних закутків, могутнїй голос, що перелїтав від моря до моря по

цїлому просторі російського царства і заглушував боязкий шепіт лицемірів і дике скомлене лизунів. І втїшно трепочуть на його відголос серця борцїв, а деспот дріжить за стїнами свойого неприступного двірця, бо чує, що підняла ся на нього велика сила, перед якою розвіють ся його леґіони і розсиплють ся його твердинї; сила свобідної думки сила любови і безкорисної вірности справі народного добра.

Ся сила уоружена в вогонь і динаміт кидаєть ся у смертельний бій, який скінчить ся лишень погибілю деспотизма. І в тому славному бою була тайна печатня знаменем, кругом якого кипіла найзавзятїйша борба, і на яке звертали ся неспокійні погляди борцїв. Як довго виднїло се знамя, доки нїяке вороже з'усиле не змогло видерти його з рук оборонцїв, нїхто не тратив надїї навіть по найлютїйших утратах.

Та як пояснити сам неймовірний факт істнуваня тайної печатнї сливе під самим носом полїциї в такому краю як Росия? Се можна пояснити виключно лишень вірністю справі з боку тих, що працювали і незвичайною запопадливістю, з якою робили найбільші заходи, щоби зберегти печатню від усякої небезпеки.

Нїхто туди не заходив; нїхто крім тих, що мусїли, навіть не знав, де вона була. Обережність доходила до того, що не лишень члени орґанїзациї, до якої належала печатня, але навіть редактори і співробітники орґана, що там печатав ся, не знали, де вона. Звичайно лишень один знав тайну, а потім він вів уже всї зносини, хоч по можности ухиляв ся від особистих відвидин.

В часї мойого співробітництва в редакциї „Землї і Волї“ ся роля припала менї. Мої зносини з печатнею були уладжені на найпевнїйших невтральних пунктах. Там я передавав рукописї, відбирав коректу і визначав час і місце найблизшої стрічі. На випадок якої несподіваної перешкоди, або як особисті зносини ізза якої небудь причини перервали ся, я посилав звичайно звістку і сповіщав у відомий спосіб про речинець найблизшої стрічі.

Я лишень раз був сам у печатнї і се з ось якої причини.

Се було 30. падолиста, того самого дня, в якому мало вийти перше число нашої часописї. Рано зайшов до мене Александер Михайлів і оповідав, що мало не попав у засїдку, коли йшов в однїй справі в дім Трощанського, яку там зробили жандарми і вратував ся лишень своєю зручністю і спритністю. Тодї, як цїла поліцийна ватага з криком наступала йому на пяти, він почав сам кричати і вказувати рукою вперід „держи! держи!“ і так збив із пантелику і юрбу і поліциянтів біля яких мусїв утїкати.

Я дуже бажав помістити сю звістку в числї, головно, щоби подрочити Зурова, тодїшного городського старшину, який впевняв, що печатня не може бути в Петербурзї, бо тодї він певно віднайшов би її.

Я скористав із тої причини, щоби оглянути нашу печатню і познайомити ся зі складачами, що давно мене запрошували у своє леговище.

Печатня була приміщена на Миколаївській вулицї, на два кроки від Невського. З найстараннїйшою обережністю зайшов я в домівку і зазвонив умовленим способом. Менї

відчинила Марія Крилова і я ввійшов із побожним почутєм, яке переймає правовірного, коли переступає поріг сьвятині.

В печатні працювало четверо людий: двох мущин і дві жінки.

Хазяйка домівки, Марія Крилова, жінка 45 років, була одним із найстарших і найбільше заслужених членів партиї. Її потягали ще за справу Каракозова і заслали в одну північну ґубернїю. В 1874 р. їй пощастило ся втекти з засланя. Від тої хвилї вона була нелеґальна і не вгавала працювати для революциї всїми можливими способами аж до 1880 року, в якому її увязнили в печатні „Чорного Передела“ як вояка на його становищу. Так протягом шіснайцяти років вона оставала в рядах революціонерів і працювала без упину і то при найскромнїйшій праці. Вона була ві всїх печатнях від першої як одна з найлїпших складачок, без огляду на се, що наслїдком короткозорости, яка у неї постепенно змагала ся, вона майже зовсїм не добачала.

Василь Бух, син ґенерала і свояк сенатора, мешкав у Крилової як льокатор. У нього був пашпорт урядника якогось мінїстерства і він виходив, щоденно в означений час із величезним портфельом під пахою, в якому виносив числа часописи і приносив папір до печатаня. Се був молодий чоловік 26—27 років, блїдий, з хорошим, аристократичним зверхним виглядом і такий мовчаливий, що часом цїлими днями зовсїм не відзивав ся. Він був і посередник між печатнею та зверхним сьвітом.

Імя третього жителя домівки лишило ся тайною. Вже більше як три роки був він

у рядах партиї і всї його любили і поважали; та його справдїшного імени не знав нїхто, бо той, що його ввів в орґанїзацию, умер, а всї иньші називали його не інакше як „птах“ — назва, яку йому дали ізза його голосу. Коли печатня „Народної Волї“, в якій він працював мусїла піддати ся по завзятій, чотирогодинній обороні і вояки дістали ся до дому, він зробив собі конець револьверовим вистрілом. Як жив без'іменний, так пішов без'іменний і в могилу.

Його положенє в печатнї було ледви чи не найтяжше. Дїло в тому, що з огляду на обережність він зовсїм не зголошував ся в полїцию, бо кождий пашпорт, який показуєть ся, хоч би і найлїпший, все таки зайва небезпека. Тому він мусїв постійно скривати ся і цїлими місяцями не виходив за поріг домівки, щоби не впасти в очи сторожеви Загалом усї, що працювали в тайних печатнях, зривали майже всї зносини з дальшим сьвітом і жили пустельничим житєм. Та бездольний „Птах“ засудив себе на справдїшну вязницю, немов замурував на все між чотирма стїнами. Се був ще зовсїм молодий чоловік 22—23 років, високий, стрункий, з худощавим лицем, отїнений довгим, синяво-чорним волосєм, при якому ще більше відбивала його мертвецька блїдота — наслїдок довгої недостачі сьвіжого воздуха і сьвітла і постійного проживаня в атмосфері переповненій отруйним порохом і оловом. Живі полишили ся лишень очи, великі і чорні як у ґазелї, промінні і безконечно добрі і сумні. Він знав, що нездужає на сухоти, але не хотїв покинути свойого становища, бо був вправний складач, а заступити його не було ким.

Четверта складачка була дївчина, що мешкала як служниця Крилової. Я забув її імя. Се була гарновида білявка 18 або 19 лїтня, з голубими очима, яку можна би назвати дуже хорошою, як би не важка, нервова натуга, що її пригнобляла і нїколи не щезала з її лиця. Вона була живим втїленєм тих безупинних мук, які переживають люди, що живуть довго в тому проклятому місцї під грізьбою погибелї, що години, що хвилї.

По звичайному поздоровленю, я пояснив цїль приходу і запитав, чи можливо помістити в числї звістку про забавну ранїшну приключку з Михайловим. Менї відповіли, що можливе і всїм дуже сподобала ся моя думка. Ми сейчас взяли ся до роботи. Число було вже зложене і треба було щось викинути, щоби зробити місце для моєї звістки, яку я такой тут написав на клаптику паперу. Мене опровадили по всїх кімнатах і пояснили як йде робота. Сама печатня була дуже проста; кілька кашт із ріжними письмами, маленький цилїндер, що лише вилитий з якоїсь темно-сїрої, тугої маси, дуже похожої на столярський клей і солодкавої в смаку; великий, тяжкий цилїндер, вкритий сукном, якого уживали за прасу; кілька щіток напущених чорнилами і губок у кошику; дві три фляшки печатного чорнила. Се все так розкладали, що за чверть години могли спрятати в велику шафу, що стояла зараз у кутї.

Менї пояснили технїку роботи і розповіли про деякі невеликі викрути, на які брали ся, щоби відвернути підозрінє зі сторони сторожа, що приносив щоденно до хати воду, дрова і и. Основне правило було, як лиш можливо не ховати ся, а навпаки як найчастїйше

показувати цїлу домівку. Складачі використовували кожду причину, щоби його пустити в середні кімнати, природно, як забрали з відти все підозріле. Як не було причини, то видумували її. Раз довго не могли видумати, чого би його затягнути до одної задної кімнати. В кінци Крилова пішла до сторожа і сказала, що там влетїв щур і що його треба вбити. Сторож прийшов; правда не знайшов нїчого, та справа була покінчена; тепер він був ві всїх кімнатах і міг посьвідчити, що нїде не бачив нїчого підозрілого. Раз на місяць заходили в домівку доконче фротери.

Складачі весело жартували і сьміяли ся, коли пригадували всї свої випадки. Та менї було не до сьміху.

Тяжкий сум опанував мене на вид сих людий. Я поневолї порівнав їхнє страшне житє з нашим і я почав стидати ся. Чиж уся наша діяльність при денному сьвітлї, серед обставин, що додають вогню до борби, в гуртї товаришів і приятелїв, чиж се не був бенкет у порівнаню зі справдї тюремним житєм, на яке засудили себе сї люди в сумній, темній норі?

Ми попращали ся. Я поволи сходив по сходах і вийшов зворушений і потрясений на вулицю. Самі суперечні думки роїли ся в моїй голові. Я роздумував про сих людий про революцийну борбу, ізза якої вони так щиро себе посьвятили, роздумував про нашу партию.

Нараз менї блиснула думка, що пояснила моє зворушенє. Чиж не вони, сї люди з цїлковитим самовідреченєм, справдїшні представники нашої партиї? Чиж ся печатня не живе втїленє цїлої революцийної борби в Росиї? Почутє суперечне з тим, яке мене доси непокоїло,

розгоріло ся в моїй груди. Нї, ми непобідимі думав я, доки ще не висохло жерело того скромного без'іменного героїзма, найбільшого зі всїх героїзмів; ми непобідимі, доки у нас будуть такі люди.

Подорож до Петербурга.

Переднє слово.

Голосний і довгий стукіт у двері приневолив мене зірвати ся з постелї.

Щоби се було? Як би я був у Росиї, то перша моя думка була би, що прийшли жандарми. Та се діяло ся в Швайцариї, отже не було чого бояти ся.

Qui est là, запитав я по французьки.

Я — відповів російською мовою добре звісний голос — відчиняйте швидше.

Я засьвітив сьвічку, бо ще було темно і став швидко вдягати ся. Моє серце зворушили недобрі прочутя.

Тому два тижнї повернув у Росию один із моїх найблизших приятелїв*), поважно вмішаний в останнїй замах на царя по короткому побутї за границею і ось уже від кількох днїв ми дожидали з трівогою звістки про його перехід через границю.

Страшний здогад, якого я не важив ся означити навіть собі самому мигнув у моїй

---

*) Микола Морозов, що по звісткам умер у Шлїсельбурській кріпости.

голові. Я швидко натягнув одїж і відчинив двері. В кімнату ввійшов поквапно Андрій; він не зняв капелюха, а навіть не привитав ся.

Миколу увязнили, — сказав нагло зломаним голосом і впав на столець.

Микола був наш спільний приятель. Кілька хвиль я глядів на нього завзятим, неподвижним поглядом, немов би не розумів, що він говорить. Потім я повторив собі сї два страшні слова, найперш механїчно, ледви чутно, а потім зі страшною сьвідомістю, що роздирає душу.

Ми оба мовчали. Немов би зі всїх боків повіяв на нас якийсь невблаганий, страшний холод, заповнив цїлу кімнату, весь простір, перейшов у саму глибінь нашої істоти, заморозив кров і знесилив думки.

Се була ознака смерти.

Та розпука не помагає справі. Найперше треба було розвідати, чи справдї все пропало, чи можна ще що небудь вдїяти.

Я став розвідувати ся про подробицї. Показало ся, що Миколу увязнили на границї, а що зі всего найгірше, що від часу його увязненя минуло вже чотири днї; контрабандист замість щоби повідомити нас про випадок телеґрамою, післав із ощадности простий лист.

Деж лист? запитав я Андрія.

У Володимира*). Він що лишень приїхав і дожидає вас у мене. Ходїмо.

Ми вийшли.

На сходї, що лише зазоріло і блїде сьвітло осьвічувало опустілі вулицї сонного города. Ми йшли мовчки в перід, похиливши голови, кож-

---

*) Іохельсона.

дий затоплений в свої хмарні думки. Володимир дожидав нас. Ми були приятелї і вже давно не бачили ся. Та не весела була наша стріча. Анї дружнього привіту, анї питаня, анї усьміху. Так стрічають ся люди в хатї, де лещить небіщик.

Володимир відчитав на голос лист від контрабандиста. Миколу увязнили на пруській границї коло Вержболова і замкнули тимчасом у місцеву тюрму. Що стало ся дальше, не знав нїхто, бо контрабандист зі страху швидко перенїс ся в Німеччину і дальші звістки, які подавав, були дуже попутані; з початку думали, що Миколу увязнили як дезертира, та потім розійшла ся вістка, що в справу вмішали ся жандарми; се вже пахло полїтикою.

Що до самого увязненя, то ясно було одно: контрабандист був тут зовсїм невинуватий. Він оправдував ся в листї, як міг, висловляв свій задушевний жаль по причинї того, що склало ся і просив прислати йому швидко належні гроші. Увязнене, очевидно, приключило ся через необережність самого Миколи; хоч просидїв цїлий день на якомусь піддашу, він в кінци не видержав і вийшов на прохід. Се була непростима дїтвацька нерозвага.

Що за глупота, що за дїтвацтво! — крикнув я. Вилазити на вулицю в маленькому сїльци, де кождий новий чоловік сейчас зверне на себе увагу. Бавити ся в таку хвилю! Тепер всякий дурак переходить через границю. Так нї, йому доконче було пхати голову в петлицю. В трийцятому роцї, і така нерозвага. Ну і по заслузї, по заслузї йому. Тепер буде знати, як гороїжити ся.

Мене дусила лють, а рівночасно, я закусував губи до крови, щоби здержати ся від плачу.

Андрій немов би придавлений горем сидїв за столом, всїм тїлом спер ся на правий локоть, майже лежав на столї. Його довга постать у сьвітлї тьмяного, блимаючого полуміни сьвічки зовсїм подабала на неживу.

Я задержав ся перед ним.

Ну і щож тепер дїяти? — запитав він нараз мене.

Я що лишень хотїв завдати йому те саме питанє. Я не відповів нїчого, відвернув ся від нього і знова зачав ходити в зад і вперід по кімнатї.

Щож тепер дїяти? питав ся я самого себе? Що дїяти в такому безнадїйному положеню? Як почислити дорогу Володимира, то від хвилї увязненя минуло пять днїв. Дістати ся з відси до російської границї — проминє ще три днї А протягом сїмох днїв можуть жандарми сто разів розвідати ся про справдїшне імя Миколи і перевести його під сильним конвоєм у Петербург. Безвихідне положенє! Та з відки певність? Може бути, що вони лишили його в Вержболові або де небудь недалеко. Він попав ся так глупо, що як на щастє, вони возьмуть його за невинного дїтвака. Та нї, неможливо! До нас дійшли вісти, що жандарми дожидали когось зза границї. Та як би не було, треба щось почати.

Треба післати Ріну, — сказав я в кінци і зітхнув. Як ще можна що небудь вдїяти то лишень вона зробить.

Так, так, пішлїмо Ріну — заговорив Андрій і немов би промінь надїї оживив його блїде лице.

Так, треба післати Ріну, — підхопив із запалом Володимир. Як іще не все пропало, то вона найпевнійше щось вдіє.

Ріна була Полька, донька одного з численних мучеників за свободу своєї бездольної вітчини. Свої дитячі роки пережила в маленькому надграничному місточку, в якому контрабанда була головний і сливе одинокий промисл. Коли переселила ся в Петербург на науки, познайомила ся там із социялїстичними ідеями, пристала до революцийного руху, який тодї що лишень зачинав ся і швидко заняла в орґанїзациї специяльне становище; вона, як тодї говорили „держала границю“ т. є. кермувала зносинами між Росиєю і за границею, де тодї печатала ся майже вся революцийна лїтература.

Її рід і ся практична жилка, якою відріжняють ся Польки, разом із її питомим делїкатним чутєм і спритом робили її не лишень найздатнїйшою до зносин із контрабандистами, але навіть виробили їй свойого рода славу між ними. Вона говорила на пів поважно, на пів жартом, що вона може на границї більше зробити як сам ґубернатор; і так було справдї, бо там було можна купити все і всїх, від граничного вартівника до представників граничного уряду і адмінїстрациї. Треба було лишень знати, як підступити до кого.

Під конець поріода пропаґанди і з почином крівавої доби терора Ріна перестала брати участь у руху, бо не вірила в можливість успіхів при таких способах борби. Вона виїхала за границю, учила ся в Парижі, а потім ізза підкошеного здоровля осїла в Швайцариї.

Я пішов до неї і просив моїх приятелів дожидати мойого повороту.

На моє звонене вийшла служниця, бо вже був ранок, а в Швайцариї встають рано.

Паннунця сплять, — сказала.

Та я знаю, але тут приїхав її свояк, з яким вона певно схоче зараз побачити ся — відповів я по російському звичаю таїти перед посторонними людьми всякі конспірациї.

Я підійшов до її кімнати і голосно застукав.

Я мушу зараз поговорити з вами, сказав я по російськи.

Сейчас, сейчас, дав ся чути трохи наляканий голос Ріни.

За пять хвиль вона вийшла до мене, хоч не вспіла навіть впорядкувати свойого гарного, довгого, чорного як гебан волося.

Що стало ся? запитала і неспокійно влїпила в мене свої великі, сиві очи.

Я оповів їй двома словами, що приключило ся.

Без огляду на смаглу краску її лиця, видко було як вона поблїдла, від тої страшної звістки. Вона не відповіла нї слова, лишень похилила голову. Вся її невеличка майже дитяча постать показувала в тій хвилї лишень одну безмежну журбу.

Я не важив ся переривати її мовчанки і чекав аж сама промовить.

Як би ми були довідали ся про се в час, почала в кінцї тихо, немов би говорила сама до себе, можна би було відай все зробити, та тепер...

Хто знає, відповів я. Може бути, що його ще держать на границї.

Вона з сумнївом похитала головою.

На всякий випадок, налягав я, треба доконче стрібувати. Я прийшов до вас із просьбою поїхати там.

Ріна стояла мовчки і неповорушно, немов би не чула моїх слів, або вони не її дотикали. Вона навіть не підвела своїх довгих вій, що зовсїм закривали її очи і її погляд спочивав на долівцї.

А що до мене, сказала в кінцї пів голосом — то я певно, поїду, але...

Вона стрепенула ся і почала розбирати справу з практичної точки погляду. Треба було порозуміти, що з тої сторони справа була дуже погана. Та все таки й вона се признавала потребу стрібувати. В пять хвиль було вже все полагоджене.

В кілька годин потім гнала Ріна заосмотрена в кілька соток франків, які ми зібрали на скорі між товаришами, куриєрським поїздом до російської границї і забрала з собою всї наші надії.

Справа стояла погано. По приїздї на границю вона мусїла стратити два днї, щоби розвідати ся за контрабандистом, бо лишень від нього могла дістати докладні звістки. Той ховав ся, відтягав і в кінцї втїк до Америки, забравши з собою гроші, які ми йому післали на випадок непредвиджених видатків.

Коли Ріна про се довідала ся, сама перехопила ся через границю, без нїякого означеного пляна і наразила себе на дуже поважну небезпеку, щоби лишень не тратити нї хвилини часу. На горе забрали вже Миколу з Вержболова на кілька днїв перед тим. Його пізнали і за-

везли з початку в ґубернїяльний город, а потім до Петербурга.

Тодї Ріна поїхала до Петербурга раз ізза того, щоби стрібувати зробити ще що небудь для увільненя Миколи, та більше ізза прямого бажаня навідати ся в той город і побачити ся зі старшими приятелями, коли вже їй судило ся бути так недалеко від них.

Приїхала тут на кілька днїв перед 1. мартом і прожила в тому кромішному пеклї, яким був Петербург по вбийстві Олександра II три тижнї.

Коли я задумав писати мої нариси, прийшло менї на думку, що булоб цїкаво долучити до них і її спомини про ті днї. Я написав до неї і дістав отсе оповіданє.

I.

По приїздї в Петербург, — так зачинає Ріна своє оповіданє, — я сейчас взяла ся відшукувати одної моєї землячки і давної приятельки Дубровіної. Я знала, що вона не бере діяльної участи в руху, та у неї був немов би революцийний сальон і тому сподївала ся роздобути в неї всякі потрібні менї звістки і відшукати жінку Миколи Ольгу, яка тодї була в Петербурзї. Дубровіна сказала менї що до неї справдї заходить часом дехто з терористів, але про Ольгу рішучо нїчого не знала.

Я вже давно покинула Петербург і менї здавало ся, що житє революціонерів повинно бути в останнї часи страшне. Дубровіна навпаки впевняла, що хоч справдї по кождому новому замаху на якийсь час стає трохи важко, та

буря переходить і все іде знова своїм звичайним ходом. Вона думала, що в нас тепер цїлковитий спокій.

Для мене була досить великої ваги також недостача пашпорта. Та Дубровіна думала, що се дурниця і що я зовсїм без нього обійду ся.

Тимчасом, треба було відшукати Ольгу; не дуже легка се задача з огляду на те, що революціонери пильно бережуть своїх адрес. Менї оповідали приміром, що якийсь Д. мусїв ізза того, щоби відшукати приятеля, що проживав так як і він сам у Петербурзї, виїхати в Київ виключно ізза того, щоби там розвідати ся про його адрес.

Я мусїла не мало натовкти ся по Петербурзї, навідувати ся до ріжних осіб, у яких я сподївала ся роздобути яку вістку про Ольгу. Та все було даремне.

Так проминули два днї. Я рішучо не знала, що менї почати. Та Дубровіна, що знала добре звичаї радикального сьвіта, радила не попадати в розпуку і здати ся на божу волю.

Дїло в тому, що всї новинки, навіть найдрібнїйші розходять ся поміж революціонерами незвичайно швидко. Тому надїяла ся Дубровіна, що звістка про мій приїзд із Швайцариї швидко рознесеть ся всюди і що Ольга, як дізнаєть ся про се, догадаєть ся від кого я приїхала і постараєть ся сама мене відшукати.

І справдї так стало ся.

Третого дня по мойому приїздї ми про щось весело балакали з Дубровіною і одною її приятелькою, як нараз відчинили ся двері і на порозї показав ся Факір — той самий, що чотири рази мало не отруїв ся всякими

трійлами, коли робив із цікавости досьвіди над собою — і промовив таємно, звертаючи ся до мене:

Я мушу перейти ся з вами. Чи зробите мені сю приємність, щоби я був ваш товариш?

Він сказав се з таким сьвяточним виглядом, що ми всї клали ся зі сьміху. Але він перейнятий неповорушною повагою спокійно защіпав свої рукавички. Його висока, сухорлява постать стояла прямо як стовп.

Я серед загального сьміху підняла ся з місця, взяла його попід руку і показувала, як буду вдавати сьвітову даму ідучи з ним вулицею. Факір навіть не усьміхнув ся. Поважний як перше, із лисою головою, перегнутою трохи в зад, із безбровим чолом бронзової краски і незвичайно худим лицем, він пригадував то лицаря з сумного образа, то якогось індийського боввана

Не було ніякої потреби говорити менї, де ми йдемо. Я знала, що Факір се приятель Ольги і Миколи, який його любив за рішучий характер, хоч нераз глузував із його пристрасти до всяких конспіраций. Увійшовши коло двіста кроків попід руку ми взяли звощика на Піски. Дорога була не близька. До того ще й конина ледви нас везла і менї здавало ся, що ми нїколи не доїдемо.

Але як се далеко, — звернула ся я до мойого товариша.

Так, притакнув; а до того ще зважте, що ми тепер їдемо в противному напрямі, як наша мета.

Я обрушила ся не на жарт проти такого гайнуваня часу і заявила, що хочу їхати прямо до Ольги; та мій провідник був невблаганий.

Заїхавши на Піски, ми знова перейшли шматок пішки, а потім взяли другого звощика, який завіз нас до Технольоґічного Інститута.

Що лишень ми злізли з нашого звощика, як його взяв якийсь офіцир, а ся подія дуже напудила мойого товариша. На хіднику стояло двоє жебрущих дітий, осьмилітний хлопчик і дівчинка. Діти були такі гарні, що я по неволї стала перед ними.

Дай копієчку, пані, закричали діти і простягнули руки.

Я погладила їх по лиці і дала кождому по копійці.

Ну і по що ви се робите? — заговорив наляканим голосом Факір, як ми відійшли від них. Чи ви не знаєте, хто се? Поліция держить на службі сотки таких голодранців. Вони лишень удають жебраків, а справді занимають ся шпіонством.

Я усьміхнула ся. Перечити ся з ним на ніщо не придалось би. Ми йшли дальше ще з добру годину, так що на вулицях уже сьвітили ліхтарні, коли ми дійшли в кінці до дому, в якому Ольга дожидала мене.

Бездольна жінка виглядала страшно. Вона так поблідла, помарніла і загалом змінила ся, що я ледви її пізнала. Я хотіла говорити з нею про Миколу, та ми не були самі. Звільна почала кімната, в якій ми сиділи, заповняти ся людьми. Більшість тих, що приходили, була в блюзах і незмінних студентських пледах. Швидко ввійшла молода хазяйка, гарна чорнявка, взяла Ольгу на бік і сказала їй, що в кімнаті нині в вечір студентські сходини.

Вона просила нас лишити ся, та нам було не до сходин. Я не вдержала, щоби не виска-

зати мойого здивуваня, та заразом і втіхи, що по цілому ряді замахів житє в Петербурзі відповідно свобідне.

Так, відповіла Ольга. Люди розледащіли і се дуже погано; та прецінь знаєте, мужик не перехрестить ся, аж грім ударить.

Нам предложили піти на долину, де були вільні кімнати. Ми там провели решту вечера і розбирали свої справи. Я оповідала Ользі, про мої заходи і пригоди на границі. Вона повідомила мене про все, що вспіла вдіяти в Петербурзі. Зробили справді дуже мало: на мою думку положенє було безнадійне. Та Ольга не годила ся зі мною. Вона все ще надіяла ся.

II.

Другого дня, я стрінула в перше у Дубровіної Гесю Гельфман. Що найбільше мене вразило в її лиці — вираз безмежних мук коло рота і в очах. Лишень ми познайомили ся з собою, вона почала оповідати мені про „справи“, про напрями ріжних революцийних ґруп, про Червоний Хрест і т. д.

Я бачила її потім богато разів і вона зробила на мене вражінє найсердечнійшої, найпростійшої і найскромнійшої жінки до глубини душі відданої справі, та без усякої ініциятиви.

Її мужа, Колоткевича, увязнили в кілька днів перед моїм приїздом. Без огляду на своє страшне горе, яке її пригнітало і яке по неволі слідно було в її обличу, очах і голосі, вона занимала ся весь час справами партиї і виповняла порученя кождого, що звернув ся до

неї з чим небудь. Дубровіна і всї, що її знали, говорили, що її доброта безмежна.

Здавало ся, що в неї не було нї одної хвилини, щоби подумати про себе і своє горе.

Я пригадую собі, як вона раз віддавала Дубровіній картку для Скрипачевої, яка була в постійних зносинах із жандармом, що передавав письма вязням у Петропавловській кріпости. Який безмежний жаль звенїв в її голосї, хоч і як старала ся скрити своє зворушенє, коли просила Дубровіну віддати сю картку Колоткевичу, що також сидїв у кріпости!

На горе зносини з кріпостю перервали ся і картка не могла дістати ся на місце.

Геся Гельфман бувала часто у Дубровіної і всї домашнї аж до старої бабусї любили її немов би своячку. Вона була незвичайно соромлива. Кілько разів її просили до обіду або до якої небудь перекуски, вона все відмовила. Мало коли згодила ся випити філїжанку чаю. Хоч я переконана, що вона нераз прийшла дуже голодна, бо по самі вуха занята „справами“, часто не мала часу піти домів що з'їсти.

Серед мойого скитаня і шуканини за нічлїгом, менї довело ся бувати в безлїчи домів. Всї знали Гесю, а молодїж говорила про неї з найбільшою пошаною. Всї її дуже любили і все стрічали дуже радо. Вона була все au courant усїх новинок із революцийного сьвіта, якими так цїкавить ся суспільність, а головно молодїж. Її кишенї і велика скіряна торбина були все повні проклямаций „Ісполнїтельного Комітета“, чисел „Народної Волї“, білєтів на балї, концерти, вистави, льотериї на дохід засланих вязнїв, або на видавництво підземної лїтератури. Геся, се була ходяча адресова книга

і могла вас звести, з яким захочете з визнатних терористів.

Вона переказала менї раз від Зофії Перовської, з якою я давнїйше була знайома, що вона бажає побачити ся зі мною. Вона хотїла сама прийти до мене, та недозволила їй недуга.

III

З Перовською я побачила ся перший раз у мойого давного приятеля Оленїна, що був урядником в якомусь департаментї. Вона була блїда як полотно і ледви волікла ноги; скоро лишень увійшла в кімнату, сейчас сїла на канапу. Прийшла по місячну складку, яку Оленїн збирав між своїми товаришами; се була дуже невеличка сума — всего яка сотка рублїв місячно. Та на горе гроші ще не були зібрані і Оленїн не міг їй нїчого дати. У мене було сто рублїв, які я мала передати однїй особі, що приїде сими днями в Петербург. Я хотїла їх позичити Перовській на два днї, бо годї було сумнївати ся, що при такому станї здоровля, та ще в таку пізну пору — було вже коло одинайцятої години — нїхто не прийде по гроші, хиба в крайній потребі.

Та Перовська не приняла моєї пропозициї, бо, казала, що не певна, чи зможе менї їх звернути в такому короткому часї. Заразом оповідала нам, що витратила ся до копійки, бо за нею летїв шпіон і вона мусїла кілька разів переміняти звощика. Додала, що не зовсїм певна, чи їй пощастило ся затерти свої слїди і що кождої хвилї може поліция зайти за нею до Оленїна.

Треба було її випровадити, як найшвидше. Ми висипали все, що було в наших мошенках, в її мошенку. Що до Оленїна, то се був старий вовк і його мешканє все було „чисте“ лишень у мене в кишенї була пачка останнього числа „Народної Волї“. Щоби не метати в піч, забрала її Перовська з собою, бо казала, що як її увязнять із тим усїм, то її те нї запече нї загріє.

Вийшла поквапно, та перед відходом сказала, що хотїла би побачити ся зі мною, коли буде „жива“.

Ми визначили час і місце; та вона не прийшла і я дуже налякала ся, бо менї прийшло сейчас на думку, що її увязнили. Та мене на другий день успокоїли. Перовська була „жива“, але не могла виходити з хати ізза тяжкої недуги.

Се все дїяло ся на два або три днї перед першим (тринайцятим) мартом. Як я потім довідала ся, день перед нашою стрічею в Оленїна, увязнили Желябова...

Першого марта рано — се була недїля — я вибрала ся до одної приятельки в Ґатчину, що тодї була не те, що тепер, а одно з найзатишнїйших місточок богаспасаємої матїнки Росиї.

Першу звістку про петербурські події ми дістали в понедїлок рано від покоївки. Коло першої в полудне прийшов до нас місцевий піп і сказав, що він також щось чув про се від мужиків, що повертали з Петербурга. Та поки що не було нїякого урядового доповненя. Аж вечером приїхала старша сестра Надї і привезла цїлу пачку часописий.

Не треба описувати, що ми тоді пережили. Надя навіть положила ся в постїль.

Потім прийшли справдї страшні днї, днї болїсної зневіри, непевности, страху. Здавало ся, що йде кінець сьвіта. Кожде число часописї приносило звістки про нові полїцийні відкритя та нові строгости. Ми довідали ся про страшну справу на Телєжній вулицї, про самовбійство незнайомого чоловіка. І кождого дня увязненя, увязненя без кінця, то одинцем, то цїлими юрбами.

Як пхати ся в се пекло? Як лишити ся в Ґатчинї на муках, ізза невідомости? Конець кінцем я не вдержала і поїхала в Петербург. Се було в четвер.

Весь город у жалобі робив невисловно тяжке, пригнїтаюче вражінє. Доми, балькони, вікна, лїхтарнї на вулицї — все було прибране в чорну та білу краску. Я справила ся прямо до Дубровіної.

Цїла сім'я була зібрана і на всїх лицях слїдно було один трівожний ляк. Як Дубровіна мене побачила, зойкнула з переляку. Иньші мали не інакший вигляд.

І мара вас принесла! Чому ви не сидїли в Ґатчинї? Пощо ви сюди прийшли? Чи ви не знаєте що за мною слїдять? Що я тепер із вами зроблю?

Се все говорила Дубровіна вриваним зі зворушеня голосом, бігала по кімнатї з кута в кут і лишень деколи здержувала ся переді мною.

Чому я не лишила ся в Ґатчинї? Пощо приїхала сюди? Ось тобі й на! — думала я собі.

За кілька днів моя приятелька подобріла і я нераз як давнійше ночувала в її хаті в дальших трьох тижнях. Та того дня була безпощадна. Її гнів на мене був у самому розпалі, як нараз у кімнату ввійшла, якась незнайома, дуже порядно прибрана пані і сказала, що хоче поговорити кілька слів на самоті з панею Дубровіною.

В кімнаті запанувала в мить мертвецька тишина. Ми з ляком переглянули ся. Сімя була вже у трівозі, бо молодша сестра Дубровіної вийшла рано з дому і доси не вернула. Ніхто не знав, де вона і найперше прийшло нам на думку, що їй приключило ся щось погане.

Однак Дубровіна швидко вернула ся, взяла мене на бік і сказала, що ся пані прийшла до мене від Зофії Перовської.

Я трохи не підскочила з утїхи. Зоня була „жива“ і швидко збирала ся їхати за границю. Менї й на думку не прийшло, щоби вона могла мене потребувати до чого иньшого, бо перевіз через границю, се було моє давне і одиноке занятє

Я ввійшла з такими рожевими думками в кімнату, де мене дожидала Перовська. Вона пігнала ся менї на зустріч. Я почала з того, яка я втїшна, що вона рішила ся в кінці їхати за границю.

Видивила ся на мене, немов би я сказала найбільшу дурницю.

Я зрозуміла помилку і стала просити, благати її, щоби забрала ся з Петербурга, де за нею так дуже шукають. Я тодї навіть не догадувала ся того, яку вона ролю відіграла в справі першого марта, але Ґольденберґ уже розповів про її участь у московському замаху,

бо про се печатали всї часописї, а сього по мойому було наглядно досить, щоби в такому часї забрати ся з Петербурга.

Та вона відповідала катеґоричною відмовою на всї мої докази і просьби.

Годї покидати город у таку тяжку хвилю. Тепер тут тільки працї; треба доглядати таку безлїч людий.

Була в найбільшому ентузиязмі ізза страшної побіди партиї, віри в будучність і все бачила в рожевому сьвітлї.

Щоби зробити кінець моїм просьбам, сказала, чого мене закликала.

Вона хотїла щось довідати ся про процес царевбійцїв. Ходило про те, щоби піти до одної високопоставленої особи, „ґенерала“, чоловіка, який служив у висшій полїциї і певно міг нам подати звістку про процес, хоч слїдство в тій справі вело ся в найбільшій тайнї. Сей чоловік не був у сталих зносинах із революціонерами. Та я була з ним знайома кілька років тому. Тому Перовська згадала про мене. Справа була їй дуже близька. Між обжалуваними був чоловік, якого вона любила. Хоч незвичайно скомпромітований він не брав безпосередної участи у справі першого марта. І вона мала надїю.

Я сказала їй, що піду рано не лишень до мойого „ґенерала“, але як вважає се за потрібне, навіть до мойого „жандарма“, з яким я кілька років тому мала зносини ізза переписки з вязнями. Та Перовська на се не згодила ся і сказала, що мій жандарм закинув всякі зносини з революціонерами і певно віддасть мене полїциї, або як буде лякати ся моїх зізнань, пустить за мною в слїд цїлу

ватагу шпіонів. На всякий випадок не скаже нічого, а може бути і сам нічого не знає. Ґенерала натомість не було чого лякати ся, бо він особисто не спосібний до підлости і в глубині душі співчував, до певної міри, революціонерам. Ми постановили, що я піду завтра о десятій годині до ґенерала. Перовська хотїла мати відповідь як найшвидше. Та хоч і як бажала, не могла менї визначити стрічі швидше, як о шестій годині вечером. Коли я здивувала ся, вона оповіла менї про розклад свойого часу; показало ся, що вона має бачити ся з сїмома людьми і зі всїма на супротилежних кінцях міста.

По скінченю наших пересправ закликала Перовська молодого чоловіка, із сїм'ї, в якої хатї ми бачили ся і післала його в адресове бюро, розвідати ся про адрес мойого ґенерала. Дївчину, приятельку хазяйки, післала глядїти менї нічлїга, бо я сказала їй, що ще не маю нічлїга.

Ми знова лишили ся самі і я знова зачала її вговорювати виїхати за границю. Я предложила їй, що коли їй неможливе виїхати на довго з Росиї, виїхати в яке небудь маленьке надграничне місточко, де зможемо з нею перебути два-три тижнї. Не хотїла нічого слухати і сьміяла ся добродушно з моєї лякливости. Потім змінила тему розмови. Розповіла менї, хто був молодий чоловік, що погиб від вибуху бомби, яку кинули цареви під ноги. Сказала також, що се Микола Саблїн, з яким я була давнїйше знайома, застрілив ся на Телєжній вулиці. Мороз перебіг менї поза скіру, при сїй звістцї.

Коли повернула дївчина, що ходила шукати менї нічлїга, ми попращали ся. Перовська запитала, чи не потребую гроший, щоби як слїд одягнути ся, наколи піду до ґенерала.

Тепер мала повні кишенї гроший, та я сказала їй, що не потребую нїчого, бо мала з собою досить відповідну сукню.

Другого дня я пішла до ґенерала, який приймив мене далеко ввічливійше, як я сподївала ся і подав найдокладнїйші, подрібні відомости про справу. Але які страшні! Судьба Желябова і всїх иньших обжалуваних була невідклично порішена. Процес мали перевести лишень pro forma для публики.

З такими вістями я прийшла о шестій годинї на стрічу. Перовська прийшла аж о девятій. Я віддихнула легше, коли побачила її у дверьох. Годї сказати, щоби ми обі дуже добре виглядали; я з муки, яку менї завдало її спізненє, вона, як сказала, з великої втоми, а може бути іще з чого. Нам принесли самовар, і полишили нас самих. Я розповіла їй, що знала без нїякої передмови. Я не виділа її лиця, бо глядїла на землю. Колиж підвела очи, побачила, що вона дріжить на цїлому тїлї. Потім ухопила мене за руки і почала схиляти ся чим раз низше, аж повалила ся ниць, аж склонила голову на мої колїна. Так минуло кілька хвиль. Вона не плакала, лишень цїла стрясла ся. Потім підвела ся, сїла і хотїла очуняти, та знова вхопила мене судорожно за руки і стала їх стискати, аж заболїли.

Пригадую собі, що я заявила охоту поїхати в Одесу, привести кого з рідні Желябова, щоби з ним бачив ся. Та вона відповіла, що не знає докладно їхнього адреса, а до того

вже за пізно, щоби поспішити на процес. Ґенерал дивував ся, чого Желябов подав себе за орґанізатора замаху. Коли я се сказала Перовській, вона відповіда мені слово в слово так:

Годї було інакше. Процес против одного Рисакова був би дуже блїдий.

Ґенерал розказував менї безлїч подробиць про горде і шляхотне поведенє Желябова.

Коли я оповідала се Перовській, то завважала, що її очи засьвітили ся і лиця румянїли. Видко, се була для неї найбільша втїха. Ґенерал говорив також, що всї обжалувані знають, яка доля їх чекає і вислухали звістки про близьку смерть із дивним спокоєм і холоднокровністю.

Коли почула про се, зітхнула; її мука була страшна; хотїла плакати, та здержувала сльози. Та була хвиля, що її очи зайшли сльозами.

Тими днями розходили ся по городї завзяті поголоски, що Рисаков зраджує. Та ґенерал заперечив тому, не знаю для чого. Пригадую собі, що я звернула її увагу на сю суперечність і виснувала думку, що може бути ґенерал і сам всего не знає. Я прямо хотїла успокоїти її сим або иньшим способом, та вона менї відповіла:

Нї, я пересьвідчена, що річ так маєть ся, бо і в тому мабуть його правда. Я знаю Рисакова і пересьвідчена, що він не скаже нїчого. Михайлов також.

І розповіла менї, хто то сей Михайлов, кілько иньших Михайловів між терористами і поручила менї переказати одному з моїх приятелів, що один із них говорив про нього.

Ми просиділи разом майже до півночи. Вона хотїла йти швидше, та була така втомлена, що ледви держала ся на ногах. Сим разом говорила мало, коротко і уривково.

Ієровська обіцяла зайти завтра в той сам дім між другою і третою годиною. Я прийшла пів до третої. Була, але пішла, хоч не діждала ся мене, бо дуже не мала часу. Ми більше не бачили ся.

Два днї опісля її увязнили.

IV.

Почали ся болїсні днї. Моє неозначене становище — нї „леґальної“, нї „нелеґальної“ — дало менї товчок до безлїчи неприємностий; я була для руху чужа людина, отже не хотїла брати фалшивого пашпорта; без документів я мусїла раз у раз шукати захисту і нічлїгу, що було доволї тяжко. Я не могла користати з мешкань терористів, бо вони в тому страшному часї були їм самим дуже потрібні. Я мусїла сама про себе дбати. Та де подїти ся? Мої особисті приятелї, які одні могли що небудь для мене вдїяти, були всї, як Дубровіна „підозрілі“, і заходити до них можна було лишень у ряди годи.

Я по неволї мусїла, що так скажу, користати з публичної добродїйности і тиняти ся по чужих людях. Та за се мала нагоду придивити ся посередним, більше або меньше невтральним суспільним верствам, що їхнї представники, або зовсїм не займають ся полїтикою і думають лишень про власну скіру, або як значна частина студенства спочувають революциї зага-

лом, але не пристають до нїякої орґанїзациї. Лишень про сї два гурти можу говорити, бо лишень із ними я зносила ся.

Що до перших — скіролюбцїв — то про них справдї нема що говорити, та признаю ся, що й не маю охоти. Загалом я завважала ось що: в Росиї чоловік лякаєть ся тим більше, чим меньше має до того підстави*).

---

*) При сїй зовсїм правдивій увазї пригадав ся менї один випадок із мойого особистого досьвіду. Якийсь П—в, чоловік коло сороклїтний, власник якогось промислового завода, дворянин і як не помиляю ся, член якоїсь адмінїстративної ради, словом чоловік із прегарним становищем, задумав якимось способом зробити партиї грошевий подарунок. Але що був дуже підзорливий, не рішив ся передати гроші через третю особу, але хотїв вручити їх безпосередно якомусь членови партиї. По довгому ваганю зібрав у кінцї відвагу, сказав про свій замір одному Н. Той в повнї похвалив його постанову і сказав, що може легко звести його зі мною, бо ми з Н. були великі приятелї. Сума була не Бог знає яка велика, але й не мала; коло пять соток рублїв. Годї було помітувати такими грішми. В означений день і годину пішли ми з Н. до П—ва, що мешкав у власному домі. Він ізза обережности виправив із дому і сторожа і льокая. Його сїмя була десь у купелях за границею, так що він лишив ся дома один одинокий. На наше звоненє зійшов зі сьвічкою в руках на долину (се був уже вечір), та як нас лишень побачив, в мить загасив сьвічку ізза обережности. У глибокій темряві ми підняли ся по сходах. Хазяїн завів нас в одну з найбільш відокремлених кімнат на другому поверсї зовсїм порожної хати і аж тут засьвітив знова сьвічку. Потім почала ся між нами розмова, яку він часом вів доволї дивно. П—в не хотїв за нїщо в сьвітї звернути ся прямо до мене і безустанно повторяв: „Памятайте, я з нїким не бачив ся; нїхто крім Н. не був в моїй хатї“. І тим самим способом торочив дальше, звертав ся виключно до останнього, немов би мене зовсїм не було в кімнатї. Я поводив ся так само. Коли по деяких вступних поясненях прийшла на порядок грошева справа, П—в здивував мене дивним домаганем — яке звернув до мене знова через

Розповім лишень про одну подію.

Я припадково довідала ся, що в Петербург приїхала одна з моїх давних приятельок Емілія ***, з якою я давнійше жила в найліпшій злагоді, як рідні сестри. Вона, що лише приїхала і про її адрес годі ще було розвідати в адресовому бюрі; я мусіла прохати помочи в тій справі земляка і приятеля моєї рідні, професора Бойка.

Я стратила пів дня на шуканину, і весь час була сливе горячково зворушена. Бойко радив мені не йти, і говорив, що Емілія чула певно, що я втікла за границю і тому мої відвідини можуть у найліпшому разі, налякати її. Та я була така певна за приятельку, що не звертала уваги на його слова.

третю особу — щоби я доконче підписав, не правдивим моїм іменем вексель на суму, яку мав мені передати. „Я радо вволю просьбі поважаного п. П—ва, — сказав я звертаючи ся до Н., — але чи ви не запиталиб його, яке значінє має ся формальність, бо я рішучо не в силі сього розібрати“? Тоді П—в пояснив Н. що ціль, яку він має на прикметі, ось яка: Колиб поліция як небудь звітрила його вчинок і прийшла в його контору провірювати його книги, то в касі покажеть ся недобір, якого нічим не буде можна пояснити. Таку вагу мав для нього мій вексель. Я вислухав се пояснене і заявив, що воно мене зовсім вдоволило. Та Н. порадив від себе вигадливому жертволюбцеви, не брати ніякого векселя від мене, бо жандарми можуть знати мій почерк, а місто мойого предложив йому свій підпис. Не знаю, як вони конець кінцем полагодили справу. Коли наша справа покінчила ся, П—в набрав такої відваги, що почав звертати ся прямо до мене. Пригадую собі між иньшим його вислов, що він не вірить у можливість революциї в Росиї. „Росияни-боягузи“ казав, і поясняв: „Я се дуже добре знаю, бо я сам Росиянин“. Та попри се все таки його одушевляла відвага революціонерів і тому рішив ся в кінці „по довгій розвазі“ віддати і свою лепту на справу. Розповідав мені також, що в його руки попадали

Як лишень роздобули адрес поїхали ми з Бойком до Емілії.

Чи в дома? питаю зі зворушенем сторожа.

В дома.

Я без віддиху побігла горі сходами і лишила далеко за собою мойого поважного товариша.

Се була неділя. Прислуга пішла мабуть гуляти і тому відчинила нам сама Емілія.

Події, що потім склали ся, годі описати.

Коли мене побачила, задрожала Емілія на цілому тілі. Я кинула ся вперід і простягнула до неї руки, але вона несподівано подала ся в зад, вихопила ся як тінь і аж по кількох марних заходах пощастило ся мені зловити її постать у мої обійми і обцілувати се бліде з переляку лице.

Коли ми в кінці ввійшли в гостинну, побачили мої очи ось що: муж і брат Емілії — оба також приятелі моїх дитячих років — сиділи за розложеним карточним столом.

ся від часу до часу наші проклямациї, та він переховував їх не де інде, як у виходку і читав нараз по одній сторінці, щоби через довге сидженє „не розбудити підозріня у прислуги“. Ховав їх на тонкій нитці так приладженій, що як би хто захотів необережно підняти накривку, нитка пірвалась би і ся ціла небезпечна збірка полетіла би в таке місце, де, як він надіяв ся, не полізла би поліция шукати. „Щож, ви на се скажете, га?“ додав із урочистим виглядом. Мене трохи образило таке невважливе поступованє з нашими проклямациями, та годі було не похвалити його за вигадливість. Іще забув я додати, що весь час нашої візити П—в що пять хвиль зривав ся зі свойого місця і біг до дверий переконати ся, чи за ними хто не сховав ся, хоч знав, що в домі не було й живої душі крім нас і що входові ворота були зачинені на ключ.

По нашій появі нї один, нї другий не підняв ся з місця і не поздоровив ся зі мною; оба немов би скаменїли.

Якийсь час трівала незвичайно напружена, пригнїтаюча мовчанка.

Не можуть перервати гри! — сказала я в кінцї, щоби вивести Емілїю з недогідного положеня.

Вона пробувала засьміяти ся, але її усьміх був похожий на ґримас. Я почала оповідати про себе; сказала, що я в остатнї роки не брала нїякої участи в руху, що я майже леґальна людина, що як би не події першого марта, я старалась би навіть виробити собі пашпорт; словом що для них не має найменьшої небезпеки ізза того, що гостять мене у себе, бо інакше я сама не прийшла би до них.

Емілїя знала дуже добре, що я не вмію обманювати і тому я сподївала ся, що мої слова її успокоять. Де там! се був голос вопіющого в пустинї, бо мої приятелї були під впливом того несьвідомого трівожного переляку, над яким годї чоловікови запанувати і який не піддасть ся нїяким переконуваням.

Емілїя, як перше, блїда немов полотно, спромогла ся ледви вишептати, що вона дуже перелякала ся, коли побачила мене в такий час.

В кінцї мущини підвели ся зі своїх місць і привитали ся зі мною; здавало ся, що остовпінє, яке їх із початку опанувало, по трохи переходить.

Ми просидїли там дуже коротко. Емілїя немов би на оправданє говорила без упину, як проводила нас до передпокою: „Я так налякала ся, так налякала ся“. Се були відай

одинокі слова, які я від неї чула. Що лишень ми опинили ся на вулиці, став Бойко з мене глузувати.

А що, адже говорив вам, що не було чого йти! А ви все своє — скорше, тай скорше! і глумливо вдавав мій голос.

Я відповіла, правда, неспокійно, що се дурниця, що я все таки рада, що побачила Емілїю, хоч душу менї, як то кажуть, дерли коти.

Тимчасом треба було поладити дуже важну справу, справу нічлїга. Було вже пізно і не легка була справа знайти що небудь відповідне.

Звичайно, як лишень протерла очи, я вже зачинала думати про се, де маю переночувати, а потім тратила цїлий день на шуканю. Та нинї, я про се забула, бо мала на прикметї відвідати Емілїю.

Прийдеть ся ночувати на вулиці, — сказала я.

Бойко не хотїв до сього допустити і став роздумувати, аби менї нинї знайти нічлїг. Та хоч і як думав, не міг нїчого придумати.

Він сам був у полїтицї чистий, як дитя по купелї і знав ся з людьми так само невинними і ізза того дуже боязкими. Нї один із них не пустив би мене на поріг.

Так щож, сказав у кінцї: Ходїм до моєї хати.

Я знала його від дитинства і любила як брата. Та годї сказати, щоби менї дуже усьміхав ся нічлїг в його хатї, тим більше, що він мав усего одну кімнату. Я розвела ся про недогоди його пропозицї, про сторожа, хазяйку, служницю.

Се дурниця, відповів Бойко. Хазяйка нїчого не довідаєть ся аж до завтра, служниця також. Се дурниця.

Як дурниця! Сторож дурниця? Впустити нас впустить, але сейчас піде по полїцию.

Ось тобі й на! сказав Бойко. З якої причини йти сторожеви по полїцию? Він лишень подумає, що я собі привів...

Мовчіть! мовчіть! — сказала я зі сьміхом. Так сторож не подумає.

Ну, то ще лїпше. Отже йдемо.

Що менї справдї почати? Лишити ся цїлу ніч на вулиці, не лишень немило, але навіть дуже небезпечно. Я була приневолена згодити ся на пропозицию мойого товариша.

Ми справдї перейшли зовсїм добре попри сторожа. Він не лишень нас не задержав, але ще й зняв шапку. Хазяйка і служниця вже спали і ми зайшли непомітно. Я віддихнула свобіднїйше та все таки не могла вспокоїти ся.

Та й що, що ми добре зайшли, сказала я; се нїчого; сторож певно пішов на полїцию.

Бойко торочив своє і щоби мене розвеселити, оповів, як недавно він із одним своїм товаришем працював до пізної ночи і той кілька разів лишив ся у нього ночувати. Все було добре, аж одного гарного дня причепив ся до нього головний сторож із докорами, що він передержує в себе людий без пашпортів.

Так, відповів йому Бойко і то навіть не одного, але цїлу купу, і буду тобі дуже вдячний, як їх виженеш із моєї хати.

Сторож вибалушив очи і нїчого не розумів. Тодї Бойко показав йому в кутї цїлу купу тарганів: „Отсе приблуди без пашпортів. Диви, кілько їх. А мій приятель осїлий тарган із

пашпортом". Сторож розсьміяв ся і не чепляв ся вже більше.

Ми булиб радо перебалакали цїлу ніч, та треба було гасити сьвітло, бо вікно виходило на подвіре і сьвітло могло навести сторожа на думку, що тут дїєть ся щось непевне.

Бойко відступив менї своє ліжко; сам примістив ся на долівцї і скинув лишень сурдут. Я положила ся зовсїм одїта, не скидала навіть ковнїрця і маншетів, а що подушка дуже воняла тютюном, то завинула ся з головою в чорну хустку.

Як у ночи прийдуть жандарми — думала я собі — то не довго будуть на мене ждати.

На щастє нїхто не прийшов і все минуло як найлїпше.

V.

Тепер скажу кілька слів про другу верству російської суспільности, з якою я часто стрічала ся підчас мойого тиняня за нічлїгами — про молодїж, про студенство.

Як би менї не довело ся бачити того на власні очи, я ледви повірила би, що в одному і тому самому городї, можна сказати о межу, можуть бути такі разючі контрасти, як між студентством і спокійними, російськими горожанами, яких я що лишень описала.

Ось примір горожанської відваги, про яку довго говорив цїлий Петербург.

Одному зі студентів медичної Академії, „князеви", що причисляв ся до щедринівських „намащених помадою душ", захотїло ся зробити складку на вінець на могилу Олександра II.

Всї вислухали пропозицию серед гробової мовчанки. По скінченю бесїди, князь кинув у капелюх пятирублений папірець і зачав обходити студентів. Та нїхто не дав йому й копійки.

Панове, щож тепер буде? — закричав переляканий князь.

Виклад професора Мєржеєвского, — відізвав ся глумливий голос із юрби.

Та князь не втихомирив ся і обходив дальше студентів і чіпляв ся всїх разом і кождого осібно. В кінцї пощастило ся йому відшукати одного, що докинув йому в його капелюх ще два рублї. По скінченю викладу Мєржеєвского князь узяв ся знова за своє, але не дістав більше й нового.

Панове — крикнув у розпуцї, — а що тепер буде?

Виклад якогось там (не пригадую собі його імени) професора, — рознесло ся знова з юрби.

Минув і той виклад. Тепер князь рішив ся вже приперти студентів до стїни, кинув гроші на стіл і крикнув:

Що я маю робити з тими грішми?

Віддати на увязнених, відповів йому хтось, а пропозицию стрінула запальна похвала. Князь забрав ся зі своїм приятелем із авдиториї. Тодї встав один студент і взяв гроші, що лежали на столї, щоби їх передати, кому слїд. Студенти зібрали сейчас для вязнів ще пятьдесять рублїв.

Се дїяло ся в кілька днїв по 1. мартї, коли сливе цїле столичне населенє було перелякане.

Треба було тоді жити в Росиї, щоби зрозуміти, кільки треба було відваги на се, зробити так, як зробили студенти медичної Академії. І се не одинока в свойому роді подія.

Що бє в очи в житю цїлого російського студентства, се цїлковита погорда особистих, кариєровичівських справ, а навіть до сих усїх приємностий, які по загально принятим думкам „оздоблюють ранок житя“. Можна погадати собі, що для них не має иньших інтересів крім умових.

Безмежна, загальна симпатия до революциї — се щось майже невідлучне від самого понятя російського студента.

Вони спосібні віддати останню копійку на „Народну Волю“ або „Червоний Хрест“, т. є. для увязнених і засланих.

Студенти піддержують усї „добродїйні“ концерти і балї, які уряджують, щоби видерти на революцию кілька зложених десяток рублїв. Безлїч їх живе в голодї і холодї, щоби лишень зложити свою лепту на „справу“. Я знала цїлі „комуни“, що жили місяцями хлїбом і водою і віддавали все, що заощадили, на революцию. Можна сказати, що революция — се головний і виключний інтерес студентства. Підчас увязнень, судових розправ, кар, покидають занятя, екзамени, все. Молоді люди сходять ся гуртами у кого небудь із товаришів і там за самоваром розбирають події дня, обмінюють ся поглядами, почутєм невдоволеня, страху або втїхи і так скріпляють свій революцийний запал і вразливість. І треба видїти їхні лиця в сї хвилї; вони такі поважні, задумані.

Студентство з жадобою кидаєть ся на всяку новину з революцийного сьвіта. Прямо

неймовірна швидкість, із якою кожда така дрібниця розносить ся по городї. Навіть телеґраф не в силї йти на взаводи з дивною хуткістю студентських ніг.

Увязнили кого небудь; завтра вже вспіла ся жалібна вістка облетїти весь Петербург. Хто небудь приїхав, хто небудь зраджує, або навпаки виявляє непохитність і відвагу, все се стає сейчас всюди звісне.

Студенти завсїгди готові робити всякі прислуги революціонерам і зовсїм не думають про небезпеку, на яку себе самих виставляють. І з яким жаром і запалом вони беруть ся до того!

Та досить про молодїж; загалом се тема, що переходить мої сили.

Поверну до мойого тиняня.

Потім, як Дубровіна і иньші приятелї не могли мене дальше переховувати, я майже все діставала нічлїг у студентських домівках. Годї тут замовчати про одну річ.

Звичайно, як я лишень прийшла до людий, що бажали дати менї нічлїг, я незмінно зачинала одну й ту саму стару пісню, що я не маю нїчого спільного з конспірациями, що я навіть не „нелеґальна“, а прямо без пашпорта. Нїхто мене не тягнув за язик, нїхто не допитував, хто я і з відки — се було би противне ненарушним правилам революцийної гостинности. Та я не хотїла прибирати ся в чуже пірє і вдавати з себе се, чим я не була. Крім того, признаю ся, що в мене була тайна надія, що так успокою моїх ґаздів що до моєї особи і впевню собі ще одні запросини.

Та на диво, моя хитра дипльоматия доводила зовсїм не до тих наслїдків, яких я сподївала ся. Не вважаючи на мою короткозорість,

годї було менї не добачити на лицях моїх слухачів виразу деякого розчаруваня, немов би говорили: то тільки всего?

І нїхто мене в друге не просив. З початку се мене дуже журило, та потім почало бавити і я помирила ся з моєю судьбою, проводити цїлі днї на шуканю нічлїга. Загалом я завважала, що чим небезпечнїйший революціонер, чим завзятїйше його переслїдує полїция, тим раднїйше його всюди стрічають, тим більш залюбки дають йому захист і роблять для нього все. Се й зрозуміле. Найперш чоловік, що належить до орґанїзациї, може все щось цїкаве розповісти, крім того переховництво такого чоловіка, власне наслїдком небезпеки, се деяке служенє справі, в кінцї се, як хочете, свойого рода честь.

Оден студент із богатої купецької сїм'ї сказав менї ось як:

Знаєте, у нас є крісла і канапа, на яких сидїли Желябов і Перовська. Ми за нїякі гроші не розстанемо ся з тими річами, — додав; се прецїнь тепер усе історичне.

VI.

Та час покинути сю спокійну царину і знова повернути в пекучу революцийну атмосферу.

Пригадую собі, се було ві второк. Точно о четвертій годинї, без огляду на заливний дощ, я пішла на стацию стрічати Варку, що мала приїхати виключно, щоби побачити ся з Тетяною Лебедовою.

Запитають мене, може бути, по щож менї було йти на дворець у таку погоду, як людина приїхала зовсїм не до мене?

Дїло в тому, що перший клопіт, який стрічає кождого революціонера, що приїде в Петербург, се питанє, куди йти? Хто з товаришів живий, а хто в тюрмі? Де можна справити ся, без небезпеки впасти в засїдку? Тому то кождому любо, як його хто небудь стріне на двірцї.

Я хотїла зробити сю приємність Варцї. На жаль вона не приїхала. Ми умовили ся, що в такому випадку я побачу ся сама з Танею. Треба було передати їй призначені для неї 200 рублїв, які були переховані у Дубровіної. Я пішла там, дістала гроші і вибрала ся на означене місце сходу в надії, що Таня зможе з такою сумою виїхати на провінцию, або навіть за границю.

Я не вспіла ввійти в кімнату, як і Таня і Слободїна, у якої ми мали бачити ся, крикнули в один голос:

А деж Варка?

Вістка, що вона не приїхала, дуже занепокоїла Таню. Вона навіть поблїдла і кілька хвиль не могла промовити нї слова.

Я не гаяла часу і сейчас передала їй 200 рублїв. Та вона заявила, що їй треба ще 80; в противному випадку годї й думати про подорож, бо сї 200 рублїв призначені зовсїм на що иньше.

Того дня увязнено Михайла*) на вулицї, як йшов на якусь стрічу.

---

*) Фроленка.

Я потім довідала ся, що сї гроші мали вислати ся до Михайлової матері, що мешкала на Кавказї, за що вона могла приїхати в Петербург.

Я сказала, що справу не тяжко поладити. Дубровіна все переховувала якісь невеликі суми на революцию і я обіцяла вистарати ся.

Най буде й так, згодила ся Таня, зробіть ласку. Зрештою, сказала подумавши, най лїпше піде Слободїна. Я маю вам щось розказати. А тимчасом, скажіть, чи ви певні, що вас не підглянули?

І обі приятельки стали мене розпитувати, чи я не добачила чого небудь непевного на вулицї, при входї в дім, або на сходах. Я відповіла, що не бачила нїчого; та додала, що ізза короткозорости могла й не добачити.

Йду в заклад, що були шпіони, а ви не добачили нїчого! — заговорила Таня швидко а потім оповіла ось що:

Сегодня я що лишень вийшла з хати, як за мною з відкись взяв ся шпіон. Я взяла першого стрічного доброго дорожкаря. Шпіон мусїв вдоволити ся простим візником і на якийсь час стратив мене з очий. Та на розї Басейної нас задержав трамвай, а се дало йому можність мене дігнати. Як у кінцї мій дорожкар рушив із місця, шпіон свиснув і до його дорожки скочив другий помічник. Я казала звощикови їхати на Лигівку, потім на Піски, потім у Коломну до Архангела Михаїла, словом майже цїлий час крутила ся по городї. Як переконала ся, що шпіони остаточно стратили мене з очий, я здержала звощика перед склепом із тютюном і зайшла розміняти гроші. Коли вийшла, не було на вулицї крім мойого зво-

щика нікого. Тоді я обчислила ся з ним і прийшла пішки домів. Та все таки я непевна, що мене не підглянули,

Потім розповіла все, що знала про увязнене Михайла. Вони жили разом і тому вона сама дивувала ся, що й її не увязнили.

Я вислухала її оповіданя, а що знала добре її минувшість, почала її намавляти найбільш переконуючо, щоби сейчас виїхала з Петербурга.

Хвилю вагала ся.

Ні, не можливо — сказала в задумі, немов би говорила сама до себе. — Я мушу очистити хату.

Чомуж би ви не мали сего поручити мені? Я можу се за вас зробити.

Таня похитала мовчки головою. Тоді я сказала їй, що як не вірить у мою скромність, то несправедливо; що я не буду нічого читати навіть не буду оглядати ніяких паперів, листів і т. и. Ми дуже поперечили ся, мало не посварили ся. Сказати правду, я дуже лякала ся йти до терористів, в їхні страшні нори; та ще більше лякала ся пустити там Таню, якій на випадок увязненя, грозив стричок. Се додавало мені відваги і я знова і знова поновляла мої наляганя.

Ну то підемо разом, сказала я в кінці. В двійку швидко очистимо мешкане, а потім ви ще сьогодня можете виїхати з Петербурга.

Ні, се неможливо, тим більше, що мушу ночувати в дома.

При сих словах волосє стало мені дубом. Я молила її мати розум. Я була певна, що її увязнять, а навіть думала, що вона з розпуки

умисно йде на погибель. Вона задумала ся і се додало менї надії. Я знова стала налягати.

Нї, неможливо, рішила в кінцї. Як я не буду в дома ночувати, то сторож, що кождого ранку о семій годинї приносить воду, застане порожну хату і піде сейчас на полїцию. Всї стациї обставлять шпіонами і мене певно спіймають. А виїхати сьогодня в ночи не можу; мушу побачити ся зі своїми. Будь що будь, а мушу ночувати в дома.

Моя розпука була безмежна. Я предложила їй, що піду замість неї переночувати.

Як прийде сторож — казала я — відчиню йому, скажу, що я доглядачка і що хазяйка лежить хора. Прецінь він не піде у спальню переконувати ся, чи се правда.

Та Таня, не знаю чому, відкинула і сей плян. Згодила ся тільки, що я їй поможу очистити помешканє на другий день. Ми докладно умовили ся і уложили стрічу о десятій годинї на Могилевській.

Таня рішила ся їхати в Москву, а що годї було повідомити про се своїх, мусїла заїхати в гостинницю. Щоби не викликати підозріня між прислугою, треба їй було до сього валїзки, торби на їдло, біля і и.

Я мала купити все потрібне і принести в хату Слободїної. Таня просила мене видавати як найменьше гроший, не хотїла навіть нових рукавичок і капелюха, хоч старий був добре сходжений.

Чорна жалібна вуалька се заслонить, сказала.

Коли обговорили все, прийшла на порядок справа, як виходити з хати. Таня думала,

що на вулицю найлїпше вийти разом, бо шпіони слїдять за одною панею, а як побачать дві, можуть змилити ся.

Ми вийшли разом. Ледви ввійшли кілька кроків, під'їхав до нас звощик і зачав уперто накидати ся зі своїми услугами:

Се шпіон — шепнула Таня — я його знаю, побачите як тяжко буде його спекати ся. Справдї через десять хвиль він не відчепляв ся від нас.

Ми перейшли кілька дїльниць і знайшли на одному розї дорожку, на якій дрімав візник. Таня взяла його і поїхала.

Коли ми розстали ся, було вже пізно і я пішла на свій нічлїг, бо годї було заходити там дуже пізно. Я взяла також звощика і поїхала прямо в означений дім, що його мала пізнати по названих прикметах. В воротах сидїв природно сторож. Та годї було розвідувати ся у нього про що небудь, або приглядати ся на число. Таке було правило. Я ввійшла рішучим кроком, хоч ізза короткозорости не була певна, чи потрапила як слїд. Я пішла сходами на другий поверх і задержала ся перед троїма зачиненими дверми. В темнотї я майже нїчого не пізнавала і зазвонила навгад, хоч серце товкло ся зі зворушеня. Можете собі уявити мою втїху, як на моє, тепер конечне питанє, чи тут живе той і той, відізвав ся з глубини хати дивно милий жіночий голос: Так, так, тут, прошу.

В означену годину другого дня рано я пішла на стрічу. Ще не дійшла до умовленої точки, як побачила Таню з повним зеленї кошиком у руках, у чорній хустцї, які звичайно вбирають хазяйки, коли йдуть на ринок.

Ми пішли до неї. Заки дійшли до дому, дала мені ключ від хати і виправила саму на перед, щоби сторож не видів, що йдемо разом.

Мешканє Тані складало ся з двох кімнат із кухнею. Мою увагу звернув дивний порядок. Кухня, невеличка гостинна, де стояв столик до писаня — все було таке любе і затишне. Справдїшне гнїздочко щасливої пари.

Незабаром за мною прийшла і Таня, обладована поживою на обід і розпалила вогонь. Цїла ся церемонія була виключно для сторожа. Потім ми поскладали річи до подорожі. Таня брала з собою лишень се, чого не було слїдно, щоби у сторожа не викликати підозріня, як би той відчинив хату другим ключем, який сторожі все мають і увійшов, як її не буде.

Перед моїм відходом Таня поглянула в вікно, що роблять сторожі. Вони рубали дрова. Навчила мене, як маю незамічена для них перейти подвіре; треба було вибрати хвилю, коли вони понесуть дрова, до когось із горішних мешканців.

Я так зробила і вийшла від неї неспостережена з порядним клунком у руках. На вулиці взяла звощика і поїхала до Слободїної. Там ми зложили річи в валїзку і я відвезла їх на дворець.

Треба було взяти білєт, надати пакунок і загалом зробити все, щоби Таня як найменьше показувала ся на стациї. Вона мала приїхати пять хвиль перед від'їздом поїзду і піти прямо в ваґон. На горе поїзд був заповнений пасажирами. Не було нї одного вільного місця, так що мусїли причіпляти ще один ваґон.

Ми перечекали на перонї пять зайвих хвиль, що були для мене вічністю. В кінцї причіпили ваґон. Таня примістила ся і сейчас передїл заповнив битком всякий народ. Та се все була мало цїкава публика. Таня жалувала, що не взяла з собою якої книжки. Я дала їй часопись, що була в мене у кишенї і завважала, що на першій більшій стациї може собі купити якусь книжку; потім звернула її увагу на пакет із помаранчами, які я вмисно положила їй в кошик, бо вона їх дуже любила і порадила їй на вухо не курити через дорогу.

Вона усьміхнула ся, подякувала за помаранчі, а що до куреня, сказала, що не обіцяє.

Як вийшла вже перед третим звоненєм з ваґона на поміст, зачала верзти сама не знаю по що, всякі нїсенїтницї.

„Поклонїть ся дядькови! Поцїлуйте дїти“ і таке иньше.

Поїзд рушив із місця, а я відітхнула немов би камінь упав із моїх грудий. Таня відїхала. Та задержала ся в Москві не довго. Я читала її лист, який писала відти. Писала, що в Москві нема що робити, що вона скучає і що хоче вертати в Петербург.

Справдї, вона швидко повернула, та мене вже там не було. Я вибрала ся в гостину, на запросини одного приятеля, який мав маєток над Волгою. Не треба додавати, як мене радувала ся подорож.

В чотири місяцї по 1. мартї, як трохи успокоїло ся, пощастило ся менї дістати через мужа одної моєї приятельки правдивий наш пашпорт і на тому кінчить ся моя „нелеґальна“ одисея.

Закінчене.

I.

Від часу появи сих нарисів на італійській мові, минуло дванайцять років; дванайцять років — се цілі віки в калейдоскопі російського житя, який так швидко зміняєть ся.

„Минув ся той вік, і сї люди минули ся, прийшли иньші на їхнє місце“.

Про се вже тепер не має суперечки, що той період, се один із найвизначнїйших у російському житю і що титанїчна борба, яка йде в ньому, се щось свойого рода одиноке в лїтописях історії. І чим більше ми будемо віддаляти ся від того часу, тим він буде для нас величнїйший і величнїйше будуть нам являти ся лицарські постатї людий, які двигали сю борбу на своїх плечах.

Мало де в російських виданях доводило ся менї занимати ся тим, що відносить ся до характеристики людий тодїшнього часу; дальші роки мало принесли поправок і доповнень навіть що до житєписних материялів.

Але житє принесло безлїч нового з огляду на осьвічене цїлої доби, як цїлости, прояснило безлїч помилок, розвіяло безлїч ілюзий, але за се показало і справдїшні заслуги і шанси партиї, яких не добачали і самі учасники борби. В боєвому димі і вогню погано видко поле борби і тяжко, часом неможливо, означити коли, де і як рішаєть ся її доля.

Доба і діячі, яких я описував тут, перейшли вже до історії. Погляньмо на той бурли-

вий період без пристрасти і партийности як слїд для історика, що бажає витягнути з минулого досьвіду корисну науку для теперішности.

Нїхто не старав ся, та нїхто і не спроміг ся зіставити хоч би приблизної статистики революцийної партиї, як такої, т. є. людий, що годили ся з поглядами і стремлїнями революціонерів.

Певно лишень, що сї сили були дуже великі. Молодїж, що вчила ся, студентство майже в повному складї, тисячі столичних робітників і велика безлїч інтелїґентних людий, всюди розсипаних — се все становило той контінґент на якого поміч могла орґанїзация, що була в борбі, числити і з відки добувала нових сил і засобів.

Та цїла ся юрба людий не брала безпосередної участи в борбі, та й не могла брати. Заговір, тайне товариство — се одинока форма, в яку могла втїлити ся в Росиї дїяльна опозиция. А тайні товариства не можуть обіймати в собі значнїйшого числа людий. Заговір, се сїтка, яку правда можна дуже розтягнути, та вона неминуче рветь ся і з якої вилїтає все, що в нїй є, як її переповнити поза звісну, обмежену границю. Безумовної безпечности не має в революцийній дїяльности; безпечний лишень той, хто сидить із заложеними руками. Тайне товариство вислїдять швидше або пізнїйше. Чим воно швидше зростає, чим енерґічнїйшу дїяльність проявляє, тим швидше прийде нещасна хвиля. Се крівавий і невблаганий математичний закон, що кермує долею всїх конспіраций і не знає виїмок.

В періоді, про який пишу, становив орґанїзацию, що борола ся, все невеличкий гурток людий, а можливість їхньої борби і успіхи мож пояснити лишень тим, що правительство було відокремлене, як чужоземна ватага в завойованому краю.

Наведу кілька характеристичних фактів з тогочасного революцийного житя, які жаль булоб поминути.

Треба додати, що Росияни, як говорити загалом, були все погані конспіратори. Люди, як Зофія Перовська і Олександер Михайлов се в нас незвичайні виїмки. Широка російська вдача, привичка робити все „спокійно“, близькі особисті відносини і треба признати ся, славянська забуялість — се все годі примирити з основним революцийним правилом; про справу говорить ся лишень із тим, із ким треба про се говорити, а ніколи з тим, з ким можна про се говорити, хоч би зовсїм видимо безпечно.

Тому революцийні тайни доховують звичайно не дуже строго і як видобудуть ся з вузкого кружка орґанїзациї, вони розходять ся з дивною швидкістю по цїлому радикальному сьвітї. Та все таки правительство ніколи нїчого не довідало ся.

Так на примір перед появою „Землї і Волї“, яку видавали „нелеґальні“ люди, виходила в Петербурзї досить слаба підземна часопись „Начало“, яку видавав малий, независимий кружок під редакциєю чотирох або пятьох „леґальних“ людий. Про них знав і називав їх по імени цїлий Петербург. Але поліция не знала зовсїм нїчого, хоч часопись була для неї солию в оцї і всї жандармські гончі вискакували зі скіри, щоби попасти на слїд тай-

них видавців. Нікого з редакциї не увязнили і ті, що не попали ся за иньшу справу, здорові й досї.

„Народну Волю“ продавали в Петербурзї і на провінциї майже явно. Ві всїх висших наукових закладах, ві всїх відокремлених гуртах — між адвокатами, лїтератами, деколи урядниками, були звісні всїм люди, що занимали ся тою справою, діставали точно означене число примірників часописї і продавали її всїм, хто хотїв, по двайцять пять копійок у Петербурзї і Москві, а по трийцять пять на провінциї.

Ще один факт, що стоїть за богато.

Великий, динамітовий заговір, що його з'орґанізував „Исполнїтельний Комітет“ в 1879 роцї, як сподївав ся царського повороту з Криму, був ледви чи не найбільш великанським дїлом, яке коли небудь заговір спроміг ся задумати і довести до кінця. Дїйсних сил орґанїзациї зовсїм не вистарчало, щоби його перевести і тому треба було з конечности, широко покористувати ся услугами посторонних людий, яких брали з численного сьвіта тих, що спочувають, який завсїгди гуртуєть ся коло такої популярної орґанїзациї, як ся, що нею кермував „Исполнїтельний Комітет“. Тому не диво, що при такій безлїчи учасників, вістки про замахи, які готують ся, дуже швидко розійшли ся буквально по цїлій Росиї. Певно, публика не знала, де як раз має бути вибух. Та всї студенти, адвокати, лїтерати крім тих, що їх оплачувала поліция, знали, що царський поїзд вилетить у воздух підчас подорожі з Криму в Петербург. Про се балакали, як кажуть, всюди. Один доволї звісний лїтерат збирав

майже явно в Одесї складки на вибух і передав комітетови цїлої півтора тисячі рублїв, які так призбирав. А полїция не знала нїчого.

Зі всїх пяти замахів, які готовили ся, вислїдили завчасу лишень один — Логовенківський зовсїм припадково. Аж увязненя Ґольденберґа в Єлисаветградї з динамітовим набором, яке також склало ся припадково, викликало у полїциї підозрінє, що десь думають про вибух і сим треба пояснити всї хитрощі при висилцї царського поїзду.

Сей і подібні факти, яких можна би навести безлїч, дають понятє про обопільне становище сторін, що почали борбу.

Революціонери мали до дїла не з правительством в европейському розуміню слова — при таких умовах була би борба ізза величезної нерівности сил не мислима — але з відокремленою ватагою, яку ненавидїла цїла сьвідома Росия. Одинокі союзники правительства були шпіони і жандарми.

Російські социялїсти, що почали в 1870—1873 роках від голошеня анархістичної теориї не втручувати ся в полїтичну борбу, як у чисто буржуазну справу, що не має нїякого інтереса для робітничої кляси, відчули дуже швидко на власній скірі, що є деяка ріжниця між російськими і швайцарськими, або анґлїйськими порядками. Житєва льоґіка невблагана. Социялїсти не могли непорозуміти потім як тисячі любих товаришів пропали даремне по перших кроках і по перших пробах пропаґанди, що полїтична свобода не лишень корисна, але й необхідна для них, як і для всїх, хто має які небудь ідеї або переконаня, які йому дорогі і які

йому хотілось би ширити між своїми співгорожанами.

З 1879 роком проголошують російські революціонери, як звісно, революцийну проґраму.

Змаганя социялїстів і цїлої російської суспільности зійшли ся і революціонери голосили серед гуку вибухів і лоскоту бомб се що собі всї думали або шептали боязким голосом зі всякими застереженями і недосказами.

Щоби про се переконати ся, вистане перечитати численні земські адреси, які посилали в відповідь на правительственні благаня о поміч і переглянути тодїшну печать.

Се, що говорило ся в чотири очи на приватних сходинах, коли не вязав язика переляк перед адмінїстративними заходами і цензурою, було, природно, більш рішуче і різке, як сї явні, зрештою доволї не двозначні заяви.

Революціонери сильні тою помічю, одушевлені вірою в народ, не лишень удержали ся в безнадїйно нерівній борбі, але і придбали здобутки, які годї інакше назвати, як баєчні, коли зважити всї обставини.

Замахи гуртка людий довели Олександра II до того, що він справдї зложив цїлковиту повновласть у руки чоловіка, якого всїми прикметами було умінє бавити ся з „громадським судом“.

Льоріс Мелїков не робив нїчого цїлий рік, а навіть був на стільки нерозумний заявити (в звісній розмові з представниками преси), що не має на думцї брати ся за що небудь поважне.

Наслїдком була катастрофа першого марта. Правительство було в кінцї переможене і розбите, далеко більше, як по вибуху в Зимному

двірци. Воно неминуче мусїлоб було звернути ся поважно по поміч і оборону до суспільности і народа, як би терор вдержав ся без впину ще рік або два.

Всї дожидали того.

„Исполнїтельний Комітет“ не думав кидати свойого оружя на другий день по найстрашнїйшому зі своїх ударів, як дізнав ся про його силу. У звіснім письмі до Олександра III говорить ся виразно, як про неминучу річ, про яку не може бути й бесїди, що на випадок запеклости правительства „терор візьметь ся за більше різкі способи“.

В один час Олександер III дуже вагав ся і був склонний поступити ся. Та по тім несподївано пішов зовсїм на вислуги реакциї. Прийшов прикрий зворот у полїтицї. Самодержавство скріпило ся і очуняло, а тепер перестало й думати поступати ся. А тимчасом терор не лишень не взяв ся за більше різкі способи, як „Исполнїтельний Комітет“ обіцяв Олександру III, але навіть зовсїм втихомирив ся; а потім завмер і сам рух. Революцию немов би вітер розвіяв. Цїле грізне пятилїтє можна було вважати за великий динамітовий вибух, який не пощастив ся.

Пригляньмо ся, як і чому се все склало ся.

II.

Post hoc, ergo propter hoc. По тому, значить, наслїдком того, — така людська льоґіка.

Деякі люди, навіть із тих, що спочувають революциї і теророви, як розглядають чисто

внїшну сторону российського житя, відповідають на питаня, якими ми закінчили попередний роздїл дуже легко; причина невдачі руху з 1879—1881 років був день першого марта. Революціонери переборщили. Вони повинні були вдоволити ся скромними, але реальними добутками, які вибороли т. є. іменоване „лїберала“ Льоріс-Мелїкова диктатором. Олександер II з Льоріс-Мелїковим думали про ряд перемін, які за кілька років довелиб до конституциї. Убійство Олександра II зробило всему кінець і завернуло Росию знова в часи Миколаївщини.

Такі фантазиї вибачні і зрозумілі, особливо у людий химерного Манилївського типа, як взяти на розвагу земських начальників, загальне нищенє, обезсиленє земств і городських законів, нищенє преси, замкненє шкіл, переслїдуванє Жидів і всю гидоту нинїшних часів.

Та приглянмо ся близше справдїшним российським відносинам, а не видуманим у часї перед першим мартом.

Можемо тепер се зробить на основі точних і правдивих дат. Перед нами брошурка „Конституция“ ґрафа Льоріс-Мелїкова, що подає деякі дорогоцїнні вказівки про стан умів і справдїшні наміри правительства.

Відсилаємо читача за подробицями до неї. Він дізнаєть ся з неї, що правительство було прямо приголомшене страхом перед революциєю, та зовсїм не думало, що вже відспівало свою пісню, анї не думало відказувати ся від найменьшої частини своїх прав.

Так прозвана „Конституция“ зводила ся до скликаня дорадних комісий у двох інстан-

циях, з яких першу (предварітельная комісія) мало іменувати зовсім правительство, а до другої (общая комісія) був допущений якийсь процент представників, що їх вибирали земські збори під ґубернаторською опікою. Сї комісиї не мали анї права почину в укладаню законів, анї права вибору предмету нарад, анї навіть права самостійно обговорювати справи. Се все було полишене теперішним мінїстерствам, на давних основах. Роля комісиї зводила ся до оброблення поданих мінїстрами проєктів, які тепер розбирають у мінїстерських канцеляриях. Потім йшли сї проєкти з мінїстерськими увагами, звичайним порядком у державну раду, яка лишала ся в свойому теперішному складї і задержувала не дуже велике право предкладати свої виводи і спостереженя до розгляду цареви. Остатнїй мав безумовне право вязати і розрішати, погодити ся з більшістю, або меншістю, або з „власними поглядами“ якого з вибраних радників.

Не тяжко порозуміти, що сї комісиї нічим знаменним не відріжняли ся від якої небудь Кохановської комісиї, або від комісиї досьвідних людий, якими потім ґраф Іґнатєв забавляв Росию. Ся сама кваша, лишень густїйша.

Самодержавство полишало ся в повній силї, — цар міг кождого часу покермувати по вподобі подїями, справити куди йому подобаєть ся роботу комісиї, обмежити або розширити їхнїй обсяг, або зовсім їх знести, як буде вважати за добре.

Льоріс-Мелїкову пощастило ся з'єднати Олександра II на сторону свойого проєкта, бо переконав його, як два рази два, що се не

états généraux і що його „суверенність“ полишаєть ся зовсім ненарушена. І так було справдї. Та горе зачепити ся з бідою. Правда також і се, що в „общій комісиї“ були зароди états généraux. При тодїшному настрою суспільности могла комісия під покровом обговореня сього або того, хочби якого мінїстерського проєкта, виступити з пляном корінних перемін державної управи; могла домагати ся постійної палати послів, відповідальности мінїстрів, управильненя тої „суверенности“.

Як би приняло правительство такий „проєкт“? Чи воно пустило би його дальше, чи розігнало би спокійно депутатів по Вятках, Вологдах або і ще дальше?

Се було залежне зовсім, безумовно і виключно від одного: від сили революцийної партиї в дану хвилю.

Згадана брошурка дає на се незбиті докази. З неї ясно, що товчком у цїлому пересиленю був переляк, щоби не повторили ся нові замахи. Правительство не лякало ся нї земств, які висловлювали ся доволї ясно, нї суспільности. Марево, що приневолювало до ворушеня міра всїх лїберальних проєктовичів і мізки достойників, що розвязувало язики цїлій домашній і заграничній юрбі, се було марево зростаючого тероризма.

Певна річ, що всї люди, що здорово думали, навіть достойники, розуміли, а деякі навіть говорили, що тероризм лишень проява загального невдоволеня. Та най пропаде ся проява, то пропаде й дїланє корінної причини. Так зі списа, з якого здрулили зелїзне вістрє, робить ся зі смертельного оружя, простий бук

не дуже страшний для людий зі звірячими лобами.

Цїла історня нашої внутрішної полїтики за останнїх двайцять лїт, починаючи від 1873 року, а кінчаючи нинїшною добою, дає докази на сей звязок між революцийним рухом і лїберальною опозициєю. Можна жалїти над таким засклеплїнєм полїтичних понять і полїтичного житя великого народа, та годї нехтувати факт.

Так питанє про се, як би міг був покінчити ся Льоріс-Мелїковський період, зменшуєть ся і зводить ся до ось якого питаня: яка була би доля революцийного руху, що ним кермував „Исполнїтельний Комітет“, як би не склала ся подія першого марта.

Нема що й хвилї роздумувати над відповідю на се питанє.

За Олександра III придусили незборний доси рух і розбили орґанїзациї, бо по внутрішним причинам, про які дальше, „Исполнїтельний Комітет“ знесиляв власну дїяльність. Революция заснула ізза бездїля. А для революциї вижидаюча полїтика — смерть. Се те саме, що для підступаючого віддїла задержати ся над самим ровом неприятельської кріпости і зачати маневрувати під перехресним вогнем.

Що за Олександра III було наслїдком власної помилки, се булоб нещасною конечністю, як би був лишив ся на престолї Олександер II і в Петербурзї почала ся хочби найпустїйша комедия Льоріс-Мелїковських комісий.

Тероризм, систематичні заходи — се по своїй сути дуже обмежений знаряд до дїланя.

Вони прихожі лишень у періодах безумовної безнадійности. Як би з Льоріс-Мелікова був меньший крутій і більший державний муж, а Олександер II мав яку-частину горожанської відваги і сталости, а не був вередливий і самолюбний деспот; як би Льоріс-Меліков у своїй згаданій розмові з представниками преси, замість повторяти варшавське: „Не захлистуйте ся!“ (pas d' illusions!) свойого патрона пояснив своїм гостям плян хочби своєї бездольної „конституциї“, булаб неможлива катастрофа першого марта.

Та для Олександра II був привид всемогучости дорожший, як сама власть; а для Льоріс-Мелікова було важнійше підлестити ся немочи свойого патрона, як з'єднати собі публичну опінїю цїлої Росиї. Спільними заходами зробили диктатор і його патрон подїю першого марта неминучою.

Як би ся проба була не пощастила ся, як би не вцїлив Гриневецький і Олександер II вийшов цїло по Рисаківській бомбі, — анї цар, анї його помічник не стали би потім дальшеглядні. Льоріс-Меліков, як давнїйше, числив би на свій хист водити за ніс свойого пана; він на доказ своєї вірности був би дальше дусив свою власну партию в печати і в земствах і революціонерів, із якими булоб йому далеко легше справити ся по невдачі, як по крівавій побідї.

А як би була зломлена революцийна сила, цїлий лїберальний рух пропав би сам з себе, перестав би лякати висші верстви, які розуміють солїдарність між обома францнями російської опозициї, на жаль лїпше, як самі члени тої опозициї.

Потреба хитрих ґрафських захолів перейшла би і він повалив би ся і перейшов в архів на кілька місяців швидше, як се справді стало ся. Ось уся зміна, яку булаб потягла за собою невдача першого марта.

III.

Коли тепер розглядати давні проґрами Народовольців, годі не добачити в них їхніх помилок і недостач. Та, як узяти на розвагу сї відносини, серед яких писали ся ті проґрами, то треба дивувати ся не тим помилкам, але сему здоровому, політичному розумови і сему зрозуміню тяжких і зложених завдань російської демократиї, які в них слїдні. Загальне поставленє социялїстичного питаня в Росиї, т. є. виокремленє аґрарного переворота — передача землї народови як можливої і сейчас конечної переміни, з загального пляна економічних перемін, признаня конечности постепенної, еволюцийної дороги при перемінах на социялїстичних основах фабричних витворів; широка свобода, яку признавали місцевій і краєвій самоуправі, і яка доказує на певно, що сї люди без огляду на свої централїстичні стремлїня розуміли, що для Росиї, як держави, одинока можлива форма політичного ладу, се федералїзм — ось ті великі основи, які полишила Народна Воля і яких виробленє буде все тревалою заслугою тої партиї. До того треба додати і змаганя розширити революцию і зробити її зі справи кружка, орґанїзациї, загально народною державною справою і перенести її з конспіративного льоху на вулицю і на пло-

щу. Був час, в якому належало сподївати ся по всьому, що се пощастить ся.

Роки 1881—1883 аж до Деґаївщини се був вершок сили революцийного руху. Се безперечний і безсумнївний факт. До першого марта не мав „Исполнительный Комитет“ і четвертини тих сил, які віддали ся на його цілковиті услуги по грізній побідї. Особливо важне се, що Народна Воля приєднала безліч приклонників у війську, поміж офіцирами. Від часу Декабристів не бачила революция нічого такого, як військова орґанізация Народної Волї.

„Исполнительный Комитет“ дав доказ, і се його велика заслуга, що без огляду на досить невелике число наших городів, без огляду на величезну сукупність урядових сил, у нас можливе городське повстанє, якеб на війську надолужило се, чого йому не достає з горожанських сил.

Правда, більшість учасників військового заговора були субальтерні офіцири, молодїж включно до уряду капітанського і до ротного команданта. Та було доволї і висших станів, командантів баталїонів, батерий, віддїльних частин фльоти і два полковники, з яких один, найбільш рішучий (Ю. М. Ашенбреннер) був зрештою, як Пестель, на полудни.

Велика часть тих сил була зібрана в Петербурзї і околицї. В одному ґвардийському баталїонї і в двох кронштадських батериях усї офіцири крім командантів, були члени військової орґанїзациї.

Рівнобіжно з приєднуванєм офіцирів розвивала ся пропаґанда і йшла дуже вдачно при

помочи своїх робітників між їхніми жовнїрами і по їхнїм вказівкам, хоч офіцири вдавали, що нїчого про се не знають. Такі відділи, природно, були певнїйші як сї, в яких до своїх причисляли ся лишень офіцири.

Приключило ся на одному кронштадському панцирному човнї, що там спропаґандовано віддїльно богато офіцирів і жовнїрів; перших приєднали Народовольцї, других Чорнопередїльцї, і тому вони нїчого не знали про себе. Раз зайшов один офіцир несподївано в касарню і застав своїх жовнїрів при читаню якоїсь часописї, яка за його появою щезла швидко під столом. Був цїкавий довідати ся, що се таке і показало ся, що се нове число „Чорного Передєла“.

Він не сказав нїчого, пішов і забрав зі собою число, щоби показати товаришам своє відкритє.

Жовнїри думали, що пропали. Їхня втїха і здивованє були великі, як довідали ся від „Чорнопередїльцїв“, з якими „Народна Воля“ вспіла порозуміти ся, що не мають чого бояти ся і що їхнї офіцири пристали до тої самої справи, що й вони.

Того самого дня вислали депутацию до своїх офіцирів із поклоном і заявою, що „як що небудь у Петербурзї пічне ся і їм прикажуть туди плисти і стріляти в Анїчківський дворець, то вони радо послухають. Візьмуть добре на цїль і за десять хвиль розтрясуть у купу розвалин“. Сю заяву і передали Комітетови.

Як не числити простих, про яких не маємо дат, до військової орґанїзациї пристало в

тому часї коло трьох соток офіцирів ріжних віддїлів і родів оружя.

Сї сили були дуже розкинені і в порівнаню з силами правительства незначні. Та революция не чужосторонна війна, яку годї починати, доки не порівнаєш як небудь своїх сил із неприятельськими. Революцийна армія, се невидима безлїч невдоволених, які нї в чому непричасні до заговору, але готові при першому вистрілї вхопити за збрую.

Коли в краю не має тої армії, того енерґічного, пристрасного, саможертвенного невдоволеня, то укладати заговір гріх і злочин, як не перед совістю, то перед історнєю. А як вона є, то заговір має бути лишень передовим віддїлом повстаня, який зміг би вдержати ся лишень тільки годин і хвиль, скільки треба, щоб під його прапор зібрати сю невидиму армію.

Лїпше помиляти ся на бік надмірного зухвальства, як на бік надмірної обережности, бо рішучість і енерґія можуть заступити недостачу сил, а проволікати, щоби їх прибільшити, се йти на стрічу згубі і ганебній загибелї.

Без сумнїву, що в 1881—1883 роках розпоряджав „Исполнїтельний Комітет“ достаточними силами, щоби зважити ся на явний напад, який при великій, правда, безпощадній енерґії, міг обезсилити центральну військову управу, приголомшити правительство і помогти вибухови столичного повстаня. Засоби палких материялів були дуже великі.

Молодїж, студентство, вся столична інтелїґенция були зворушені до ентузиязма, до нестями і рвали ся до роботи. Та тероризм не давав їм роботи.

„Що могли зробити, без повстаня, розворушені тероризмом спокійні горожани лїберали? Що могла зробити розжарена до білої краски безлїч студенства?

„Терор і цїлий настрій, який він викликав, се була сильна буря, але на замкненому просторі. Хвилї підіймали ся високо, та буря не могла широко розгуляти ся. Вона лишень знесилювала, ослаблювала моральні сили інтелїґенциї“. (Вѣра Засуличъ, Соц. Дем. ч. 1).

Вони дожидали повстаня, мріли, впивали ся думкою про нього.

Тисячі молодих людий, мужчин і жінок кинулось би в вуличну борбу з безжурним запалом і дали би їй запал, розгін, примір, яких може бути не видало ще нї одно повстане у сьвітї.

В Петербурзї безлїч фабричних і варстатних робітників. Справедливо закидають наші соціял-демократи, що Народна Воля ними мало занимала ся, бо посьвячувала їм лишень дуже незначну частину сил. Та вони спочували революциї, як більш розвиті люди, як горожани і столичні жителї, що безпосередно стикали ся з полїциєю і висшим городським начальством. Але невеликі з'усиля пропаґанди, яку між ними вели, мали незвичайні успіхи і лишили замітний слїд. Вони читали часописї. Терористична борба, яка вела ся перед їхнїми очима ворушила їх і додавала заохоти. При деяких з'усилях легко було з'орґанїзувати між ними кадри, які у хвилї повстаня змогли би їх піднести і вивести на вулицї.

*

* *

Столична революция — се вістун загального повстаня, як заговірницьке повстанє — се вістун столичної революциї.

Без швидкого відгуку провінциї приборкали би в Петербурзї неминуче всякий рух по кількох днях.

Є в нас кляса, що спосібна в мить рознести революцию по всїх кінцях Росиї. Ся кляса по мужицтві найсильнїйша в державі і перенята глубоким і замітним невдоволенєм. Вона має здорове корінє у ґрунтї, і її не потрібно орґанїзувати, бо вона з'орґанїзована самостійно і досить сильно через суспільну службу і постійні інтелєктуальні зносини. Не потребую її називати. Її знають у радикальному сьвітї під назвою „лїбералів", при чому вважають її за одноцїльну по переконаням і за те саме, що чисто буржуазні лїберальні партиї, які нам звісні за границею.

Може бути, що вона з часом стане така, як віщує наш „Соціял-Демократ". Сим поки що нема чого журити ся. Важне, що тепер вона зовсїм не така. Навіть п. Тіхоміров каже, що наші „лїберали" відповідають французьким радикалам. Справдї, вони скрайнїйші. Замітна частина, як не більшість наших „лїбералів", приклонники передачі мужицтву землї, а крайні їхнї фракциї — чисті социялїсти. Вони відзначають ся від „радикалів" дїйсно тим, що мають стале мешканє і не занимають ся конспірациями. „Радикала", який придбає собі таке стале мешканє і закине конспірациї, йменують „лїбералом", хоч би він анї на волос не змінив своїх социялїстичних переконань. І навпаки „лїберал", хочби й умірковaнїйших поглядів,

що візьме ся за конспірацию і покине стале мешканє, стає сейчас „лїбералом“.

В 1881—1883 роках революцийний рух розбудив сих „лїбералів“ як клясу, ві всїх їхнїх фракциях до нечуваних границь і їхнї симпатиї до революциї переходив лишень ентузиязм студенства. Найскрайнїйші входили в склад тої невидимої армії, на якої поміч могло числити повстанє.

IV.

Чомуж „Исполнїтельний Комітет“ не дав нагоди проявити ся тим силам? Чому не кинув розпаленої головнї між палкі материяли, що їх сам підготовив?

Не пригадую собі, хто з військових письменників, відай чи не сам Наполеон, сказав, що добрий полководець повинен безумовно не мати уяви, бо се що хвилї збиває його з пантелику; замість неї повинен мати суху, точну, математичну догадливість, яка робила би його всевидючим. Людський мозок дуже рідко коли має сї прикмети: тому то так небогато великих полководцїв. Ще тяжше віднайти се в революцийних провідниках, бо сама участь у революциї, домагаєть ся запалу, ентузиязму, віри, прикмет сполучених орґанїчно з розвитком уяви.

„Исполнїтельний Комітет“ не використав сил, які були під його руками і безперечно виявив велику силу уяви при обчислюваню сил, на які числив.

Народна Воля полишила ся без належної точки опору на твердому ґрунтї, як понехту-

вала городськими робітниками ізза „народнїчества“, яке сидїло в партиї далеко глибше, як социялїзм, і „лїбералами“ під впливом западницьких пересудів.

Правда, „Исполнїтельний Комітет“ виступає, як представник народа, мужицтва, і дїлає в його імени і в імени його інтересів. Теоретично була його правда.

Але яку практичну поміч могло дати мужицтво революциї, яка звертала ся перш усего проти полїтичного диспотизма, против царя? Російське, як і всяке мужицтво, в полїтицї індиферентне, і монархізм се прикмета сїльських юрб усїх народів, як пошана бовванів прикмета первобутних народів. Мужицтво се велика стихійна сила, до якої належить будучність. Та стихійні причини невдоволеня в часї, який описую, не вспіли ще вплинути на нього. Не вплинули ще й тепер. А на ідейну пропаґанду воно полишило ся глухе. Цїлий революцийний рух перейшов біля нього, понад його головами. Народна Воля се розуміла і числила в сути річи не на яку небудь його поміч перед або підчас революциї, а на його санкцию вже по довершеню революциї. А довершити революцию задумали Народовольцї, що так скажу, на власний рахунок, при помочи тих сил, які вони з'орґанїзують, як признають їхню проґраму і піддадуть ся під керму їхнього „Исполнїтельного Комітета“.

Віра в безмежну силу і розтяглість революцийної орґанїзациї заступила все.

Тут то і почала ся своєродна ідея Народовольської революциї; державний заговір, добуте власти, іменуване тимчасового правительства, скликане всенародного земського збору,

а потім передача власти земському зборови через тимчасове революцийне правительство.

Сею обіцянкою, зложити зі своїх рук революцийну диктатуру, як лишень обезпечать законні порядки, хотіли Народовольці успокоїти суспільність, показати їй, що революціонери хотять служити народови, а не розказувати йому; хотять розвязати руки всім, що бажають працювати на користь для народа, а не заміняти самодержавний бук за революцийний. Що сї заяви були зовсїм щирі, про се годї сумнївати ся.

Коли вони появили ся в иньшій формі, в письмі до Олександра III, цїла опозицийна частина суспільности, „лїберали“, з якими Народовольцї поводили ся так гордо, вірили їм, бо не було підстави не вірити. Письмо предкладало мирові умови, які обидві сторони могли приняти і додержати з чистою совістю. „Дайте нам законні порядки, а ми будемо працювати законними способами“ — говорили революціонери.

Се було розумне і природне. І Олександер III міг, як би був хотів, установити законні порядки тою дорогою, про яку говорили в письмі, бо иньшої не було.

Та що можливе і природне для правительства, яке установила і покликала юрба, се була справдїшна фантазия у прикладї до революциї. Суспільність хоч і як бажала, не могла повірити народовольській проґрамі.

Прецїнь на се, аби трівко засїсти в Петербурзї і пересидїти там два три місяцї, наглядати за правильністю виборів, мусїв би був „Исполнїтельний Комітет“ „спропаґандувати“ і

перетягнути на свою сторону найменьше сто або двіста тисячів війська, яке на перший відголос труб стало би під революцийний прапор і полишило ся йому вірне без усяких дальших заходів і з'усиля „з обовязку присяги“, як звичайне військо.

„Исполнительный Комітет“ не мав таких недоладних надій і не міг мати.

Його помилка лежала в тому, що він задумував підняти Росию, а бодай значну її часть, в імя абстрактної конституцийної засади, яка для народної юрби незрозуміла і нецікава; в імя надії на будучий народний збір, який зовсім незвісний зі своєї великости; в імя віри в себе, свою некористолюбність і шляхотність.

З кількома баталїонами, уоруженими в динамітові бомби, можна відігнати надворну варту і опанувати дворець. Кілька соток людий вистане, щоби опанувати головні урядові заклади. Та добути пачку мінїстерських блянкетів, се ще не стати тимчасовим правительством. Власть або бодай її подобу можуть мати лишень люди звісні зі своєї суспільної дїяльности, яких імена впливали би на уми, додавали віри, сили і поваги повстаню.

Кожда кляса має вже й тепер своїх неурядових представників. „Исполнительный Комітет“ приєднав Ашенбреннера і Пахітонова. Але анї один, анї другий не були представники армії. Скобелєв був такий представник, та як би він згодив ся пристати до повстаня, то львина частина власти належала би до нього, а не до „Исполнительного Комітета“. Лишень при участи людий з такими, або хоч подібними іменами в земстві, в городській управі, можна скласти

щось, що заслугувало би на назву „тимчасового правительства“. Чи такі люди рішать ся сполучити свою долю, з непевною долею революциї, — се питанє, на яке відповість будучність. Думаємо, найдуть ся такі, що рішать ся. Се буде у значній мірі залежне від попередних взаємин між обома партиями. На всякий випадок провідники повстаня можуть приєднати людий не обіцянкою, поводити ся смирно, і не робити нїякої галабурди, але навпаки, коли станутъ робити можливо найбільші галабурди, які зробили б із них силу.

Нїяка революция не йшла і не могла йти тою сонною, рівною дорогою, яку начеркнула Народна Воля.

Вибори можуть бути вінцем будівлї побідного повстаня. Вони можуть прийти на другий день“ (або скажім — місяць) по революциї. А самій революциї буде не до виборів, бо всї її сили і нерви будуть напружені в борбі на житє і смерть із її ворогами. Одинокий клопіт і мета повстаня, — вдержати ся, скріпити ся і розширити ся. А се можна зробити лишень, як робить ся справдї се, чого юрба людий вхопить ся і чого буде боронити.

Аґрарне питанє — се найбільш доспіле і найбільш пекуче наше питанє, в імя якого лишень може підняти ся мужицтво. Сю могучу підойму треба доконче підсунути з цїлою її силою разом усюди, де лиш можливо, і не самими декретами, але дорогою прямого революцийного приміра і зазива брати се, що народови правно належне. Лишень так можна скріпити революцию і обезсилити темну силу реакциї.

Робітнича кляса у нас не вхопить ся социялїзма, бо підземна пропаґанда не може довести до того, до чого довели лишень по части у свобідних краях десятки років широкої аґітациї вмілих і талановитих робітників. Доки у нас більші сили фабричних робітників — захожі мужики хлїбороби, яких тягне на село, — може мати оклик до вивлащеня фабрик лишень сумні наслїдки.

Та як би в сьому або иньшому місцї, наслїдком власної вмілости пропаґандистів мав такий зазив вигляди на успіх, то треба його виконати, хоч би і що з нього вийшло. В борбі посвячуєть ся все за вигляди побіди. А потім по втихомиреню, най земський збір „для помиреня суперечників“ винагороджує владїльцїв, як се робить держава на випадок військових реквізиций.

А що до урядових фабрик — що виробляють набої, оружя, і иньших, що мають сталий склад робітників і в яких уже тепер йде праця на громадських основах лишень із урядовими, а не вибірними управниками — то передача їх робітникам на громадських основах не буде тяжка і революция не може нехтувати такого очевидного способу приєднати їх цїлою юрбою на свою сторону.

А робітників, як клясу, можна підняти не так в імя широких, як зовсїм зрозумілих і близьких їм клясових інтересів, скороченя часу працї, поліпшеня робітничих відносин, в імя горожанських прав і полїтичної свободи, які для них дорогі як для горожан і відчиняють їм дорогу до дальших поліпшень.

Для осьвічених кляс, для всїх сьвідомих противників самодержавства, для провінций,

для всїх вразливих, чужоплемінних країв — національна автономія, краєва і провінціональна самоуправа, се така сама могутна і певна підойма, як для мужицтва аґрарне питанє. Як може революция відсувати її діланє до далекого земського збору, який може й зовсїм не збереть ся, коли придусять повстанє?

Офіцири – інтелїґенция, що пристануть або не пристануть до повстаня з загальним нагоном осьвічених кляс. Але жовнїри — се народ. Вони мають свої окремі клясові інтереси, які зводять ся до визволу з обовязкової служби. На такий оклик військо безперечно відгукнеть ся. Як революция розпустить армію і сейчас узброїть народ, то запоручить йому в найпевнїйший спосіб його права. Чужосторонного нападу нема чого лякати ся; Нїмцї з мілїонами социял-демократів за плечима не полїзуть приборкувати російську революцию. Та й хтож небезпечний для держави, що може виставити девять мілїонів мілїциї?

Так отже скоро лише вибухне революция, порішить або зачне рішати сама всї ті визначні точки проґрами, яких переведенє хоче Народна Воля великодушно і скромно лишити будучому земському зборови. Революция — се приспішевий орґанїчний процес, в якому переворот старого і будівля нового йде равом. Вона може держати ся і зростати лишень як довершуєть ся.

Як би тим самим людям, що писали народовольську проґраму, довело ся бути керманичами повстаня, вони перші не додержали би своїх власних обіцянок.

Вірити в народовольську революцию, яка немов би Мойсеїв горіючий корч, горить, але

не запалює нічого, було так само тяжко, як увірити в можливість, щоби „Іcполнїтельний Комітєт“ коли небудь „загарбав власть“ і став „тимчасовим правительством“.

В революцийному, заговірницькому сьвітї, нїхто й не вірив в се.

Народна Воля, що бажала успокоїти суспільність і всїх вдоволити, зовсїм не успокоїла суспільности і не вдоволила навіть тих, які стали би по сторонї означеної і ясної, хоч би і крайної проґрами.

Та се ще було пів біди. Загальна симпатия до революциї поміж образованими верствами була така велика, що для неї не було поважної небезпеки зі сторони невдалого лїтературного твору. Біда в тому, що самі революціонери увірили в свою проґраму. Така людська вдача, що як хто пристрасно бажає увірити і часто товче одно й те саме, то рішучо може увірити в що небудь. Народовольцї увірили в свою „леґальну“ революцию і в мрачне марево мужицького земського збору і в великанський заговір, який вказує дорогу до нього, та який буде вічно з нічого рости, як фільософічний гриб, аж в його тїни примістять ся, як під біблїйною смоківницею всї земські звірі і небесні птицї.

Протягом цїлих двох років найбільшого революцийного запалу, Народна Воля не зробила рішучо нічого, — нї замахів, нї явних нападів. Перші закинули з огляду на другі, як небезпечну втрату сил, а другі відкладали і відкладали, щоби до неможливих розмірів розширити орґанїзацию.

І Народовольцї плели свій вічний заговір, який рвав ся що хвилї, і знова плів ся і знова

рвав ся, як той термітяний мотуз у народній казці, що його мав скрутити вислужений жовнїр, щоби видістати ся з пекла. Лишень та ріжниця, що жовнїр у казцї все таки сплів свій мотуз і видістав ся з пекла, а Народовольцї свойого не сплели, лишили ся в пеклї самі і не могли помогти видістати ся з нього своїй вітчинї.

Говорю се не длятого, щоби потягати перед суд і осуджувати, або щоби зменшувати великі заслуги людий, що стояли на передї тодїшнього руху; вибрати влучно хвилю, в якій треба напасти зі всїми силами, поставити на карту рішучо все — се справа незвичайно тяжка навіть у звичайній, явній війнї. В підземній, де не видко нїчого, се далеко тяжше. Досить сил до безнадїйно зухвалого нападу; можна перехрестити ся і кинути ся в перід. Та почали ся переговори з офіцирами двох, трьох нових віддїлів. За тиждень будуть наші вигляди і вигляди вдачі подвійні. Хто може ручити, що він серед таких обставин домагав би ся нападу? А тимчасом може бути, що шпіони довершують своїх заходів; денебудь у тюремній клїтцї доспіває зрада. Протягом нещасного тижня звалюєть ся знищенє і про пробу кілька місяцїв нема що й думати.

Я зовсїм не маю думки засуджувати кого небудь, хочу лишень сказати, що ся нещасна проволока, була у значній части впливом надто великанських цїлий, які начеркнули для заговора. Стидно, тяжко подумати, які сили дармо пропали, який час змарнували і ізза чого?

О скільки сильна і реальна теоретична частина народовольської проґрами, яка з не-

значними поправками*) на довго може полишити ся проґрамою руху, на стільки темна, фантастична і вадлива практична частина тої самої проґрами.

Все, що може взяти собі за ціль яка небудь революцийна партия, се почин до повстаня. І як би Народна Воля не запускала ся була в фантазиї про „захоплене власти“ і „тимчасове правительство“, ручу за се, що булаб дала сей почин і навіть на випадок невдачі булаб дала рухови могутний товчок вперід.

V.

Щож буде дальше? Чи революция притихла і збирає сили, чи заснула вічним сном?

Як би уснула, то з Богом — не має нічого погубнійшого для народного умового дорібку, як революция, — але не дають їй спати.

Не стало лишень „Исполнїтельного Комітета“, а за збурене основ узяв ся сам Олександер III.

Правительство, скоро задержало на хвилю революцийний рух, забажало себе вбезпечити і почало все торощити і старати ся завернути струю народного житя в зад, як можна

---

*) Маємо на думці другий параґраф про краєву самоуправу, який треба би ліпше зредаґувати. Краєву (і, додамо, місцеву т. є. провінціональну і повітову) самоуправу, забезпечує вибірність не лишень адміністрацийної, але й законодатної власти, з полишенем їй цілковитої самостійности в обсягу місцевих справ. Що до „самостійности мира“ і „економічної незалежности народа“, то се непотрібне і замотане повторене в сьому параґрафі.

найдальше, до доби Миколи, а навіть і Катерини II.

Що під впливом невгомонного і невгавного реакцийного перевороту останнїх вісьмох років загальне, глухе невдоволене дуже зросло, про се нічого й говорити. Разом із тим стали революцийні проґрами простїйші, реальнїйші і стратили давний елемент фантастичности. Деяка частина революцийної молодїжи під впливом зовсїм зрозумілого і шляхотного почутя для минувшини хоче все ще вірити в народовольську проґраму в цїлости. Длятого ми і вважали за конечне її розібрати. Та загалом революция безперечно присїла на землї і запустила в неї корінє.

Та нема що прижмурювати очи на правду; безперечно також, що в порівнаню з минувшиною революцийний рух незвичайно слабий. Рівнобіжно з тим послабли і більше умірковані форми опозициї; глухе почутє скриваєть ся в глубинї суспільности і не проявляєть ся ніякими яьними дїлами.

Ми в періодї тишини.

Відкиж і як може зірвати ся буря? Можливо, що революция піде давною, випробованою і очевидно найкоротшою, зовсїм доступною для сил тайних товариств дорогою: дорогою розворушеня революцийного духа через ряд замахів.

Та се ледви можливе. На історичній сценї не дають у друге вистав, та й загалом нїщо не дїєть ся по давнїйше написаним рецептам.

Відокремлені замахи на особи можливі і законні, як прояви революцийного доразового суду, підчас повстаня вони конечні і можуть

прибрати ширші розміри. Специяльні перешкоди узаконняють найбільш рішучі способи. Та тероризм, як система, пережив свій вік і неможливо його воскресити. До сього в одних не має і не може бути віри; у других не має і не може бути страху.

Новий революцийний період мусить зачати ся тим, до чого вже доходив попередний; явними повстанями і всякими явними ділами. Ні того, ні другого не сотворять самі з'усиля тайних товариств. До сього треба специяльної атмосфери загального побудженя, яку може викликати лишень яка небудь велика історична подія, що потрясла би уми, пробудила надію в приголомшених душах, розвіяла віру в силу правительства і перемінила глухе невдоволене, яке поволи збирало ся в говірке, крикливе підготоване до діла.

Такою подією може бути і внішна війна і революция у сусідів і фінансове пересилене у себе в дома. Та найпевнійше і найбільш рішучо стихійний мужицький рух, який зближаєть ся, страшний, невідпертий, і несе з собою вже не переворот, але грізний, загальний катаклізм.

Російський мужик не раб і ніколи не був рабом, навіть у часї рабства. Він незвичайно терпливий і терпить се, чого не втерпів би ніякий народ. Та все робить се не зі страху і малодушности, але в імя своїх понять, — які витворили віки і які він виссав із матірним молоком — про обовязки зглядом державної власти. Його понятя про законність недоладні і дикі, але не меньше тверді, як у якого анґлійського фермера, а як треба, то з'уміє

за них постояти і не налякаєть ся анї баґнетів, нї пушок, нї різок, анї навіть шибеницї. Він дав на се докази підчас холеричних розрухів, які обняли цїле полудне і звернули ся проти чомусь не любих йому шпитальних бараків

Давнїйше бунтував ся народ проти кріпосного права. І тепер тим більш його не стерпить, хоч би давних поміщиків перемінили в земських начальників.

І з голоду не буде вмирати. У нього є свій кодекс обовязків, з яких перший — платити податки, що він і виконує без пощади для житя. Та вважає за своє невідкличне право, щоби держава його нагодувала, як на нього прийшов неврожай. Він не благає, але домагаєть ся для себе помочи. Не сантиментальність, лишень страх приневолив правительство дати сто двайцять мілїонів запомоги в 1891 р. і пятьдесять в 1892, навпаки принятій ухвалї не давати нїчого.

Як правительство не буде у спромозї давати, мужики будуть брати силою. Правда, вони будуть се робити в імя царя, з глубоким пересьвідченєм, що цар прислав для них хлїб, але пани і урядники украли. Та бунт лишаєть ся бунтом і підкопує установлені порядки, хоч би і які леґенди його прикрасили. Прецїнь і і французькі мужики, які через половину перевели французьку революцию, палили замки в імя короля.

А тут ще загальний військовий примус, що підніс рівень розвитку жовнїрів, розкинув поміж роти інтелїґентних людий і скоротив справдїшну службу в рядах на три-чотири роки. Дві третини жовнїрів — мужики, яких взя-

ли тому рік, півтора, два від плуга. Вже підчас тамтогорічних розрухів, було кілька випадків, що військо відказало ся стріляти до мужиків. Чим частїйше будуть повторювати ся мужицькі „бунти“, тим будуть такі випадки більш неминучі і частїйші. Буде небезпечно посилати військо на втихомирене.

Перші поважні і довші забуреня між мужицтвом розібють і знеможуть силу уряду. Вони стануть сиґналом до такого „оживленя“ революциї в центрах, заким не дадуть собі ради вже нїякі диктатори.

Горяча симпатия до народа, яка характеризує російську інтелїґенцию, увага, з якою слїдять у нас за всїм, що дїєть ся по селах і в кінцї звісні всїм приміри на заходї, дають за се запоруку.

Неможливо означити часу тої стихійної появи, але вона зближаєть ся фатально і неминуче як космічні появи; стомілїоновий нарід не може вимерти, і зжити ся і не зробити нїякого заходу, щоби постояти за себе.

Людям, що добачують її наближене, лишаєть ся лишень підготовляти ті кадри, які змогли би вляти в рух сьвідому струю. Тому оклик нашого часу, се слово: пропаґанда — пропаґанда між інтелїґенциєю, пропаґанда між городськими робітниками, між військом, між мужицтвом, між яким уже виробила ся своя інтелїґентна верства.

Се скромна, муравлина праця, та звісно, що в економії природи як раз така праця приносить великі наслїдки, скоро лишень візьметь ся за неї богато робітників.

Їх було у нас все богато, лишень треба, щоби вони не пропадали передчасно без по-

треби в пустому революцийному натовпі. Меньше заговорів — для них минув ся час; меньше конспіраций і орґанїзаций, сполук і союзів; а більше приватного почину і живої, безпосередної працї.

Двайцять лїт не пропало марно для Росиї, анї для революціонерів. Не давнїйші люди підуть тепер „у народ“ і не то саме стрінуть вони між мужицтвом, між суспільністю, між робітничою верствою. Реакция підготовила рілю для революцийного сївача; нові стремлїня доспіли під впливом тих культурних сил, яких нїяке правительство не може здавити. Російське полїтичне пересилене не скінчило ся; воно розвинуло ся, розширило ся, вступило в нову фазу і його більше або меньше скора, або більш віддалена, більше або меньше легка або болїсна і крівава розвязка залежна зовсїм від енерґії, з якою піде праця в мирний час. Стихійні сили можуть лишень підкопати самодержавство і уможливити напад на нього. Та вони не додадуть сили болїсному роскладови, як не найдеть ся подостатком сьвідомих сил, які би скористали з тої можливости.

Вересень 1893.

Витяг із статута „Видавничої Спілки".

§. 2. Задачею Товариства є видавати власним коштом часописи, книжки, і брошури, змісту літературного, наукового і політичного, та провадити на власний зиск або страту друкарні і иньші галузи промислу, звязані з видавництвами.

§. 5. Членом Товариства може бути кождий Русин і кожда руська інституция, що письменно зголосить своє приступленє до Товариства що найменше з одним уділом в квоті 50 корон.

§. 7. Новопринятий член складає зараз вписове в квоті 2 кор. і що найменше першу рату на уділ у квоті 10 кор.

§. 14. Члени Товариства відповідають за з'обовязаня Товариства квотою на уділ вплаченою, зглядно декларованою і квотою ще раз так великою, як вплачена, зглядно декларована на уділ квота.

§. 19. Кождий член має право віддавати до розпорядимости Спілки свої капітали на певний з гори означений процент.

Усї виданя „Видавничої Спілки“ можна дістати також в отсих книгарнях:

Львів, Книгарня Наук. Товариства ім Шевченка.

Львів, Ставропигійська книгарня.

Станїславів, Книгарня Вайденфельда і брата.

Коломия, Книгарня М. Жиборского.

Снятин, Книгарня Погорілєса.

Самбір, Книгарня Герціґа Візенберґа.

ZHYTTIA I SHKOLA
DR. W. LUCIW
58 CULLODEN ROAD
STAMFORD, CONN.
U. S. A.

DK
62
.9
K7319
1901

Kravchinskii, Sergei Mikhailovich

Pidzemna Rosyia

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 10 04 04 02 014 4